

Borostyánút

Tanulmányok

Bojtár Endre 70. születésnapjára

Borostyánút

Tanulmányok

Bojtár Endre 70. születésnapjára

Szerkesztette:

Berkes Tamás

Olvasószerkesztő:

Székely Júlia

Fotó: Ács Borbála

A borítón Stasys Krasauskas illusztrációja
Shakespeare szonettjeihez (1967).

© szerzők, 2010

ISBN 978-963-7341-85-4

Kiadja a *rec.iti*,
az MTA Irodalomtudományi Intézetének
recenziós portálja ► <http://rec.iti.mta.hu/rec.iti>
Borítóterv: Szilágyi N. Zsuzsa
Tördelte: Hegedüs Béla

Tartalom

VOIGT VILMOS	
<i>Úgy fél évszázad...</i>	9
ÁCS PÁL	
<i>Megvan-e még?</i>	20
MYKOLAS KARČIAUSKAS	
<i>Találkozások Bojtár Endrével</i>	
– <i>avagy egy magyar, aki megmozdította a litván földet</i> . . .	27
LEONIDAS DONSKIS	
<i>Stasys Krasauskas, avagy a fekete-fehér generáció jelképei</i> .	41
LACZHÁZI ARANKA	
<i>Miért fordítanak a litvánok?</i>	55
BAÁR MÓNICA	
<i>Kis népek a nagyhatalmak árnyékában</i>	
<i>Kazys Pakštas és a litván függetlenség</i>	62
TÖLGYESI BEATRIX	
<i>Az 1981-es év Márai Sándor és Alfonsas Nyka-Niliūnas</i>	
<i>naplójában</i>	71
KALAVSZKY ZSÓFIA	
<i>Az irodalmi kultusz kutatás lehetőségei az orosz</i>	
<i>kultúrakutatások perspektívájából</i>	
<i>Az irodalmi kultusz kutatás a mai Oroszországban</i>	81
VERES ANDRÁS	
<i>Magyar széppróza a 19–20. század fordulóján</i>	
<i>(fejezetek egy hosszabb tanulmányból)</i>	93
BALOGH MAGDOLNA	
<i>Joseph Conrad és az oroszok viszonya a Nyugati szemmel</i>	
<i>tükrében</i>	104
BERKES TAMÁS	
<i>Az ideológia-kritika szomorúsága</i>	
<i>Záviš Kalandra és az elsüllyedt baloldal</i>	121
<i>Bojtár Endre műveinek bibliográfiája</i>	135

Úgy fél évszázad...

SZÜKSÉGES ELŐ-SZAVAK

Minthogy Bojtár Endrével (igazában: Bandival) nagyon is kortársak vagyunk, sokszor amit én érzek, ő is olyasféleképpen érezheti. Minthogy a továbbiakban az utóbbi fél évszázad (= felnőttkorunk) általános(ra) festését nem adom, és helyett inkább néhány témát említek – ezért előjáróban kell pár szót szólnom az ilyesfajta visszatekintésekről.

Mostanában több ízben is „volt szerencsém” több évtizedre visszatekintő mai emlékiratok, naplók vagy visszaemlékezések közelébe jutnom. (Olykor bár ne tettem volna...) Nem is az volt meglepő, mennyire „szelektív” az emberi emlékezet – még akkor is, ha az utólagos hamisítvány biztosan nem is tudatos, nem is érdekevezérelt. Az is köztudott, hogy az egyén perspektívája milyen gátlástalanul önös és véletlenszerű. Csak az utóbbira hozok olcsó példát. Gimnáziumi osztályunk egyik találkozásán derült ki, hogy egyik osztálytársammal gyakorlatilag órára egyszerre mentünk át a Lánchídon Budáról Pestre 1956 októberében, a harcok közti szünnapon – csak ő az északi, magam a déli gyalogjárdán. Arra mindketten emlékszünk, hogy miniummal tatarozták-festették a hidat, még ott volt a hivatalos „FRISSEN MÁZOLVA” felirat is, ami kihívott számos magánfeliratot is, amelyeken a „frissen mázolva!” szöveg alá oda írták a hirtelen forradalmárrá vált színészek, papok, sportolók (stb. – bizony mennyi stb.!) nevét. Én emlékszem arra a kézírásos szövegre is (aminek itt csak a poénját adom): „Magyar vadászok! A kommunisták kicsavarták kezünkből a puskát és a kopót! De mi most újra éledünk! Találkozunk... (itt is itt).” Számomra ez az a groteszk kontextus, ami oly sok mindent megmagyaráz e felejthetetlen napokból-hetekből; és amit osztálytársam nem vett észre – mivel ő egy másik járdán ment, egyébként ugyanonnan és ugyanoda.

Bandi hatvanéves korában adott interjúja a legszebb és legőszintébb igazán „kortársi” visszaemlékezés, amit olvastam. Még a kis önstilizálással és csakazértse-önsajnáltatással együtt is. (Lásd a *60 Mm május 26.* című, szinte rejtett kiadványt.) Mégis meglepődtem ezt most újból is átolvasván, ő mennyire döntő elemnek tartja életútjában „játékszenvedélyét”.

Magam sokkal inkább sportmeccsre járását véltem domináns életvitelnek: *aleatorikus* természete bizonyosságának. Biztosan én tévedtem. Sőt, azt sem tudom, miképp és meddig tartott kórusban éneklése. Aztán érdekes, hogy mi tudommal sosem találkoztunk koncerten, illetve nem beszéltünk a zenéről. Amivel meg azt is szeretném érzékeltetni, hogy az én legőszintébb portrém róla is csak olyan, mintha már egy tébolyodott múzeumlátogató vandál pusztítása után állna előttünk a kép: darabokban.

Aztán – szerencsére, ha kétesre is – mind a hatvanadik, mind a hetvenedik évből/évről sok más kortársi portréi és önportré is „idesereglik [ami tovatűnt]”. Ezek hangvétele rendszerint különbözik. A későbbiekben már nem is csak az a tanulságos, hogy egyre szubjektívabbak (stb.). Ennél inkább az, hogy hatvanéves korában az ember még az életútján ott haladónak érzi magát, voltaképpen előre tekint, és a múltból sok mindent azért nem magyaráz, mivel az úgyis közérthető, és mindenki más is tudja az akkori eseményeket. Ezzel szemben a hetvenedik évben az ember már nem tekint előre [„a fej lehajlik, és lecsüng a kéz”] – és visszafelé is alig, hiszen érzi, voltaképpen az igazi kortársakon kívül senki más nem tudja, mi is volt „akkor”. Hogy stílszerű legyek, „fogadjunk egy kerek tízesbe”, hogy ezt a kifejezést legtöbb olvasóm ma már nem érti, vagy nem pontosan érti!

Hogy irodalmibb példával éljek, újabban kánonromboló-kánonépítő pályatársak léptek fel. Nem az énekkarokban, hanem az irodalmár-kórusokban. Magam azt hiszem, hogy ennél inkább az irodalmi „műveltség” változik időről időre, és nem is mindig hatalmi vagy oktatási változások miatt. Gondolom, Bandi sem tudja fejből idézni azokat a verseket, amelyeket Pálóczi Horvát gyűjtött össze. Vagy a karthágói harangokat meg a tenger mormolását egyedül hallgatást. Szüleim személyesen ismerték az ifjú József Attilát, szerették is – de saját költészethasználatuk Adyval fejeződött be. Azt gondolom, mi, Bandival együtt József Attila, Weöres Sándor verseit, az *Így írtok ti!* szövegeit tudtuk egymás között ha nem is idézni, inkább csak utalni rájuk, mint közkinsre. A mai fiatalok (azaz az ötvenévesek és a náluk is fiatalabbak) már más művekből tudnak utalgatni – ha és amennyiben. Legfeljebb Béni és Frédi rímvilága közös velük/velünk. Ezért is külön érték Bandi kvalitásérzéke a tegnap magyar irodalma iránt. Ami nála nem csoportérdekből származó ízlésterror, hanem valódi tetszés.

Hetvenévesen az ember – ha őszinte, és van mire – sokkal inkább azt veszi észre, mi mindent nem csinált meg, amit pedig tervezett. Már nem azt sorolja, mit ért el (vagy azt érzékelteti, még mi mindenre vágyik/vágyhatna/vágyna), hanem egyre kétségbeesettebben/kétségbeejtően jelzi: ezt is, azt is csak szerettem volna megcsinálni! Bojtár Bandi esetében is – tudom, egy mégoly gazdag életmű előterében (vagy háttérében?) is – érvényes

ez annál inkább, mivel ő maga is tudja, hogy meg tudta volna csinálni mindazt, vagy még most is meg tudná csinálni. Ha... A sztereotip válasz: „ha lenne rá idő”. Ám az igazi válasz ez: „ilyen az élet”. Szorgalmas és sokáig élő, nagy emberek, mondjuk, Goethe se, Arany János se fejezte be mindazt, amit elkezdett.

Bandi ugyan sokaknál jobban tud szelektálni, könyvsorokat és cédulakötegeket és témaköröket kidobálni. Ám nemcsak én nézek fel most a számítógép képernyője mögötti (előtti) falra, ahol polcszámra vannak könyvek (másutt meg cédulák, másolatok, vázlatok), amelyeket témaköreinkhez úgy fél évszázadon át gyűjtögettünk, és már aligha írjuk meg az ezekből kikívánczoló dolgozatokat. Azért e vágybirodalom mégsem kudarc, inkább szívmengető kortina. És még most sem adom vissza Bandinak azt a pár (első) tartui szemiotikai kiadványt, amit tőle kaptam kölcsön. (Persze, azért gyakran meg olyan balti művet is keresett rajtam, amit sosem adott kölcsön.)

Még a személyi kapcsolatokról kell pár szót említeni. Bandi is igazán család szerető, barátkozó ember. Mindmáig. Ám ő is észrevehette, bizony egyre fogynak azok az alkalmak, amikor családtagjainkkal, barátainkkal csakugyan összejövünk. Még akkor is, ha ők nem távoztak el örökre vagy távolra. Régebben nyilván több volt a közös tennivaló, meg a személyes kommunikáció is más volt egy telefonhiányos és internet nélküli világban. Meg aztán 1975 óta Bandi igazi főhadiszállása már Horány, és nem a sajátos utcanév-folytonosságú Lónyay/Szamuely Pesten. [És Devecseri verséből tudjuk, „de a dühös orángután / rögtön kiszállt Horány után”.]

Azért igazán nem fogytak el a „barátok”, legfeljebb azok az alkalmak, amikor egymás mellé ülhetünk, mint például az Osiris Kiadó karácsony előtti vacsoráin – amikor még voltak ilyenek.

EGYETEM ÉS PÁLYAKEZDÉS

Mi 1940-ben születünk, és főként középiskoláinkban még ott tanított mind a „rég jó” tanárok, mind az „új tanárok” első, dinamikus nemzedéke. Tulajdonképpen ekkoriban leginkább a szegény és tehetséges tanulók érvényesülhettek – és mivel ekkor még nagyon is létezett a „származási kategorizálás” a továbbtanulásban, meg az iskolák nagyon is szigorúan „körzetiek” voltak, jól kellett felelni, sokat kellett tudni ahhoz, hogy az ilyen akadályokat át tudjuk ugrani. Azt hiszem, Bandival együtt igazán nem is volt fogalmunk arról, mások (a „pesti elit”) milyen kapcsolathálózat révén kerültek az egyetemre: mi a kitűnő bizonyítványok, önképzőkörök, tanulmányi versenyek révén jutottunk előre – és az egyetemen is ugyanez az

akadályverseny folytatódott tovább. Ilyen értelemben mi is „első generáció” voltunk, annak minden szegénységével, bumfordiságával meg pengeéles előnyével. Rengeteget olvastunk, passzióból is. A különösebb nyelvek iránt őszintén érdeklődtünk. Aztán mindebből kiderült, hogy voltaképpen az irodalomtudomány felé fordultunk. Ilyen platformon kerültünk össze az egyetemen személyesen is. Egyébként akkor és ott a „legjobbak” a „legjobbakkal” barátkoztak, szinte datálhatatlan egyértelműségével az ókori „arisztokratizmus”-nak. Magam, néprajz szakom ellenére, az irodalmi diákkört vezettem. (Ez nem a költői alkotókör volt.) Gondolom, ekkortájt az orosz szakos Bandi sem feladta irodalmi művek alkotását, hanem hamar az irodalom elemzése kezdte jobban érdekelni.

1958 és 1963 „hangulata” között pedig ég és föld volt a különbség. 1956 közelsége miatt mi nem KISZ-tagként jutottunk az egyetemre, viszont, amikor végeztünk, már mindenki az volt, sőt köztük elég sokan párttagok is. Ezek már nem a régi munkásmozgalom, vagy egy korlátolt ideológia új nemzedéke, vagy a húsosfazékra orientált akarnokok voltak (bár voltak ilyen évfolyamtársaink is), hanem csakugyan baloldalra tájékozódók, akik a „konszolidáció” során mindig egy-egy lépéssel tovább merészkedtek. Nem is programszerűen, inkább automatikusan, azaz sokszor és sokáig. Az 1960-as évek közepéig a mi pesti bölcsészkarunkon nemcsak Che Guevara vagy az „igazi” Marx volt dugáru, hanem például Lukács György is, mindezeknek még az ifjúsághoz kellő valamiféle szellemi forradalmiság-stichje is volt. Mégsem lettünk filozófusok, pedig érdekelt bennünket a teória. Talán ehhez túl szélesen szelektáltuk olvasmányainkat. Bandi pedig a cseh privátélet és a lengyel avantgárd vonzásában a bölcseletnél többre tartotta az „emberarcú filológiát”. És együtt derültünk kiváló társunkon, aki nagy komolyan „korunk Leninjévé” kívánt válni.

Az egyetemen a korábbi tanár-diák képlet ismétlődött: a klasszikusan régi professzorok (Kniezsa István vagy Bárczi Géza), a különös tudást felhalmozók (mondjuk Harmatta János, Telegdi Zsigmond) vagy a fiatalabbak (Péter Mihály, Hutterer Miklós) egymás mellettsége. Mi magunk mégis leginkább olyan irányba tájékozódtunk, ahol nem akadhatott egyetlen igazi szakértő tanárunk sem. Külföldre hamar kijutottunk, ám ott is csak a szakirodalom, nem eleven professzorok váltak „mestereinkké”. Bandi a kelet-európai 20. századi új irodalmakat, majd a baltisztikát szemelte ki magának. E téren ilyen értelemben ily módon máig autodidakta – noha a nemzetközi porondon majd megismerte kor- és pályatársait.

1963 abból a szempontból is szerencsés év volt, hogy (nyilván az előző évek során gyakorolt káderlefejezés és nem káderfejlesztés miatt) hirtelen nemcsak középiskolai tanári munkahelyek támadtak az ekkor végzettek

számára. Csak az évfolyamunkból vagy tízen kerültek különböző tanszékekre, és végül is majd' ennyien akadémiai tudományos kutatóintézetekbe gyakornoknak.

Bandi hűséges és terepálló. Ezóta az Irodalomtudományi Intézet munkatársa. Ahol bürokratikus vezető sosem volt. (Magam ugyanennyi időt egyetlen munkahelyemen, a Folklóre Tanszéken töltöttem el.) Többször is megkérdezték tőlünk: miért nem váltogattuk a munkahelyeket (ez akkor fizetésemelkedést jelentett), miért nem maradtunk külföldön, 1989 után miért nem vállaltunk politikai szerepet? Erre mindenkinek megvan a maga hivatalos (és szerencsés esetben az ehhez közel álló belső) válasza. Gondolom, azonban itt is az az igazi válasz: „ilyen az élet”. Viszont azt megemlíthetem, hogy e fél évszázad során éppen a sokoldalú, nyelveket beszélő, külföldön elismert kortársaink tértek haza, vagy maradtak itthon és a maguk „tudományos” keretei között. Bandi egész életműve azt jelzi, hogy az igazán jól megismert szépirodalmi műveket, amelyek formáját és szerkezetét igen precíz módon tárta fel – mindig is társadalmi ténynek tekintette, amelyek mondanivalóját tartotta a legfontosabbnak. A groteszk iránti lelkesedése ehhez képest a második szint.

Magam a régi magyar irodalmat is érintő dolgozataim révén jutottam el az akkor még irodalomtörténetinek nevezett intézet szobáiba: Stoll Béla, majd Klaniczay Tibor pártfogásába. Ugyan nem ottani biztatásra foglalkoztam Emil Staiger irodalomelméletével, ám ennek révén hamarosan Vajda György Mihály és Nyíró Lajos szobáiba is bejáratos lettem. Ők kértek először „irodalomelméleti” írásokat tőlem. Bandi ugyanígy járt. Legfeljebb neki még Sziklay László (és Dobossy László) is mentora volt. Gyakorlatilag egyetemista korunkban már jártunk a Ménesi útra, és hamarosan befogadtak minket kiadványaikba is.

Ezek közül a legnevezetesebb a Nyíró Lajos szerkesztette *Irodalomtudomány. Tanulmányok a XX. századi irodalomtudomány irányzatairól*. A végül is 1970-ben megjelent áttekintés egész évtizedig készült, voltaképpen valamilyen „elméleti színvonalemelés” és „a marxizmus eszmei offenzívája” kampány keretében. Kezdetben a marxista irodalomszemlélet számos ágazatát is bemutatta volna, mégpedig széles, nemzetközi keretben. Az elkészült dolgozatokat stencilen sokszorosították, és többször is megvitattuk. Volt belső, szakmai és műhelyvita is. Meg ideológiai rostálás: mivel az irodalmat ilyen szempontból pártunk és államunk akkor még fontos jelenségnek tartotta. Mindig baj volt az egyes szövegek terjedelmével: hol túl rövid, hol túl hosszú volt a benyújtott változat. Bandi a modern lengyel irodalomelméletet írta meg, de igazán sok más tanulmány tárgykörében is jártas volt, hozzá is szólt a megbeszéléseken. Nekem a folklór-kutatás jutott,

és ebben persze a proppiánus morfológia (sőt ennek folytatása is) benne volt. Velünk nem is volt baj. Ám a „marxista” fejezetek íróival annál több. A hazai ideológiai frontok vonultak át meg át az ilyen írásokon. Volt közöttük színvonalas írás, meg több borzalmas és dogmatikus, meg értelmetlen és felfújtt iromány is. Az igazi problémákról pedig alig esett szó: volt, aki nem tudott, és talán olyan is, aki nem mert ezekről elgondolkodni. Végül csak úgy jelent meg a minden tervmunka-határidőt elcsúszó kötet, hogy egy második (soha meg nem jelenő) tanulmánykötetet ígértek, amely csak a marxista irodalomelmélet „klasszikusait” tárgyalta volna.

Azt hiszem, nekem csak háromszor kellett átírnom a szövegemet: hol hosszabbra, hol rövidebbre, hol modernizálva. A minap kezembe került egy ilyen átíratás: nem sok értelme volt. Ám hangsúlyozom, mindig tudományosan igazolható tényeket és adatokat hoztunk, nem brosúraszöveget. És a munka közben megismerhettük Köpeczi Béla, Hankiss Elemér, Miklós Pál (és szinte utólag Bonyhai Gábor) érvelési rendszerét is.

Amire ez a mű elkészült, Bandi már (és még) a teljes kelet-európai (vagyis az albántól a beloruszig terjedő) avantgárd líra tipológiáján dolgozott. Meg Ingarden irodalomontológiája, sőt, Charles Morris értékelmélete érdekelte. Nála láttam először Morris könyveit, hogy hamar rájőjjenek, szemiotikusnak jobb volt ez az amerikai ... költő. Bandi életművének itthon és a külföldön legismertebbé vált kötetei ekkor formálódtak ki. És e közösség segítette hozzá későbbi szegedi, majd a CEU keretében folytatott oktatói munkásságához is.

És ha lesz tíz év múlva is ünnepi kötet, és ha élek, végre megírhatom számára az akkor ígért áttekintést a finn avantgárd líráról. Vagy legalábbis egy fejezetét, mondjuk Edith Södergran bemutatását. Mára talán felnöttem e feladathoz. Egyébként Bandinál ez a rész, meg a minimális „finnugor” avantgárd bemutatása hiányzik csupán. Igaz, azóta sem készített el más ilyen áttekintést.

Hogy miképpen teltek végül is eléggé tudományos és eléggé szabad napjaink, még egy példával tudom illusztrálni.

Bandi minden irodalmi témáról tudott egy mindennél jobb lengyel monográfiát. Így húzta elő Henryk Markiewicz *Az irodalomtudomány fő kérdései* című könyvét (először 1965), amely máig a legjobb marxista kézikönyv. 1968-ban, Bandi fordításában jelent meg. Ám nem teljesen! A lengyel kiadás ugyanis kiegészíti René Wellek könyvét, amelyben az irodalomtudomány nemzetközi bibliográfiáját is adja, 1701-től, területeként tagolt táblázatban. Persze, csak a „nyugati” műveket. (Wellek egyébként Amerikába emigrált „cseh” volt.) Markiewicz ehhez hozzá tette a „keleti és marxista” művek kronologikus táblázatát is. Bandi a tőle megszokott mó-

don, csak úgy, közölte a Gondolat Kiadóval, hogy ezt is ki kell egészíteni még a magyar adatokkal is – és hogy ezt én fogom csinálni. Magam hónapokon át dolgoztam ezen – ingyen. Életem egyik legszebb feladata volt, és ha valamiképp megtanultam egy engem érdeklő tudomány fejlődésnek nevezhető mocorgásairól – ekkor történt. Aztán a Gondolat Könyvkiadó nemcsak az én bibliográfiai rovataimat, hanem egyáltalán Markieviczét sem közölte. „Terjedelmi okokból”, meg hogy nálunk kisalakú volt a kötet, nehezen fért volna el a szedéstükörben négy- vagy hatrovatos táblázat. Azt hiszem, ez csak féligazság volt, és valahogy ezzel a „húzd-meg-ereszd-el” móddal kompenzálták a kiadóban, hogy egy valóban marxista és valóban kitűnő mű mégiscsak rekordgyorsasággal megjelent magyarul. Ráadásul nem is egy moszkvai kiadás farvizén. Bandi egyébként Markiewiczet Wel-
lek fölé is emeli az utószóban.

Amikor évekkel később elmeséltem Markiewicznek a történetet, meg azt, hogy azóta is, ha antikváriumban járok, és irodalomtudományi könyvek kerülnek elé, most is úgy kategorizálom őket, hogy bevettem-e annak idején őket „az én Markieviczembe” – ő azt mondta: „jó magának, ezt megteheti. Ahhoz azonban, hogy Welles bibliográfiáját kontrolláljuk, évekig kellene Európában élnünk.” Ami egy bölcs ember szava volt. (Egyébként 29, ma már töredező gépelt lapon nekem még megvan „a magyar irodalomtudományi művek kronológiai mutatója 1851–1965”. Tanulságos olvasmány.)

VENDÉGEK BANDIÉK PAMLAGÁN

Barátkozó természetéből, hamar kialakuló szolid családi életéből fakad, hogy gyakorlatilag én látogattam a lassan bővülő lakásukba hozzájuk. Ahol dolgoztunk, beszélgettünk, információkat cseréltünk. Ő kérdezte tőlem, hogy Tandori Dezső mindig jó költő volt-e? (Nem.) Ő hívta fel figyelmem Esterházyra. És örült, amikor Lengyel Péterről kérdezett, és akit én véletlenül már ismertem, sőt első (?) írásairól meg azt mondtam „úgy tudhat írni, mint Csehov”. Amivel halálra sértettem akkori író-urát. Bandiékhoz felkapaszkodva, olykor liftezve náluk olykor már ott volt valaki, vagy közben jött. Igen gazdag készlet: Kerényi Gráciától Gömöry Györgyig, Juri Scserbaktól Dániel Ferencig (aki máig sem adta vissza azokat a könyveimet, amelyek alapján az amerikai magyar kivándorlásról ígért filmet készíteni). Vagy az emigráns észt politikatörténész, Rein Taagepera, aki a Vörösmartyról zokni nélküli szandálban érkezett. Olykor Bojtár telefonon kapcsolt össze emberekkel, mint mondjuk John Neubauerrel, aki a régi nagy világirodalom-történet új, „csomópontok hálóját” bemutató köteteket jelentet meg (a régi AILC-vállalkozáshoz méltó lassúsággal). Még azok is, aki-

ket nem láttam Bojtáréknál, mint például Zdenek Mathauser, régi és baráti lelkesedéssel szokta emlegetni a kiváló kartársat és futballdrukkert. A J. Greimas kegyeibe magam is Bojtárt említve kerültem. A korra jellemző, hogy Bandi hozatta le a *Valóság* (vagy a *Nagyvilág*?) hasábjain Greimas első magyar nyelvű írását – a chicagói emigráns litván folyóirat, a *Metmenys* hasábjairól. Lehetséges, hogy erre senki sem figyelt fel? Vagy ha igen, cinkosan hallgatott?

Bandi nem fukarkodott barátai körbekínálásával. Noha azért a jobbakat inkább megtartotta magának.

E pamlagon inkább ő mesélt az Irodalomtörténeti Intézet vitáiról és a pártgyűléseken megnyilvánuló szenvedélyes frakciózásról. (Mint hogy hasonló beszámolókat hallhattam mások révén a Filozófiai Intézetről és a Közgazdasági Intézetéről, nemcsak azt a tanulságot vonhattam le igen korán, hogy nincs értelme „ideológussá” fejlődni – hanem azt is, hogy az ELTE és különösen a BTK ehhez képest szellemi félemelet, hogy ne kevesebbet mondjak.) Engels-tanulmányaimat még valahogy eltűrte környezetem, ám Marx világtörténelem-felfogásáról írott cikkem máig sem jelenhetett meg. Egy ízben az akkori arab-izraeli háború „miatt”. A folklór esztétikájáról írott könyvemben azért egyes ilyen passzusok olvashatók. Most gondolom úgy, hogy Bandi még ehhez képest is csökevényesebben volt marxista. És sosem volt lukácsista – még respektusból sem.

Hogy mindez mikor ment át valamilyen alternatív szervezkedésbe? Nem tudom. Hankiss Elemér az *Idegen világban?* (2002) a maga szemszögéből találóan mutatja be ezt az ezerféle újra törekvést. A *Valóság* folyóirat, a Tömegkommunikációs Kutatóközpont működésének első szakasza, a strukturalista irodalomelemzést kipróbáló konferenciák kora volt ez. Még a *Világirodalmi Lexikon* minden egyes kötete is hozott új módszerekre hivatkozást, merészebb mondatokat. Hovatovább új kiadványokat, folyóiratokat igényeltünk.

A legnevezetesebb ilyen terv (sokak számára) az *Eszmélet* volt. Mi, kevésbé beavatottak Horgas Bélát és Levendel Júliát ismertük, és a hozzájuk járó, végtelenül széleskörű, társadalomtudósokként szárnyát bontogató csapatot. Inkább csak sejtettük, hogy egy generációval felettünk (Levendel László révén) a politikai és kultúrpolitikai vezetéssel (a kiadó Kardos, az akadémikus Köpeczi, sőt maga Aczél) is folytak – sehova sem vezető – tárgyalások. Az *Eszmélet* akkor nem jelent meg. Viszont egy korhű (ám barna és skót) borítékban még őrzök ilyen emlékeket. Meglepődve látom, hogy Horgas Béla levele, amelyben az új folyóirathoz szorosabban tartozó 20–25 embertől folyóirat-programszerű bemutatkozást kér, 1969 kora őszén kelteződött, és szinte naptárszerűen jósolta meg az első számok megjelené-

sét, ezek bemutatóit, vitaüléseket, stb. El is küldtem *lettrista* szövegemet, ami akkor nem jelent meg, hiszen a hatalom az 1968-tól eddig húzogatót mézesmadzagot ekkor végképp elvágta: nem lett *Eszmélet*. Sőt, megmaradt a folyóiratba szánt tanulmányom is: *A hagyomány öltözetei*, amely sokkal inkább az első fogalomról szól. És máig sem közöltem.

Gondolom, nem is kell megemlítenem, hogy e körbe Bandi révén kerültem. És noha mi ritkán találkoztunk külföldön, azért két ilyen eseményre emlékszem.

A hatvanas évek közepén ő Varsóban volt, és véletlenül ugyanott volt Szabolcsi Miklós is, aki később az Irodalomtudományi Intézetben (és másutt) a strukturalista, majd szemiotikai poétika támogatója és felügyelője volt. Minthogy Úrnapja volt, Lengyelországban csak a templomok voltak nyitva. Így utaztunk a wilanówi kastély megtekintésére. A nagyon is baráti beszélgetésből derült ki számomra, hogy Bandival mi ketten egy teljesen más nemzedék vagyunk: tulajdonképpen szabadabbak, mint minket korábban tartó főnökeink.

A másik ilyen találkozás 1968 augusztusában, Prágában volt, a szlavista kongresszus alkalmával. Szállást nekem Bandinak a rádióban dolgozó barátja szerzett, és a felállványozott épületben nem volt egyszerű bármit vagy bárkit megtalálni. (Egy héttel később e felismerést a szovjet behatolók is megszerezhették.) Bandi szállóban lakott, és „munkareggeliken” fogadott, ahol az új viszonyokra hivatkozva határozottan követeltük, hogy a mézet ne kávéskanállal kelljen kimerni, hanem külön mézkanállal, ahogy az a polgári világban szokás volt. És csakugyan, a hrabali pincér elő is hozta a régi kelléket... Persze, maga a kongresszus, Tito elnök látogatása, és egyáltalán a szó szoros értében utolsó napjait élő „emberarcú kommunista Prága” volt és maradt a feledhetetlen élmény mindkettőnknek.

1968 őszén egy ideig a budapesti csehszlovák nagykövetségen még vetítettek cseh filmeket. Minthogy a Magyar Néphadsereg ekkor még a szomszéd országban állomásozott, nálunk meg nem szerették, ha még mindig fraternizálunk a csehekkel, bizony a munkásmozgalomból ellesett módon mentünk oda, külön és külön utakon, úgy is jöttünk el, és megbeszélt helyen (az Oktogonon) találkoztunk, hogy megbeszéljük a filmeket. Gondolom, a magyar elhárításnak nem volt nehéz dolga, ha mind a tucatnyi mozilátogatót figyelte is. Többen ugyanis nem voltunk... (Aztán ennek is vége szakadt, hogy visszamenjek Jugoszláviába, ahol viszont én a horvát televízióban élő adásban láthattam Jan Palach temetését.)

EGY HOSSZÚ,
ITT MEG NEM ÍRT FEJEZET

Mi a jó modern magyar irodalmi mű sajátos szépsége? Miben is áll irodalmak (és kultúrák) igazi összevetése? Erről én sokat tanultam Banditól és műveiből. Csak most nincs terem ezt részletesen dokumentálni. Ebből elég annyi, hogy a valódi komparatizmus nemcsak az egyezések kimutatásából kell, hogy álljon. És amit mindig nagyra értékeltem ízlésében és tájékozottságában: ez mindig sokrétű volt, nem leegyszerűsített. Tőle nemcsak Hrabalról lehetett hallani, hanem Škvoreckýről, sőt Vančuráról is, és rosszat is egykori bálványokról, mint mondjuk Václav Černýről.

MÉG EGY HOSSZÚ, MÉG FONTOSABB,
ITT MÉGSEM MEGÍRT FEJEZET

Anci, ifjabb Bandi, Péter. Nélkülük az idősebb Bandi nem is létezhetett volna.

BOJTÁR NEM -ISTA, Ő ŐMAGA

Minthogy a magyar strukturalizmus végül is a Ménesi úton született, Bandi az ilyen konferenciákon (azaz 1968 óta) részt vett. Az egyikre eljött Kasák Lajos is. Őt egyedül Bandi ismerte már korábbról. De nem mindegyik rendezvényen játszott szerepet, és például szemiotikai jellegű írására vagy felszólalására nem is emlékszem.

Baltisztikájához némileg több közöm van, ám erről pár sort már írtam a 60. születésnapra. E téren is önálló utat jár: az „ősi balti mítosz” oly sok híve bizonyára nem olvassa szívesen illúzióromboló írásait. Az utóbbi évszázadról írott könyvei inkább kultúrpezzsimust tükröznek. Egy végtére is nyugodt, elégedett, derűs embertől! Még igen régen mondta, hogy folkloristaként én „a kultúra fonákjával” foglalkozom. Remélem, ha elolvasta a 2000-be adott cikkeimet, rájöhet, hogy – alábecsült. Ezekben ugyanis inkább a kultúra fonákja kerül elő – a folklór körítése nélkül is. Attól tartok, ez a dezilluzionista (a folyóiratban „övön aluli”-nak minősítve népszerűsített) felfogás a derűs Bojtár Endrétől sem áll távol. (Én még emlékszem viszont arra is, amikor évtizedekkel ezelőtt azzal a nem is annyira steril gondolatkísérlettel foglalkozott: „ha értünk jönnek” – kedves maiak, tesszik tudni, mit jelent e kifejezés? –, melyik barátunkhoz mehetnénk biztos menedékbe?)

Mindez e fél évszázad magyarországi hozadékaként nem is véletlen és nem is meglepő.

Egyébként, ha arra gondolunk, mit csináltunk meg e hosszú idő alatt, egyszerű a válasz: azt valósítottuk meg, ami 1956 (Budapest) ígérete volt. (Bár Bandi tagadja, hogy már akkor észrevette volna, milyen világtörténeti esemény téglatörmelékén bandukoltunk akkor.) És azt, amit 1968-ban (Prága) szemünkkel láthattunk, csodálhattunk, majd befelé és nagyon csendesen sirattunk. Meg azt (1989, megint Budapest), amiről mások is azt mondták – mi kezdtük. És aminek folytatásából – cseppet sem véletlenül – kimarasztottak. Azt, hogy közben közvetítettünk, írtunk, elméletileg is jó irodomelemzéseket készítettünk, létrehoztunk egy-egy nálunk hiányzó tudományt (Bandinál ez a kiábrándult baltisztika), egy olyan komparatiztikát műveltünk, amelyet sehol másutt ilyen színvonalon nem tudtak elérni – ez csak az egyén vigasza volt, és amit minden önbizalom ellenére sem tudtunk a társadalom üdvéként felfogni. Meg amihez sem külföldön, sem itthon nem is gyűltek tanítványok.

Az otthoni boldogság a külső idegenség keretében olyan édes.

Bojtár Endre egész életútja példászerű és sikeres. Ma is a *sancta serenitas* jellemzi. Ám Bandi is ilyen elégedett lenne az utóbbi fél évszázaddal? A kérdésben a válasz! Kifolyt már a kádból a víz a karácsonyi hal alól. És ki tudja, lesz-e még karácsony, és ha igen, mikor és milyen? A távoli utókor – ha lesz – biztosan megbecsülheti Bojtár Endrét, a jelentős irodalomtudóst. A barátai pedig még szerethetik is.

Ez a tanulása életművének: az említett fél évszázad eredményeként és éppen azzal dacolva.

(2009)

Megvan-e még?

Kedves Bandi! Megvan-e még az a kalucsnid, amelyet, valamikor még a nyolcvanas évek elején, egy latyakban úszó téli napon, nekikeseredett balletmozdulatokkal igyekeztél a cipődre erőltetni? Én csak csodálatlak, pontosabban bambán meredtem erre a különös lábbelire. Nem mondom, hogy sosem láttam addig effélét, öt-hat évesen én is hordtam hócipőt, de az mégis más volt: kicsi, fehér, vékonyka, patentos alkotmány, mondhatni elegáns. A Te feketés, rugalmatlanul vaskos gumikalucsnid viszont – szó, ami szó – elképesztően rondának tűnt. – Mi van, nem tetszik a kalucsni? – kérdezted ingerülten, és válasza sem várva folytattad: – Pedig nagyon szép. És felettébb hasznos. Mint Nietzsche szerint a női mell: hasznos és kellemes: *kalokagathia*, édesapám, ebben a kalucsniban maga a görög szépség veszett el, és akkor magamról még nem is szóltam – folytattad, tovább kínlódva a kellemetlenül nyiszogó cipőkanállal, melyet határozottnak szánt vívómozgással döfködtél a bőr és a gumi közé. Aztán, felbuzdulva a talán számodra is váratlan sikeren, artikulátlan üvöltést hallatva előrelendültél, és a legbarátiabb hátbavágásokkal taszigáltál az ajtó felé.

– Miattad fogunk elkésni – rikoltottad diadalittasan. – De hát, Mesterem – hebegtem –, én itt állok készen, a kabátomat sem vettem le... – Egy frászt állsz készen, te majom – csaptad be magad mögött a szűk liftkabin ódon faajtáját, és szembefordulva velem, közvetlen közlőről néztél rám jegeskék tekintettel, immár valóban dühösen. – Akkor állnál készen, ha végre belekezdenél valami normális dologba. Itt lenne az ideje. Ugye, igazam van, ez talált?

Hát hogyne, a szúrásod háríthatatlan volt, ezt az asszót is megnyerted. De ez magától értetődött, hiszen mindig a vívómester nyer. Azért leckéztetted, hogy szellemi értelemben vett sportembert faragj belőlem. Mi tagadás, rám is fért az edzés, minthogy eléggé megroggyant szellemállapotban voltam akkortájt. Nehezen békültem meg pár éve meghalt apám szellemével, és kilátástalannak tűnő küzdelmet vívtam elzsarnokosodó tanáraimmal, főnökeimmel, egykori szellemi apáimmal – egyszóval egy kicsikét több volt körülöttem az apai szellem annál, ami még egészségesnek lett volna mond-

ható. Elkelt volna némi biztatás, bátorítás, de hát mindenki azt kapja, amit (vagy akit) megérdemel. Nekem a Te döfködéseid jutottak. Jó lett volna kimozdulni ebből a fásultságból, egyelőre azonban – vívőleckéid ellenére – bágyadt reménytelenség lett úrrá rajtam. Vágytam ugyan néminemű forradalmi helyzetre (képletesen szólva), mégis olybá tűnt előttem, hogy az uralkodó osztályok mindörökké a régi módon fognak kormányozni engem, ennél fogva én, szegény elnyomott, továbbra is a régi módon óhajtottam élni. „*Akartok-e rabok lenni?... Akarunk! Akarunk!*” – olvastam akkortájt Esterházy Péternél. Nagyjából ilyen volt az objektív helyzetem. Szubjektíve persze azért sóvárogtam valami szabadságféle után, de, őszintén szólva, a legcsekélyebb konkrét elgondolásom sem volt róla. „A választásnak mindenképp azon a tudáson kéne nyugodnia, hogy az van, amit akarok, és azon a szabadságon, hogy ez van?” – olvastam ugyanott. Tudatlannak éreztem magam.

– Én még ilyen beszari alakot életemben nem láttam, mint te – folytatad a magad lenyűgözően finom modorában, immár a Zaporozsec volánja mellől pillogva felém. (Ugyanis amúgy dzsentrimód, szekéren menénk a Szamuely utcai lakásodtól néhány száz méterre eső munkahelyedig, a Ménesi útra.) – Félek – mondtam, magam sem tudva mire vélni hirtelen jött őszinteségi rohamomat. – De apám, hát mi a jófenétől félsz? – rántottál egy jó nagyot a kormányon. – Hát nem láttad? – nyöszörögtem. – Az az autó ott az előbb éppen szembe jött! Nem kellett volna kikerülni? – Kikerülni? Én? Még mit képzelsz? Kerüljön ő! Jegyezd meg szépen – ennyit igazán elhihetsz egy tapasztalatban megőszült idősebb pályatársnak –, az féljen, aki szembe jön.

A féllegális és féltitkos irodalomtörténész-klubként működő Szövegmagyarázó Műhely soros ülésére hajtottunk, az Irodalomtudományi Intézetbe. Elmondható ez talán valahogy, de az érzés mégis kimondhatatlan, hogy Tenmagad, Szegedy-Maszák Mihály, Veres András, Szörényi László, Margócsy István, Horváth Iván, Zemplényi Ferenc mellett a magamfajta kezdők is pályára léphettek ott ekkor. Dolgozatokat írogattunk, mutogattunk egymásnak, egy (soha meg nem valósuló) közös tanulmánykötet reményében. A fogadtatás, a befogadás hangulata bennem manapság már gyakran összefolyik Ottlik Géza *Budájának* bevezetésével (jóllehet a regény csak tíz évvel később jelent meg, ámde Maszák persze már ekkor tudta, hogy készül, és azt is, hogy mi lesz a címe): „Nekem mindig minden sikerült. Az a minden, amire tudtomon kívül a legjobban vágytam: annyira csak a lelkem mélyén, hogy még titokban sem mertem remélni. Bekerültem a nagy négyszer-százasunkba... Szabad ember lettem.” Mégiscsak. Minden-

nek ellenére. Legalábbis felcsillant előttem a szabadság lehetősége. De arra a bizonyos *enyhe mámorra* azért még várni kellett egy kicsit.

Egy augusztusi napon (1984-ben) csörgött a telefon. Te voltál. – Édesapám, ide figyelj rám, mert neked beszélek, és amit én mondok, az mindig úgy van. Ezt, mint afféle életigazságot kéretik megérteni, és most már aztán csakis ennek a szellemében tessék tevékenykedni. Ne vágj közbe, te tökkeltűtött! Azt utálok benned a legeslegjobban, hogy egyszerűen nem hagyod végigmondani a mondókámat. Érted? Senkit sem érdekel, hogy te mit érzel, az sem, hogy mit gondolsz. Jegyezd meg, hogy ez a legkevesbé sem érdekes. Hol is tartottam? – Hm. Mester, még nem is mondtál semmit. – Mert soha nem hagysz beszélni, azért. Szóval. Hogy egyik szavamat a másikba ne öltsem. A lényegyet mondom. Az Ešterházyról van szó (a hacsekkel az ajkaidról elhangzó helyes kiejtést kívánom reprodukálni). Hagyd a bűdös francha a hülyeségeidet, Balassit, Rimayt, a régi magyar irodalmat meg a többi baromságot. Tényleg feldühítesz. Azt kell csinálni mindig, amit a legokosabb mond. Az pedig nem lehet kétséges, hogy a legokosabb én vagyok, én pedig azt mondom, hogy mindent félreraksz szépen, és az Ešterházyval kezdesz el foglalkozni, de nagyon gyorsan, mert szeptemberben előadást fogsz tartani róla Esztergomban. Aztán megírod, és megmutatod Maszák-nak, Veresnek meg a többi Okos Fiúknak. Van rá egy hónapod. Örültem a szerencsének, most megyek tévét nézni.

Esterházyval nem állt szándékomban foglalkozni. De azért némiképp tájékozott voltam, hiszen éppen a Te frissen megjelent tanulmánykötetéről (*Egy kelet-européer az irodalomelméletben*) – benne a Szövegmagyarázó Műhely programnyilatkozatának is beillő Esterházy-tanulmánnyal (*Az irodalom gépezete*) – írtam recenziót, tehát már túlestem az alapozó tanfolyamon. Beteg voltam éppen, és gyógyszerektől kába. Valahogy mégis úrrá lett rajtam egy furcsa, jóleső érzés, az önuralom és a kötelességtudat különös keveréke, és ebbe valamiképp belejátszott a *Termelési-regény* (*kisssregény*) egyik mondata is: „a mesternél sosem lehet tudni, mit vesz komolyan, mit nem”. Úgyhogy valahogyan mégis felkészültem, elmentem Esztergomba (Lenin sétány 11.), és megtartottam az előadást. Te nem voltál jelen, ezért kérek, hallgass bele most az elejébe:

Jókora retorikai svunggal, Babitscsal, Esztergommal és a *Jónás imájával* indítottam: „énhozzám már hűtlen lettek a szavak...” Ez nagyon adekvátnak tűnt fel nekem akkor, egyszersmind jól illett, gondoltam, a püspöklila regény első mondatához: „Nem találunk szavakat.” Aztán így folytattam: „Én a *Bevezetések* felől jutottam vissza vagy *el* a *Termelési regény*hez. Mikor először, még megjelenésekor belefogtam a könyv olvasásába, lapozgatásába, természetesen bennem is egy dühös, egyszersmind önváddal teli

kérdés fogalmazódott meg: »Miért éppen így?« Magyarán, az emészthetetlennek tűnő fogásokat nem voltam képes rendesen végigenni – pusztán az ígéretes utóíz kedvéért. Esterházy Péter írásművészete később, voltaképp csak a *Bevezetések* olvastakor vált számomra egy csapásra értékké. A magyarázatok, elsőként az irodalmi élményt tudatosító önreflexiók, később az értelmezési kísérletek, sőt, a magánfilológiai természetű gyűjtések, motívumkeresések is emez esztétikai élményt követték, úgy tűnhet, céltalanul. Amit magamban mondtam akkor, az hirtelen megnyugtatott: »Ő« mindig kérdez, alig-alig állít, tehát a kérdések, kérdéseim, jobbadán kérdésekre vonatkoztak, eddig is. Egy minduntalan felbukkanó benső kettősséghez vezetnek el ezek a kérdések, s önmagunk, olvasók, és a prózaíró közt csupán annyi a különbség, hogy míg mi hallgatunk, addig ő szavakat formál, és ezekkel kusza történeteket mesél el, de mondatait azonmód kérdésekké alakítja, mivelhogy »ha megfeszülünk, sem tudjuk szavatolni a lépéseinket, hisz még a vágyainkat sem tudjuk megfogalmazni« – olvassuk a *Függőben*.”

Ez után a csalafintán spontánnak, egyúttal mély értelműnek is szánt elméleti alapozás után igyekeztem a lényegre térni, vagyis felvázolni a „posztmodern állapotot”: „Ezek a szándékoltan bárdolatlan kérdések a világ meghasadt, kettéosztott voltára utalnak, ebben a helyzetben tételnek föl, köztük a leglényegesebb kérdés is: »Ez én volnék?« Arról van tehát szó, hogy a múlt és jövő közé szorult elbeszélő nem mondhat el immár problémamentesen valamire való történeteket.” Egy Tandori-verset kaptam elő ekkor hirtelen, érzékeltetendő a skizofrén létállapot okozta elbizonytalanodást: „Mint egy jéggefagyott állóbüfében, / úgy jár-kelhetsz, akár egyhelyben állva: / hökkenni sincs min, megörvendni sincs min.” (*Hommage II.*)

Ehelyütt egy antitézis bevezetése vált elkerülhetetlenül szükségessé: „Az eleven, aktuális széppróza nem lehet ilyen »jéggefagyott«, az irodalomnak kell, hogy legyen valami köze az élethez, ám ez – Esterházy szerint – nem képzelhető el másként, mint úgy, hogy az irodalom életté válik, vagyis ami leíratik, az éppen ezáltal meg is történik. Ez a szavatolás fogalma, az szavatol, aki vállalja az elbeszélő felelősségét, persze ironikus értelmű felelősségvállalás ez, lévén a beszéd függő. A »kimondom«, vagy »úgy mondom ki, mintha nem mondanám« gesztusait alig-alig lehet elválasztani egymástól. Ezek az elbeszélés nehézségei, melyek, úgy mond, átmenetiek, de jól értsük a szót: szüntelen átmenetiségről, a lét, az élet és az irodalom közti átmenetről beszélünk. Ilyen átmenetek – kapcsolódások és szétválások – áttekinthetetlennek tűnő kapcsolatrendszerében jön létre a

mű, amely vállaltan problematikus, és az is marad. Ez az, amit Esterházy a »remény nélküli optimizmus« paradoxonával fejez ki.”

Ezután már a szükségyszerűség felismerésének szabad nyugalomával tértem rá a regény elemzésére: „Végül is hogyan olvassuk a *Termelési regényt*? Talán a legegyszerűbb az, ha kérdéseket intézünk magához a könyvhöz, »aki« alighanem a mű egyik legfontosabb szereplője. Nyitott mű, tehát sokfelől, sokféleképpen megközelíthető. Kérdéseinkre – legyenek azok bármilyenek – a regény fog felelni.”

Hogy milyen hatást tett erre az (egyébként soha meg nem írt, soha be nem fejezett) Esterházy-előadásra az éppen munkában lévő recenzió, a Bojtár-tanulmányok lassú olvasása, azt Neked talán nem muszáj most részleteznem. Finoman (Esterházy szavaival) szólva: előadásomban szó szerinti vagy torzított formában Bojtár Endre-idézetek hangzottak el, egy mélyebb igazság értelmében viszont úgy kellene ezt mondani: előadásom Bojtár-idézet volt.

Persze, hogy mit felelt nekem a püspöklila könyv, arra már nem emlékszem, és ez aligha véletlenül van így. Az a gyanúm, hogy nincs is mire visszaemlékezni. Valami azonban – akkor és ott – beszűrődött az életembe ebből az irodalomból. Annyit tudok csak, hogy végérvényesen belebojnyolódtam, bele is veszttem a regény két részének – voltaképpen Esterházy „mester” és az ő „grammatikai terét” megkonstruáló famulus, Eckermann kapcsolatának – összehasonlító elemzésébe. Belekapaszkodtam a bizonytalanba, és egyre jobban élveztem azt a kimondhatatlanul furcsa érzést, hogy folyvást kérdezek, és a kérdéseimre következetesen nem jön válasz. Az a hely, ahonnan a választ, a válaszokat vártam, üresnek bizonyult.

Úgy képzelem, hogy ilyenformán lehetett ezzel maga Esterházy Péter is. Köztudomású, hogy kérdéseivel, szavaival, beszédes hallgatásaival, látványos gesztusaival, de különösen a *Ki szavatol a lady biztonságáért?* című regénnyel Ottlik Gézá-t szólította meg. Ottlik *Minden megvan* című novellájából származik Esterházy regényének a címe és költői alapgondolata. („S ott áll a kurfürst jobbagya, haja izzadtan tapad homlokára, és hangjában különös, örült triumffal kiáltja: MEGVAN! ME-EG-VA-AN!”) Innen való természetesen Esterházy akkori irodalom-felfogásának alapszava, a *szavatolás* is. Úgy tűnt fel, hogy még a posztmodern állapot közepette is, »ha elhagynak mindennek«, akkor is lennie kell valaminek vagy valakinek, egy néma gondviselőnek, aki – ha nem is szavakkal, csak egy szemöldökrántással, egy idegesen reccsenő nyak- és vállmozdulattal, vagy csupán úgy, hogy él, hogy megvan – »szavatol a világ biztonságáért“. („A Miatyánkot az asszonyok mondták és ő” – írja Eckermann a mesterről a *Termelési regényben*.)

Ottlik azonban nem válaszolt. Tudjuk, hogy kényszeredett távolságtartással, sőt, olykor kimondottan ridegen fogadta Esterházy közeledését. Főként azt a különös ajándékot, amelyet Ottlik 70. születésnapján nyújtott át neki Esterházy: egy 57 × 77-es rajzlapot, amelyre 250 óra munka árán rámásolt (sorra sort) az *Iskola a határon*. De hát Ottlik nem adott választ saját kérdésére sem, arra sem, amelyet a *Minden megvan* szövegébe szőtt bele. A novella hőse hosszas keresés után visszatál gyermekkor helyszínére, ahol megleli elveszettnek hitt barátját is. Ez azonban csak káprázat, nyilvánvaló, hogy a gyermekkor végérvényesen elmúlt, és szellemi értelemben a barát sem létezik többé. Az a „minden”, ami „megvan”, egy olyan talány, amelyet mindenkinek önmagának kell megoldani: egy benső tapasztalat, amelyet kinek-kinek magamagának lehet és kell kiküzdeni: „Leszakadt róla minden teher. Semmit nem érzett. Lefoszlott róla, kézzelfoghatóan, minden nyomás, bénaság, rossz üresség. Tiszta, könnyű, jó üresség volt benne, mint az ablakban a tiszta, könnyű, beíratlan készülődő virradat.” Így szól a *Minden megvan* egyik nevezetes mondata. Hiába várt Esterházy Ottliktól szótlan „apai” biztatást. Nem mondta meg, sohasem mondta meg – Esterházyval szólva –, „hogymivé legyünk a világban”. „Hát, Péter, valamit csak kell csinálni az embernek az életben” – böki oda Both Benedek Halász Péternek a *Hajnali háztető*kben, mire Halász így ríposztózik: „Miért? Miért kellene?” Ottlik hallgatása, ha úgy tetszik, gorombasága nem feltétlenül volt ellenségesség. Sokkal inkább igazi, emberi segítségnyújtás. Teret adott a gondolkodásra. De oda, az elapátlanodás szabadságának tiszta terébe, csak jóval később, a *Harmonia caelestis* írásakor jutott el Esterházy.

– Hogy nézel ki, édesapám? – dörrentél rám nem sokkal az ominózus Esterházy-előadást követően, csak úgy, közös üdülésünk, séta közben. – Miért, mi van? – néztem végig magamon, sliccemet, cipőfűzőmet vizsgálva. – Fésülködj már meg! Nincs fésűd? Milyen dolog ez? Nem bírom az ilyen embereket! Kócos vagy, és számomra ez – ne is haragudj, mégis csak egy *homo aestheticus*szal beszélsz – egyszerűen kibírhatatlan. – Hirtelen előkaptál a zsebedből egy nem túl bizalomébresztő, barnás színű műanyag fésűt, és a kezembe nyomtad. – Tessék rögtön megfésülködni. Úgy ni, szépen. És veszek neked egy fésűt.

Megvan-e még a kalucsnid és a fésűd, ezek a *semmi*hez sem hasonlítható, örökbecsű darabok? Azt hiszem – Ottlik szavait kifordítva –, gyávább, rosszabb, silányabb ember lett volna belőlem, ha ezek nincsenek. Ma is megcsik, hogy védtelennek és kiszolgáltatottnak érzem magam, de akkor eszembe jut a kalucsni, elröhögöm magam, és vége. Olyan is van, hogy kétségbeesés vesz erőt rajtam saját szétesettségem miatt. Ekkor a fésűre gondolok, és gyorsan összekapom magam. Ilyen egyszerű dolgok ezek. Na-

gyon remélem, hogy valahol megvannak. Ahogy megvan és örökre meg is marad egy nagy talány megfejtése, ahogy megvan egy hármashatár tippje, ahogy „bejön” és megvan egy lottókombináció. Ha máshol már nem is, nálam azért még megvannak, ahogy néhány fontos dolog mindig megvan az életben. Megvan akkor is, ha olykor eltűnik. Mert úgy annál nagyobb meglepetés, amikor hirtelen előbukkan valahonnan, és felkiáltunk: mégis megvan! Megvan a kalucsni és a fésű, hiszen ezek az én – úgynevezett – erkölcsi-esztétikai nevelésem pótolhatatlan segédeszközei. Tárgyi bizonyítékai annak, hogy a Te ocsmányul erőszakos modorod mögött valójában szelídség – a csúf kalucsnidban pedig nemes szív – honol, hogy szépen fejezzem ki magam. Látszólag mindig beleordítod az ember képébe a biztosat, a tutit, igazándiból mégis a *rávezetés* módszerét alkalmazod. Ezért kellenek mindig az alkalmas demonstrációs eszközök: kalucsni és fésű – mondjuk. „A Szép: igaz s az Igaz: szép!” – ezt itt el kell ismerni. (Ez azért már csak *valami*?)

MYKOLAS KARČIAUSKAS

Találkozások Bojtár Endrével

– *avagy*

egy magyar, aki megmozdította a litván földet

I.

Egykor, negyven évvel ezelőtt, a nyomasztó szovjet időszakban, amikor először utaztam Magyarországra, az aggteleki barlangban csodáltam a mélyben, a földrétegek alatt érthetetlen módon kialakult, a barlang menynyezetéről lelógó sztalaktitokat és a felfelé növvő sztalagmitokat. Egy apró kis cseppből keletkeztek, ahogy a méz tartalmú víz átszivárgott a földrétegeken, és párolgott. Amikor a sztalaktitok és a sztalagmitok összenőnek, megtörténik a csoda. Talán így alakult ki a hangokból a betű, a betűkből pedig – a szó? Talán így jött létre az ember szíve, a szeretettől áthatott vércsepp szivárgásából és párolgásából? Csepp csepp után az égből és a földből. Mint a Haza.

Tudtam, hogy a nemzeti parkban nem szabad semmihez hozzányúlni, pláne letörni egy csábítóan csillogó sztalaktitot. Azt gondoltam magamban, ki lesz attól szegényebb, hiszen annyi van belőlük, hogy a tatár hordáknak is elég lenne. Úgy teszek, mintha véletlenül nekitámaszkodnék, megmarkolom és: meg se moccan. Szilárdabb, mint a vas. Rájöttem, hogy egy tank sem lenne elég ahhoz, hogy megmozdítsunk egy ilyen erős valamit, ami évezredek során alakult ki; természetesen a töredék elveszteni szépségét és értékét más, idegen megvilágításban. A tehetetlenségem ottmaradt, tovább nőtt, a mély barlangban, ahol megéri, nő, változik, tökéletesedik a természet és az ember lelkének különleges ötvöze. Több mint negyven éve nem láttam, nem érintettem meg a kezemmel és a gondolataimmal, talán meg se találنام már azt a helyet, bár tudom, hol van, mintha fényképen látnám a szerény kis fénynövényt, amely mellbimbóra emlékeztet, egész testemmel érzem a létét...

Így maradtak meg emlékezetemben ezek a sztalaktitok és sztalagmitok Magyarország és a magyarok képeivel együtt. A hulló és szétfröccsenő vízcsepp szivárványszínei ragyognak a tájban, a népviseletben, a nyelvben, a táncban, a citera zengésében, a népművészetben a virágokkal, gyógyfüvek-

kel, forrásokkal és Csontváry cédrusai kínzó magányának nagy motívumával, aki az örökkévalóság számára alkotta legmonumentálisabb vásznait – a magyar legendákat. Visszaemlékszem azokra a pillanatokra, amelyeket a vásznai mellett, és amelyeket az aggteleki barlangban töltöttem: csendes, de mély magány... Mint a víz.

II.

Akkor történt első találkozásunk Bojtár Endrével és Ancival. Istenem, annyira évvel ezelőtt, a lakásuk Budapest belvárosában szentélynek tűnt nekem, mert már voltak itt litván könyvek, képek. Lehetett hallani litván, bár még akadozó beszédet, miközben Endre házi pálinkáját és az Anci által készített magyaros ebédet kóstoltuk. Itt saját zuga volt Litvániának, ahol minden szépen harmonizált. A litvániai litván szerzők műveivel összekeveredve az emigráns litvánok kötetei. Először láttam, hogy milyen szépen megvannak egymás mellett a napvilágnál, nem a specfondok polcain porosodnak. Igazán kellemes, otthonos és felemelő érzés volt Bojtárék otthonában lenni. De a legfontosabb az volt, hogy jó emberek barátsága vett körül. Meleg hangú beszélgetés. Valóban nagy szerencséje kell legyen az embernek, ha ezer kilométer távolságban jó embert talál.

Apám tanításaiból tudtam, hogy a barátok lopják az ember idejét, de kedvem volt hosszabb ideig vendégeskedni nála, kikérdezni.

A nyíltszívű tudóst érdekelte a litván költészet, drámaírás, nagyra értékelte Kazys Saját, Violeta Palčinskaitét, Justinas Marcinkevičiust, később felfedezte Tomas Venclovát, Saulius Tomas Kondrotast. Mindig hangsúlyozta:

– Irodalomtörténész vagyok, tudós, a fordítások csak segítenek abban, hogy jobban megismerjem az irodalmat. Vannak fordítók, akiknek az a céljuk, hogy pénzt keressenek és reklámozzák magukat: meghódítjuk a világirodalom új területeit, segítünk az anyanyelvű irodalomnak, hogy lépést tartson a világirodalommal... Ez legalábbis nevetséges... Nekünk nincsenek kiemelkedő politikusaink, szociológusaink, filozófusaink, ahogy nektek sincsenek. A kiemelkedőbb egyéniségek még felnövekvőben vannak. Néha az irodalmi tevékenység a társadalmi tevékenység szinonimájává válik. Számomra most a filozófiai, szociológiai és politikai gondolkodás története az irodalom. Mondjuk a költészet a vitamin a technokrácia betegségeire. Mindennek megvan a maga helye. Meg kell érteni, hozzá kell szokni, ehhez türelem és ismeretek kellenek...

Endre beszél, én pedig követem a gondolatmenetét, azon gondolkodom, milyen messzire lehet ellátni, hogy lehet úgy feltenni a pontot arra

a picike i betűre, hogy ne billegjen, mindent felmérni, mérlegelni: litván nyelvkönyvet, litván szótárt írni, létrehozni a balti tanszéket, litván és lett könyvtárat összeállítani, fiatalokat felkészíteni, megtanítani őket, hogy szeressék választott szakmájukat... Mindehhez időre és térre, makacsságra és céltudatosságra van szükség...

Eszembe jut, hogyan korholt minket néha apánk, ha nem sikerült megbirkóznunk a számunkra kijelölt munkákkal: gyerekek, az ilyen munkától tyúkszem nő a valagatokon...

Endre nyugodt, meg van győződve az igazáról, nekem, az első embernek, akivel találkozik, mesél a terveiről, észrevétlenül eszmei társa lesz; már értem, milyen könyvekre van szüksége, hogyan tudok legalább valamivel segíteni neki.

Ő pedig mindent felhalmoz, kezdve a szavakkal...

Érezni kell a helyet és az időt, az új, litván-magyar mítosz útján kell járni. Ez fantasztikus. Jól tudja, hogy senki más nem fog hozzá ilyen munkához. Ancy finoman megjegyzi, hogy Endre fanatikus, makacs, mint egy öszvér, számára csak a tervei és a futball létezik, amikor a magyarok játszanak. Pihenésképpen még elmegy a hippodromba, fogad a lovakra. Néha nyer, ebből építette a nyaralóját is Horányban. A lóversenyen szinte a teljes magyar írószövetséggel találkozni lehet. Reménykednek. Azt lehet mondani, hogy létrejött az irodalmi életnek egy ilyen formája. Ancy finoman gúnyolódik, és azt javasolja, hogy feltétlenül menjek ki Endrével, mert ez egész rituálé, álmatlan éjszakák, álmok, véletlen számok, kész kiromantia... És elmentem... Ó, istenem... Néma emberek tömege, akiket félóránként orgazmus ráz meg.

– Minden negatív hősünk onnan származik – teszi hozzá Endre –, és a negatív írók is... De ez igaz, ez becsületes, ha van egy ilyen szórakozás, mindent ki kell belőle hozni, amit csak lehetséges, és alkotni. Igen. Ki akarok adni magyarul egy litván költészeti antológiát. A népdalokkal fogom kezdeni. Csodálatosak. Vannak lemezeim, hallgattam. Nemcsak a dallam, hanem a szavak zenéje is fontos nekem. Ez a kötelességem. Senki más nem fogja megtenni. A litván irodalmat nem ismerik Magyarországon. Erre a munkára a kedves Kostas Korsakas¹ ösztönzött, ő volt az első, aki elhitte, hogy képes vagyok megtanulni litvánul és a litván irodalom javára munkálkodni... A szépirodalom nem tankönyv. Az érzelmek és gondolatok szférája. Az olvasás számomra olyan, mint az elmélkedés. Individuális aktus. Az én értelmezésem szerint ami nem vész el, az megmarad az ember lel-

¹ Kostas Korsakas (1909–1986): litván költő, kritikus, irodalomtörténész, műfordító. (A jegyzetek a fordítótól származnak.)

kében és a történelemben. Ez nagyon tragikus. Azt mondom, hogy olvasás közben egyszerű és egyszersmind a nyelv csodája által összetett beszélgetésre készülök saját magamról. Egoista vagyok, mert sokat kell dolgoznom, mindent úgy elrendeznem, hogy mások ne kínlódjanak, tudjanak dolgozni és gondolkodni.

A litván irodalomnak sikere volt Magyarországon. És a magyarnak is Litvániában. Már akkor, amikor maguk a magyarok nem tudtak róla, hogy Litvániában kiadták Jókai Mór *Mozdítsuk meg, férfiak, a földet!* című kis könyvecskéjét,² már maga a cím is buzdításként hangzott, hogy tartsunk ki az 1863-as felkelés után, amikor a litvánok a kegyetlen megtorlások, a kényszerszermunka, a száműzetések és üldöztetések, a sajtótilalom után könyvhordóknak³ álltak. Litvánia az egyetlen állam, ahol emlékművet emeltek a könyvhordó tiszteletére. Mi, litvánok, most is úgy érezzük, hogy azoknak a könyvhordóknak a gyermekei vagyunk. A könyvhordás a szovjet időszakban is folytatódott, amikor az emigráns litván írók könyvei több államon keresztül, a szovjet vámósok elől bujkálva jutottak el Litvániába. Nem egyszer az én részemre is érkezett ilyen csomag Endréhez, én pedig odautaztam hozzá vendégségbe, és hazavittem a könyveket. Olyan is volt, hogy elkértem Endrétől könyveket, és éjszakánként kézzel másoltam. Elképzelhető ez a 20. század végén, a hatvanas vagy a hetvenes években?

Látod, milyen jó vagyok, gúnyolódik Endre, és tölt még nekem pálinkát, magának pedig a litván Molnár (Malūnininkas) gyomorkeserűből, ami annyira ízlett neki. A poharazás közben volt idő elgondolkodni is: hogy lehet az, hogy valaki tudós, és közben a fejében minden a helyére van rakva, a maga fiókjába, ideális rend... Elkottyantok még egyet apám kedvenc bölcsességei közül: az okos ember a szarnak is megtalálja a helyét...

Nagyon helyesen mondod, pontosan így van... Nem unalmas meséket mondok. Az alkotó embernek sorompónak kell lennie nemzete számára: megőrizni a becsületet, a szót, az írást, a hangot, a színt... Tudom, olyanok vagyunk, mint a kísértetek, de Homérosz is olyan volt és maradt, az emberiség metaforája. Ijesztő olvasni. Donelaitis tetszik nekem. Leereszkedett az égből a földre. Le fogom fordítani. A műfordítást Tandori Dezső fogja

² Jókai *És mégis mozog a föld* című regényének Antanas Kriščiukaitis-Aišbė által készített litván átdolgozásáról, rövidített fordításáról van szó, amely 1892-ben jelent meg Tilsitben.

³ könyvhordó: az 1863-as lengyel-litván felkelés után az orosz birodalomban tilos volt latin betűs litván könyveket kiadni (csak a cirill ábécé használatát engedélyezték a litvánok számára), ezért a litván nemzeti mozgalom harcosai Kelet-Poroszországban nyomtattak könyveket, amelyeket ún. könyvhordók csempészték be Litvánia cári fennhatóság alatt álló részére.

csinálni, fantasztikus költő és műfordító. Tudja, hogy kell dolgozni. Nem is, ez egy örült, úgy dolgozik, mint egy gép. Egy értelmes gép. Donelaitisnak és nektek szerencsétek van, hogy ő fogja fordítani az *Évszakokat*. Hiszen nagyon fontos a nyelvezet is, Donelaitis nyelve magyarul... Aztán már nem is kell majd semmit fordítanom. Ez mindent el fog mondani.

Egyszer voltam Jakutföldön, vágok közbe önkéntelenül, ott minden fordítva van: a föld fölemelkedik az égbe az összes bajjal, irigységgel, haraggal, fegyverrel együtt... Szeretetet szül, amely megöli a szeretetet.

Bizonyára ez is érdekes, tragikus. De nekem az egyetemes és modern Donelaitis a fontos, magával ragadott engem. Ahogy a felvilágosodás kora is. Donelaitis univerzális: a természet teológusa, filozófus. Világát a nyelv konstruálja. Természeti erkölcs. Donelaitis hőstette a *száz templom és egy könyv* országában elképesztő. Nem voltak hozzá foghatók Litvániában. E-gész Közép-Európában sem.

Donelaitis amiatt is érdekes, hogy nem rólunk írt. Az eposz, amelyet alkotott, nem hasonlít egyetlen általunk ismert mítoszra sem. Talán közelebb áll a népdalokhoz? Nem tudom... Úgy olvasom, mintha ma írta volna. Em-lékszel, mit mondott Plaučiūnasról: „Mint a ganajtúró, hemzseg a szennyben, a szarban...”⁴ Mennyire nem jutottunk messzire... És vajon miért? Úgy látszik, csak a rabságra értünk meg, nem a szabadságra. Így mondta Vincas Mykolaitis-Putinas?⁵

III.

Magyarország számomra szerelem volt első látásra. Még túl fiatal voltam ahhoz, hogy mindent szavakba öntsek, amit ez a szerelem jelent számomra. Mindig csak készülődtem rá... Utazgattam, el voltam bűvölve, úgy érezem magam, mintha egy másik világban lennék, kiszabadultam volna a ketrecből. Utánam a barátaim is odautaztak, Juozas Grušas⁶ öregségében megtornáztatta a lábát és a gondolatait Budapest utcáin. Mindenki Endre meghívójával érkezett. Úgy éreztük magunkat, mintha kiszabadultunk volna a lágerből. Minden pillanat, minden részlet ámulatba ejtett és büszkeséget ébresztett bennem a nemzet iránt, amelyet sajátomnak szeretnék nevezni. És mindig honvágyam van...

Horányba megyünk, ott van Endre háza, bezárkózik, és ott dolgozik, amíg meleg van, pihen, álmodozik, örül saját élete szigetének, amelyet a fo-

⁴ Tandori Dezső fordítása

⁵ Vincas Mykolaitis-Putinas (1893–1967): litván költő, író.

⁶ Juozas Grušas (1901–1986): litván író.

lyami szigeten berendezett. Magyarország számomra inkább erotikus, mint bájos, erős, bár itt minden van. És játékosan lassú.

Folyton azon gondolkozom, hogyan festeném le Magyarországot, ha festő lennék. Milyen színnel festeném le Endre melankóliáját és az ezzel összeegyeztethetetlen misztikus kötelelességtudatot? Žemaitijában kellett volna születnie.⁷ A régi időkben, amikor mi Endrével még meg sem születtünk, Litvániát vándorló magyarok járták, akik forrasztottak, faze-kakat drótoztak, csikókat heréltek.⁸ Talán az ősei révén litván vér is folyik az ereiben? Eszembe jutott egy valaha megírt vers, az egyik horányi vers, amely az akkori időkben nem jelenhetett meg könyvben, ma pedig értéke-sebbnek tűnik, mint a többi, talán azért, mert Bojtáréknak szól, akiknek a kertjében az összes többi dísznövény mellett litván ruta is nő. Ez csak han-gulat, augusztusi hangulat, de úgy látom magam előtt, mintha ma lenne. Egy darabka Horány.

Šiliaus mėnesio elegija Anai ir Endrei

Jau šiliaus mėno
Į rudenį varteliai atkelti
Rečiau grūmena
Perkūno šventės baigės
Gandrai jau pusdienius išneš
O moterys daržuos
Apglosto rankomis krūtis
Tartum kopustų galvas
Ir vaikšto tykiai
Sustodamos tarpuvartėj
Per strėnas slysdamos žvilgsniu
Tenai kur laiko dubenėlį
Bažnyčioj šventinto medaus
Dabar jos tyliai tyliai
Klausysis priedainių nakties:
Traktum naktum

⁷ Žemaitija (magyarul Alföld): Litvánia északnyugati vidéke, lakói, a žemaitisok híresek macacsságukról és lassúságukról.

⁸ A litván hagyományban ezeket a vándorkereskedőket, iparosokat, vándorló állatorvosokat magyaroknak nevezik, ám valószínűleg többségükben szlovákok-ról van szó, akik a Magyar Királyságból érkeztek a litván területekre.

Ves pam pam
Ves pam pam
Ves pandūdas
Minasëtar
Sëtar vëtar

Oi lyia
Ly lia lia...

Kisasszony havi elégia Annának és Endrének

Már kisasszony hava van
Őszre nyílik a kapu
Ritkábban mennydörög
Végetért Perkūnas⁹ ünnepe
A gólyák már elviszik magukkal az uzsonnát¹⁰
Az asszonyok pedig a kertekben
Kezüikkel megsimogatják a mellüket
Mint a káposztafejeket
És csendesen sétálnak
Megállva a kapuban
Leszalad szemük a derekukig
Ahol egy kis tálat tartanak
Benne a templomban beszentelt mézzel
Most pedig csendesen, csendesen
Hallgatják az éj refrénjeit:
Traktum naktum
Vesz pam pam
Vesz pam pam
Vesz pandúdasz
Minaszëtar
Szëtar vëtar¹¹

Haj tente
Tente, tente...

⁹ Perkūnas: a litván mennydörgésisten.

¹⁰ Litván szólás, mivel falun csak nyáron szokás uzsonnázni.

¹¹ *Traktum ... vëtar*: pogány litván áldás; halandzsa.

IV.

Egyszer, amikor Kaunasban vendégeskedtünk, vidáman beszélgetve utaztunk a város felé. Nem volt különösebb dolga, de találkozni akart Juozas Grušasszal, akinek a novelláskötete megjelent magyarul (Juozas Grušas: *Leány, galambokkal*, 1972). Már Elektrėnai után, Žiežmariai felé közeledve Endre észrevett bal oldalon egy, az úttól kissé távolabb elterülő festői völgyet.

Nézd, milyen csodálatos panoráma, mint egy festményen.

Még ha akarna, se tudna az ember ilyet festeni.

Maradjunk csendben, el akarok merülni benne, gyönyörködni a tájban. Nagyon tetszik nekem itt, olyan szép... Endre elcsendesedett, és az autó ablakából nézte a képeket, amelyek könnyörtelenül elszárgultak mellettünk. Aztán megszólalt: a tájkép történelem is, átéli az emberek sorsát. Ez a valódi történelem. Mi volt itt, miféle hely ez?

Ugyanolyan, mint más helyek: kolhozok, állattenyésztő telepek, falvak, de ez különleges hely, a keresztes lovagokkal folytatott harcok tanúja. Ezen a csodálatos, gyönyörű tájon vér folyt, a litvánok kegyetlen csatákat vívtak a keresztesekkel. A vérontáshoz is mindig szép helyet választanak. Jonas Basanavičius¹² szerint a litvánok gyilkosok felszentelt bandájával harcoltak. Mostanáig nem világos, hogy ki nyert. A keresztesek úgy magyarázzák, hogy szétzúzták a litvánokat, a litvánok viszont azt gondolják, hogy ők nyertek, mert a keresztesek a csata után elmenekültek. Kęstutis és Algirdas¹³ korszaka. Hadd legyen a mi vereségünk, ha az ellenség elfut... Mi így is tudunk veszíteni. Marburgi Wiegand krónikaiban az áll, hogy a pogányok – a keresztes lovagok szerencsétlenségére – hősieken védekeztek. Endre, tudod, hogy a magyarok megtagadták, hogy a pogány litvánokkal harcoljanak?

Igen, tudom. Jól tették. Az önvédelmi reflex mindig erősség. Ezt lehet alkalmazni a nyelvre, az irodalomra, a művészetre, egyáltalán a kultúrára. A 19. században ugyanaz volt. Magyarországon is. A nemzeti újjászülés kultúrája nem a falu kultúrája. Olvasom a tudósaitok következtetéseit. Nyelv, hagyományok, népművészet... Még keveset beszélnek például arról az időről, amikor Litvánia nagyfejedelemség volt: semmit nem lehet véghezvinni úgy, ha csak a nemzetre gondolnak. Mi, magyarok, szintén mindent *szentté avatunk*, ilyen idők járnak, ki kell tartani, de a kitartáshoz is jóval szélesebb látókör kell...

¹² Jonas Basanavičius (1851–1927): a litván nemzeti mozgalom harcosa, politikus, történész, etnográfus, publicista.

¹³ Kęstutis, Algirdas: középkori litván nagyfejedelmek.

Úgy beszélgettünk, mint a Litván Nagyfejedelemség két polgára: két nyelven, litvánul és oroszul, mert Endrének még nehéz folyékonyan beszélnie litvánul, felbukkannak orosz vagy lengyel szavak. Úgy gondolom, hogy a pogányok vidám emberek voltak, szabadok, valóban, megvoltak a rituáléik, a kultuszuk szimbólumai, de hogy ez vallás, hit volt-e, nem tudom. Ahol éltek, ott megteremtették a hagyományaikat. Olyan hamar odaértünk Kaunasba! A hivatalosabb találkozón, vendégeskedésen kívül Endre sétálgatni akart a Laisvės aléján,¹⁴ hallgatni a járókelők beszédét. Zeneként fogta fel; a nyelv olyan, mint a zene, amelynek megvan a maga hangszerezése.

Néha megkérdeztem tőle: micsoda ő, nyelvész vagy irodalmár?

Most nyelvésznek, kritikusnak és műfordítónak kell lennem. Nem tudok ekkora területet átfogni, nincs ennyi időm, de nincs, aki csinálja. Nem akarok dicsekedni, de ha én nem tenném, nem lenne, aki foglalkozzon a litván irodalommal. Vannak fordítások, de oroszból. El tudod képzelni, milyenek; amire Moszkva áldását adja. Jó, hogy fordítanak, legalább hallani lehet róla, hogy van ilyen nép és irodalom, de egyszersmind félre is vezetnek. Az érzékenyebb olvasót elriasztják. Ezért új szakaszt kezdtem el. Az oroszból készült fordításokat összehasonlítom az eredetivel, visszaállítom a kihúzott szövegrészeket, megszerkesztem, mert én meg tudom csinálni. Elmondhatom – örvendezik Endre –, hogy minden litván művet, amely magyarul megjelenik, én fordítottam vagy szerkesztettem, én írtam hozzá utószót vagy recenziót. Nem hagyom, hogy egyedül kínlódjanak a magyar földön...

Már megtanultam litvánul, írtam egy litván nyelvkönyvet magyaroknak. Nem nekem van rá szükségem, hanem azoknak, akik a litvanisztika mezejére lépnek. A célom egy litvanisztikai tanszék létrehozása a budapesti egyetemen. Éreztem, hogy a litván irodalom, akárcsak a lengyel, cseh, orosz, lett, ukrán, segíthet nekem a disszertációm megírásában. És miért ne? Miért ne tanulnám meg ezeket a nyelveket?

És mondd, hány évig fogod írni azt a disszertációt?

Ahány évre szükségem lesz, fiatal vagyok, fiatal tudós, akinek megvan a célja...

Már korábban megpróbáltam felkelteni Endre érdeklődését Juozas Grušas *Barbora Radvilaitė* című drámája iránt, de nem jártam sikerrel. Számára Barbora¹⁵ nem volt különleges, a korszakra jellemző nőalak. Természetesen

¹⁴ Laisvės alėja (Szabadság fasor): Kaunas sétálóutcája.

¹⁵ Barbora Radvilaitė vagy lengyelesen Barbara Radziwiłł (1520–1551): Zsigmond Ágost lengyel király és litván nagyfejedelem felesége, regényes körülmények

alakította a kor bizonyos nézeteit, elrejtett vagy felfedett értékeket, megihlette a romantikus alkotókat. Tragikus szimbólum. Nem tartozik egy korszakhoz, minden korszak rányomta a bélyegét. Lehet benne gyönyörködni... Akár úgy is, mint a barokk megtestesüléseiben. Azonkívül tudni kell, hogy nálunk a nemzeti történeti drámának nagyon mély gyökerei vannak. Grušas novellái nagyon közel állnak a magyarok szívéhez. Mondom, nem azt fordítom, ami az én számomra érdekes, hanem ami a magyarok, az olvasók számára érdekes. De nem csak ez a szempont dönt... Vannak olyan művek, amelyek kiegészítik a mi irodalmunkat. A litván történeti-erkölcsi értékek inkább a költészetben halmozódnak fel, mint a drámában.

És Emilia Plater,¹⁶ a felkelésünknek a...

Ti magatok jobban tudjátok őt értékelni, de úgy vélem, más népek Jeanne d'Arcal egy szintre emelték volna fel. Juozas Grušasnak ez a szindarabja pedig a magyaroknak nem lenne érdekes, mert nekünk megvannak a saját asszonyaink. A novellák, az egy egészen más dolog. Mondom, hogy csak azért fordítok, mert be akarom bizonyítani a magyar társadalomnak, hogy van egy ilyen költészet, próza, drámaírás, gyermekirodalom, amely nagyobb figyelmet érdemel, talán egy fokkal magasabban is áll, mint a felnőtt.

A magyarok nagyon *kedvelik* vagy *szeretik*, hogy helyesebb mondani? Mindkét szó jó.

Igen, úgy vélem, jobban kedvelik a rádiójátékokat, színházi rádióközvetítéseket. A cepelinait¹⁷ lehet *kedvelni*, a nőt pedig *szeretni*? Nagyon jó, így azokat a szerzőket is elolvassák, akiket soha senki nem olvasott. Ez most nálunk nagy divat. És a hallgatók reagálnak, leveleket írnak a rádióba, ez nagyon jól van így. Amikor megjelent Vincas Mykolaitis-Putinas *Oltárok árnyékában* című könyve, először a rádióban hangzott el nagy sikerrel. Úgy beleélték magukat a műben ábrázolt helyzetbe, mintha a saját sorsukról lett volna szó.

V.

Megbeszéljük, hogy ha legközelebb eljön Vilniusba, elviszem Žemaitijába meghallgatni, hogy beszélnek a žemaitisok. Hamarosan adódott alkalom.

között ment férjhez, majd fiatalon meghalt. Az egyik legelőkelőbb litván arisztokrata családból származott, híres volt szépségéről. Halála után valóságos kultusz alakult ki a személye körül.

¹⁶ Emilia Plater (1806–1831): az 1831-es lengyel felkelés idején a litvániai harcok egyik szervezője, a lengyelek, litvánok és fehéroroszok nemzeti hőse.

¹⁷ cepelinai: litván ételspecialitás

De legelőször Vilnius lenyűgöző környékén utazgattunk. Felkerestük Sudervét, Dūkštost, Kernavét. Endre többnyire hallgatott, mintha egész lényével szívta volna magába a csodálatos tájat, aprította volna a tenyerébe a történelem darabjait, mászta a várhegyeket. Úgy tűnt, soha nem láttam ilyen gondterheltnek, teljesen el voltam képedve. Dūkštosban meghallotta a helyiek beszédét, amelyet tuteišisnek, „itteninek”¹⁸ neveznek, és kedve támadt meghallgatni. Abban az időben Gorbacsov az egész Szovjetunióban irtotta az alkoholizmust, pálinka nem mindig volt az üzletekben, ha pedig szállítmány érkezett, sorok kígyóztak a bolt előtt. A dūkštosi élelmiszerboltba éppen akkor hozták meg. Villámgyorsan összegyűlt a sor, otthagya csapat-paport, traktoraikkal odapöfögtek a mezőről a traktoristák.

Ha meg akarod hallgatni, álljunk be a sorba és hallgasd.

Pálinka kell neked? Nem, nekem az „itteniek” nyelve kell, az erősebb, mint a pálinka. Csak hallgasd, és ne mérgeledj, nyugodj meg. Utolsóként álltunk be, de a sor gyorsan nőtt, már a térség közepéig tartott. A mögöttünk álló traktorost érdekelni kezdte, hány üveggel veszünk. Fejenként kettőt adnak, azt kéri, ha nekünk nem kell, adjuk oda neki a részünket. Endre nem bírja ki, és kifogástalan lengyelséggel válaszol neki. A tuteišis nagy szemeket meresztett, hiszen egy varsói úr van itt, megörült, de Endrének nem kell ilyen dicsőség, megmondja, hogy magyar. És a helybeli megint csodálkozik: minek neki ennyi nyelv, beszélj úgy, mint mindenki, egyszerűen, „itteniül”. Miféle magyar vagy, ha lengyelül beszélsz? A tuteišis nyelvleckénk véget is ért volna, mert a traktoros érces hangján követelte, hogy a vendégeket soron kívül szolgálják ki. Nagy nehezen megértettük vele, hogy meg akarjuk hallgatni a helyiek beszédét, de a traktorista már úgy beszélt velünk, mint egy igazi értelmiségi, varsóiasan. Meghallgattuk, megvettük a pálinkát, és még az újdonsült barátunknak is adtunk belőle.

Žemaitiją rohamléptekben jártuk be, már egy másik, szabad, de szorongatott Litvániában. Endre Ancival együtt érkezett. Őt is befogta a litván irodalom szekere elé. Endre utazás közben mindig magába merül. Nagyon sok az új benyomás, védekezik, nézd, meg kell csodálni a faragott Krisztus-szobrokat az utak mentén, az útkereszteződéseknél, a tanyákon. Olyan művészet, amelyet nem változtat meg az idő, a földi események. De mennyire hatnak az érzékeinkre: megállítanak a meditáló Krisztusnál, amelyet pogány aura vesz körül. Miféle misztika ez? Néha azt gondolom, hogy a litvánok azt imádják, ami absztrakt, a tárgyak belső lényege nyilat-

¹⁸ tuteišis: lengyel szó (*tutejszy*) litvánosított alakja, jelentése 'helybeli, itteni'; a Vilnius környéki szláv népesség és az általa használt lengyel–fehérorosz keveréknyelv elnevezése.

kozik meg számukra. Ez a táj visszaadhatja a gyermeki őszinteséget még az olyan elfásult embernek is, amilyen én vagyok. Úgy tűnik nekem, tele van az ősök szellemeivel. De lehet, hogy ezek a keresztek a nemzeti érzés romantikus jegyei. De micsoda egyszerűség, mint a mondákban. Endrét néztem és gondolkodtam: úgy megy keresztül a vidéken, mint egy király vagy egy kíváncsi kisgyerek, mintha egyedül lenne, de ez nem tettetett, eljátszott magány; úgy megy, mintha el volna merülve az alkotásban, belekapaszkodik a tájba vagy a szóba. Tudom, hogy Endre szereti népdalaink lágy és telt hangzását, amely mintha villámcsapásként perzszelné meg a szavak kígyóinak pillantásait.¹⁹

Alföldiesedik a táj, alacsonyodnak a dombok, útközben felkeressük a litván múzeumok bölcsőjét, Dionizas Poška baublysait.²⁰ Endre mesél a feleségének Poškáról, arról, hogyan kerültek a baublysok a mai helyükre a Vyšnių hegyről, én pedig a munkáira gondolok, amelyeket nem a maga, hanem Litvánia javára végzett, egyszersmind hazája javára is; miféle út ez, csak a kötelesség útja. Egyenesen áll a baublysok mellett, mint Napóleon, mintha át akarna ölelni legalább egy baublyst és elvinni magával,²¹ úgy áll, mintha itt született volna, vállára vette volna a balti föld egy darabkáját... Mindent ismer, bár még nem látta.

Érzem, mondja lassan, hogy ebben az országban a lélek örök nőisége a pogány időkől származik. De ez a nőiség romba dönti az erőszakot és a birodalmakat. Jó dolog, ha ilyen mélységeket érez az ember, gondolom magamban, talán ez is arról tanúskodik, hogy Endrére, egyszerűen szólva, jellemző az önigazolás. Türelmesen ismételtgeti: ha én nem csinálom meg, senki más nem fog hozzá... Kell. Tudom, érzem. Szükségyszerűség. Bár mint a litvánok, érző ember vagyok, csak azután gondolkodom. Mindig veszek, túl sok terhet veszek a vállamra... Nem tévedek, ha azt mondom, hogy néha a litvánoknak is felnyitom a szemét, csak nem mindig hajlandóak alaposan megfigyelni a dolgokat.

Eszembe jut 1990 nyara. A függetlenség visszaállítása után a nyomasztó szovjet blokád következett, Bojtár Endre pedig nyílt levélben fordult a magyar rádión keresztül, a *168 óra* című legnépszerűbb politikai műsorban Magyarország külügyminiszteréhez, Jeszenszky Gézához, arról győz-

¹⁹ Utalás Saulius Tomas Kondrotas *A kígyó pillantása* című regényére (Bp., Európa, 1986; Osiris-Századvég, 1992, fordította Bojtár Endre.)

²⁰ Dionizas Poška (1757–1830) litván író történeti és néprajzi múzeumot rendezett be három öreg tölgyfa belsejében, amelyeket *Baublys*nak nevezett.

²¹ A legenda szerint oroszországi hadjárata idején Napóleonnak annyira megtetszett a vilniusi Szent Anna-templom, hogy a tenyerére téve haza szeretne volna vinni magával Franciaországba.

ködté, hogy az ő országuknak kell a világon elsőként elismernie Litvániát. Alaposan tanulmányozta 1939–40 eseményeit, és már kiadott egy könyvet *Európa megrablása* címmel, ezért szavai őszintén és világosan hangzottak: „Megértem, hogy ez a levelem sokak számára naivnak tűnhet, azt mondják, hogy nem veszem figyelembe az úgynevezett valós viszonyokat. Azonban szeretném azt hinni, hogy valóban nem vagyok naivabb maguknál a litvánoknál, akiknek ez a naivitás elhozhatja a szabadságot...”

És mit válaszolt a miniszter?

Örült neki, hogy nagyon szépen van megírva.

A párharc egyenlőtlen volt: az irodalomtudós józanabban gondolkodott, mint a miniszter. És nem szabad elfelejtenünk, hogy szabadságunk ügyében sok oldal íródott magyarul is. *Litván kalauz* című könyve előszavában Endre azt mondja: „kevés olyan nép él – legalábbis Európában –, amelyet úgy megdobált volna a történelem, mint a litvánt”. Elgondolodom, és meg szeretném kérdezni: mit keres egy magyar az én Litvániámban, minek törekszik ide, álmodik róla, hozza a feleségét, küldi a gyerekeit, kéri, hogy viseljük gondját a tanítványainak, akik már megtanultak litvánul az általa írt tankönyvből, minek ír tanulmányt a baltisztikáról, minek mélyed bele a történelmünkbe?

De ki tudja megmondani, miért törekszik Vladas Vitkauskas, a litván alpinista a világ legmagasabb hegycsúcsára, kapaszkodik fulladozva, fagyoskodva, kezében szorongatva Litvánia és Lettország zászlaját...

Telšiaiben megpróbálunk valódi žemaitis beszédet hallani. Bemegyünk egy könyvesboltba. Két eladónő megállás nélkül locsog, karattyol žemaitisül, de alighogy közelebb megyünk, rögtön helyesen kezdenek beszélni. Nem sikerül meggyőzni őket, hogy meg szeretnénk hallgatni. A húsboltban žemaitisül beszélnek, de semmit nem lehet kapni, kimegy a vásárló, az eladónő pedig velünk már tanultan beszél. Talán a szagunk alapján különböztet meg? Csak a rendőr szitkozódik az utcán, mint a záporosó, de žemaitisül...

Csak zsidó barátunk, Bunka beszélt velünk žemaitisül Plateliaiben, ízesen és zsirosan, falusiasan, minduntalan töltve a žemaitisjai pálinkából és vastag szelet füstölt sonkát kanyarítva. Boldogan, kifáradva tértünk haza az utazásból, de valóban boldogok voltunk, mintha győzelmek érzéseit ébresztettük volna, vidám bizalommal és bátorsággal élesztettük volna őket, abban a szép hitben, hogy munkánk sikerrel jár, és az emberek nemesebb lelkűek lesznek.

Eszembe jutottak az 1918-as függetlenségi nyilatkozat egyik aláírójának, Jonas Vileišisnek a szavai, és elismételtem őket Endrének: „Én magam és kortársaim határtalanul szerencséseknek érezhetjük magunkat amiatt,

hogy lehetőségünk volt átélni a változásoknak ezt a időszakát, amelyek után a feledésből, a rabságból és megvetett népből emberekké váltunk, és bátran jogot formáltunk arra, hogy megmutassuk magunkat a világnak, és szabad nemzetként, egyenrangúként hallassuk a hangunkat. És megmozdítottuk a földet.”

Hát igen, igaza van, valóban szerencsések vagyunk, vagy nem... A mi nemzedékünkre is igaz.

Én pedig azt mondom: a magyarra is, aki megmozdította a litván földet.

Fordította: Tölgyesi Beatrix

LEONIDAS DONSKIS

*Stasys Krasauskas,
avagy a fekete-fehér generáció jelképei*

Stasys Krasauskas a modern litván kultúra egyik legendája. Napjainkban ez a szó sajnos erősen leértékelődött: legendáknak kiáltják ki a popegyütteseket, a populáris kultúra ikonjait, és még ki tudja, mi mindent. Ám Krasauskasra ez a szó kiválóan illik.

Az én nemzedékemnek Krasauskast nem volt alkalma élőben látni – de rendszeresen hallottuk emlegetni a nevét, rajongtak érte szüleink és tanáraink. Felmerül a kérdés, milyen az a korszak és milyen az a generáció, amelynek ez az egyedi tehetségű grafikus a jelképévé vált? Hiszen alkotói portréjára nehéz, talán lehetetlen is olyan címkéket ragasztani, mint „szovjet művész” vagy „Szovjet-Litvánia művésze”. Egyszerűen nagy művészként emelkedik ki, aki túllépett a totalitárius állam normatív esztétikáján.

Ez a sokféle tehetséggel, különleges zenei érzékkel, harmonikus mozdulatokkal, testi szépséggel megáldott ember, híres úszó, vízilabdázó és újító szellemű grafikus a reneszánsz univerzális művészére emlékeztet, aki tökéletesen megértette nemcsak a fény és árnyék váltakozásának, az erotikának, a kéznek, a szemnek, a mosolynak, a találkozó pillantásnak a titkát, hanem az emberi test szépségét is. Idegen tőle a csúf és a torz esztétikája, amely elválaszthatatlan a 20. század második felétől. Egyúttal emlékeztet a romantikus lázadókra, a kiváló úszó és költő George Gordon Byronra és Edgar Allen Poe-ra. Minden bizonnyal mély összefüggés van a spontán és egyedi tehetséget követelő művészet és az olyan egyénre szabott sportág, mint az úszás között, ahol az ember egyedül van önmagával és a természet elemeivel.

Stasys Krassauskas ahhoz a nemzedékhez tartozott, amely Justinas Marcinkevičius,¹ Algimantas Baltakis,² Alfonsas Maldonis³ és Mykolas Sluckis⁴ adta Litvániának. Krassauskas egyúttal elválaszthatatlan a Neringától is, attól a vilniusi kávéháztól, amelyet annyira szeretett a kor értelmisége, a bohémek és máskéntgondolkodók, amely nélkül nem lehet elképzelni Tomas Venclovát⁵ és Bronys Savukynast,⁶ és amelyet Joszif Brodskij csodálatos *Litván divertimentó*jában megénekelt. A Neringa egyúttal közel-múltunk politikai történetének egy fejezete is: a szovjet máskéntgondolkodóknak, a KGB besúgóinak, a kémeknek, az elégedetlenkedő művészeknek, a bohémeknek – és az alternatív fantáziának a helye.

Az utókor 40–50 év távlatából hajlamos fekete-fehér generációnak tekinteni a hatvanas évek művészeit. Nemcsak azért, mert a fekete-fehér Krassauskasnak a grafikáit idézi, amelyet áthat a tökéletes rajztechnika és a vonal szépsége, hanem azért is, mert a visszapillantók alig látnak élénkebb színeket, nem is beszélve az árnyalatokról és nűánszokról. Sok kortársunk

¹ Justinas Marcinkevičius (1930–): litván költő, drámaíró, műfordító. 1960 és 1965 között a litván írószövetség alelnöke. Az 1988–1990 között működő litván függetlenségi mozgalom, a Sajūdis egyik kezdeményezője. Műveiben elsősorban a nemzeti tematika érvényesül. Magyarul megjelent kötetei: *Táj, látomással, Három dráma*. (Itt és a továbbiakban a litván életrajzi adatok a fordítótól származnak.)

² Algimantas Baltakis (1930–): litván költő, kritikus, műfordító. Fordította Rozsnyesztvenszkij és Jevtusenko műveit is.

³ Alfonsas Maldonis (1929–2007): litván költő, műfordító. 1962 és 1970 között a litván állami szépirodalmi könyvkiadó, a Vaga főszerkesztője. 1976 és 1988 között a litván írószövetség elnöke. A Sajūdis egyik kezdeményezője. Korai költészetére a hivatalos optimizmus jellemző, amely később eltűnt. A kortárs költészet átideologizáltságára az egyszerűség, a konkrétság utáni igénnyel válaszolt.

⁴ Mykolas Sluckis (1928–): litván író. 1954 és 1959 között a litván írószövetség elnökségi titkára. Magyarul megjelent művei: *Létrán az égbe, Ádámcsutka, Idegen szenvedélyek, Naplemente, Neringa hajfonata, Szomjúság*.

⁵ Tomas Venclova (1937–): litván költő, esszéíró, kritikus, publicista, a Yale Egyetem professzora. A hetvenes években részt vett a Litván Helsinki Bizottság tevékenységében. 1977-ben az Egyesült Államokba emigrált. Költészete intellektuális, verseiben az antikvitás hagyományait követi, általánosak bennük a világirodalmi, kulturális utalások. Mandelstam, Paszternak, Ahmatova és főleg Brodskij hatott rá. Irodalomtudományi munkáiban a Lotman-féle szemiotikai iskola nézeteit képviseli. Magyarul megjelent kötetei: *Mondjátok meg Fortinbrasnak, Litvánok és... Vilnius: egy város Európában*.

⁶ Bronys Savukynas (1930–2008): litván nyelvész, fordító és újságíró, tizenhat éven át a *Kultūros barai* című kulturális folyóirat főszerkesztője.

számára Krasauskas nemzedéke úgy jelenik meg, mint a konjunktúralovagok, konformisták és opportunisták csoportja, akik a szovjet ideológia szószólói. Mások viszont az ellenkező végletbe esve úgy ábrázolják őket, mintha szinte hősök lettek volna, a litván kultúra megmentői.

AZ 1960-AS ÉVEK NEMZEDÉKE

1953-ban, Sztálin halála után sokat ígérő változások kezdődtek a Szovjetunióban. 1956-ban a Szovjetunió Kommunista Pártjának XX. Kongresszusán Nyikita Hruscsov elítélte a sztálinizmust mint a személyi kultusz megjelenési formáját és a szovjet nép elleni büntettet. A kezdődő desztalinizáció persze nem akadályozta meg a szovjeteket abban, hogy ugyanekkor leverjék és brutálisan vérbefojsák a budapesti felkelést (vagy ahogy a magyarok nevezik, a forradalmat). Bárhogy is volt, ebben az évben feléledt a rendszer humanizálásának reménye, amely az „emberarcú szocializmus” lehetőségével kecsegtetett.

A Kommunista Párt kongresszusa után gyorsan formálódni kezdett a nem ortodox politikai gondolat, a máskéntgondolkodás, megszületett a szovjet ellenzéki mozgalom. A Hruscsov által elindított „olvasási” politika kezdetben engedélyezte, hogy a hivatalos politika és kultúra margóján létezzenek olyan máskéntgondolkodók, orosz értelmiségiek és írók, mint Leonyid Pinszkij, Grigorij Pomeranc, Alekszandr Galics, Alekszandr Szolzsenyicin és mások. Mellettük elkezdtek megjelenni a hivatalos kultúrában aktívan közreműködő fiatal művészek, akik hittek a rezsिम humanizációjában, a hiteles alkotás lehetőségében.

Az utóbbiak mégsem voltak valódi máskéntgondolkodók. Inkább a hivatalos kultúra csendesén lázadó és elégedetlenkedő, de lényegében a párt által szentesített és szankcionált emberei voltak, akik felfogták, hogy a sztálini rezsिम kiszakította az oroszokat és a birodalom más nemzeteit a világ vérkeringéséből, elszigetelte őket a modern nyugati műveltségtől, és elpusztította a csodálatos orosz irodalmi, művészeti és színházi modernséget. Ezek az emberek hittek abban, hogy a modernséget vissza lehet hozni a szovjet művészetbe, hogy lehetséges rehabilitálni és legalizálni Jevgenyij Zamjatin, Andrej Platonov, Mihail Zoscenko, a Szerapion fivérek, Mihail Bulgakov, az absztrakt képzőművészet, a kísérleti színház és mozi kultúráját.

Ezeket az embereket oroszul *sesztyigyeszjatnyik*oknak, az 1960-as évek nemzedékének hívták. Köztük volt a énekelt vers mestere, a költő és bárd Bulat Okudzsava, Jevgenyij Jevtusenko, Andrej Voznyeszenszkij és Robert Rozsgyesztvenszkij költők, Vaszilij Akszjonov író. Stasys Krasauskas mind-

nyájukat kiválóan ismerte, Robert Rozsgyesztvenszkij pedig közeli barátja lett. Helyzetük kettős volt, ugyanis nem konfrontálódtak nyíltan a rezsimmel, de nem voltak a szovjet eszmék szócsövei sem.

Közismert dolog, hogy a valódi máskéntgondolkodók és a politikai ellenzékiek a „hatvanasokat“ nem egyformán és nem egyértelműen ítélték meg. Tomas Venclova úgy írt Jevgenyij Jevtusenkóról és Andrej Voznyeszenszkijről, mint a rezsim által pacifikált és megszelídített kritikusokról, házi és zsebellenzékielekről. Jevgenyij Jevtusenkót Venclova úgy jellemezte, mint a rezsim nyújtotta lehetőségeket mesteri módon felhasználó, ravasz és manipulatív konjunktúralovagot, nómenklatúraművészt, aki Nyugaton létrehozta a humánus és toleráns (vagy legalábbis változóban levő) szovjet rezsim mítoszát – hiszen az állandóan utazgató és Nyugaton ismert Jevtusenkót tolerálta a rendszer.⁷

Andrej Voznyeszenszkijt Venclova szintén minden érzelgősség nélkül úgy elemezte, mint a rendszer házi, megszelídített „dandy“-jét: nyugatbarát sznobot és egyúttal a rendszerhez százszázalékig hűséges embert, akinek propaganda- és karriermegfontolásokból egyszerűen többet megengedtek.⁸ Érdekes, hogy Venclova számára Jevtusenko pszichológiai és szociológiai szempontból magával a peresztrojka építőjével, Mihail Gorbacsovval kapcsolódik össze – homályos és örökké bizonytalan emberek, a féligazságok és a célzások emberei, akikből sohasem lettek se valódi igazhitűek, se valódi máskéntgondolkodók, de inkább abban az illúzióban ringatták magukat, hogy meg lehet refomálni vagy egyenesen szebben lehet reprezentálni az alapjában antihumánus rendszert, létrehozni valamit, ami az emberarcú totalitarizmusra emlékeztet. Venclova szerint ez illúzió, amelyet soha nem volt és nem lesz lehetséges megvalósítani.⁹

Kétségtelen, hogy Okudzsava és Jevtusenko, Voznyeszenszkij és Akszonov személyisége és sorsa annyira nyilvánvalóan különbözik, hogy itt nem érdemes semmilyen következtetést levonni. Ellenőrzött máskéntgondolkodók, akik kihasználták a rendszer által nyújtott privilégiumokat, elégedetlenkedő konjunktúralovagok, akik nem magára az alkotásra, hanem saját legendájuk létrehozására és fenntartására fordították minden erejüket – ez lenne Venclova verdiktje Jevtusenkót és Voznyeszenszkijt illetően. Valószínűleg valami hasonlót lehetne elmondani Roj Medvegyevről is, akit a valódi ellenzékiek a Kreml saját dísz-máskéntgondolkodójának neveztek.

⁷ Ld. Tomas Venclova: *Forms of Hope: Essays*. (Riverdale-on-Hudson, NY: The Sheep Meadow Press, 1999), P. 257–266.

⁸ Uo., 267–273.

⁹ Uo., 265–266.

Habár egyetértek Tomas Venclova sok érdekes megfigyelésével és megjegyzésével, mégis lényegi különbséget vélek felfedezni az ugyanazt az ideológiai irányzatot képviselő és társadalmi tapasztalattal rendelkező, de alapvetően különböző tehetségű és erkölcsi érzékenységű költők között – ebből a szempontból elég összehasonlítani a költő és utazó Jevtusenkót és a mi Eduardas Mieželaitisunkat,¹⁰ aki szintén a privilegizált, Nyugaton sokat utazgató és a rendszer által pártfogolt művészek kasztjába tartozott.

Például Jevtusenko *Babij jar* (1961) című elbeszélő költeménye, amely felfedte a zsidó nép második világháborús katasztrófáját és az antiszemitizmus mély gyökereit Oroszországban, szinte politikai és irodalmi szenzáció lett Nyugaton, de ezt a művet semmiképp sem lehet a konjunktúra oltárán hozott áldozatnak vagy a rendszerrel való játéknak nevezni – a mélyen antiszemita Szovjetunióban már a zsidó tematikának és problematikának is irritálnia kellett a cenzorokat és a párt mamelukjait, a nyíltan fasiszta csoportokról már nem is beszélve. Ezért Jevtusenko ezzel a gesztussal mély és valódi tiszteletet érdemelt ki. Egyébként Voznyeszenszkij is egyike volt azon kevés szovjet költőknek, akik írtak a holokausztról.

Ha felidézzük az 1968-as Csehszlovákia értelmiségijeit és művészeit, megállapíthatjuk, hogy e csodálatos nemzedék képviselői szintén jelentősen különböztek egymástól. Václav Havel, Miloš Forman és Milan Kundera sorsa alapvetően összefügg a prágai tavasszal és annak leverésével, amely után Forman az Egyesült Államokba ment, Kundera Franciaországba, Havel pedig ismét rács mögé került. De az ő helyzetük és a rezsimhez való viszonyuk szintén nem volt egyforma. Mindannyian elválaszthatatlanok az 1968-as Csehszlovákia értelmiségi generációjától, de Havel egész életében tudatos másként gondolkodó és a rendszer ellensége volt, Kunderának pedig sikerült a kommunista párt tagjának maradnia, flörtölt egy kicsit a rendszerrel, amelyet később egész lényével és művészetével alapjaiban megtagadott.

Ezért felmerül a kérdés: vajon mindenki csak kollaboráns vagy máskéntgondolkodó volt, vagy minden bonyolultabb? Vajon a fekete-fehér generáció valóban dichotomikusan fogta fel a világot, vagy pedig egyszerűen csak fekete-fehér társadalmi valóság vette őket körül? Akárhogy is van, nem mindannyian emigráltak, és nem mindannyian vettek részt a földalat-

¹⁰ Eduardas Mieželaitis (1919–1997): litván költő, az „olvasás” idején a litván írószövetség elnöke. 1962-től 1970-ig a Szovjetunió Legfelsőbb Tanácsának tagja, 1975-től a Litván SZSZK Legfelsőbb Tanácsa Elnöki Tanácsának elnökhelyettese. Megkapta a Litvánia Népi Költője címet és a Lenin-díjat. Magyarul megjelent kötetei: *Kardiogramm, Sívárosi levelek*.

ti mozgalomban. Ezért a Štromas¹¹ által említett titkos és belső másként gondolkodás összefonódhatott azzal, amit Venclova a lelkiismerettel kötött állandó kompromisszumként nevez meg. Az erkölcsi szenvedés, hogy a rendszernek szolgáltak, ugyanakkor felfogták annak bűnös természetét, egyáltalán nem volt ritkaság a művészek életében – Krasauskas barátai mesélnek erkölcsi szenvedéseiről a kötelező szovjet vörös csillag miatt, amelyet rá kellett rajzolnia a katona sisakjára.

De hisz ez semmiség volt ahhoz képest, amit azok tettek, akik elárulták a barátaikat vagy a hozzátartozóikat. A kulturális és esztétikai konjunktúrához való igazodás volt a legkevesebb, amit egy művész adhatott az antihumánus rendszernek, amely nem hagyott semmilyen lehetőséget arra, hogy az ember saját magához legyen lojális, ne valaki máséhoz. A Krasauskas művészetében ábrázolt nő sokkal inkább az *ewig Weibliche* tükörképe, mint a szovjet nő valamilyen ideologizált verziója. Pontosan úgy, ahogy a grafikájában megjelenő katonák is egyszerűen a hazájukért életüket áldozó katonák, nem pedig a birodalmi szovjet hadsereg.

IDEALISTÁK VAGY KONFORMISTÁK?

Milyen volt a háború utáni ifjúság, amely arra rendeltetett, hogy az ország értelmisége legyen – írók, képzőművészek, rendezők, színészek? A szigorúan ítélkező, moralizáló, rigorózus szerzők azt mondanák, hogy a háború utáni körülmények között megmaradni és valamivé válni csak a konformisták tudtak: erős önvédelmi ösztönnel és kegyetlen életstratégiával rendelkező emberek. Mások azt állítanák, hogy idealistákból és a világ megváltoztatásában, tökéletesítésében hívó falusi gyerekekből, nyíltszívű vidékiekből jóval több volt.

Egy dolgot illetően nem merül fel semmilyen kétség: olyan nemzedék volt, amely túlélte az emberiség történetének egyik legnagyobb (vagy talán legnagyobb) katasztrófáját. Országuk elvesztette függetlenségét, és el is törölték a világ térképéről, de nem volt minden olyan világos, ahogy a mai ember számára tűnhet. Aleksandras Štromas találóan jegyezte meg, hogy a litván társadalom szétszakadása nem akkor történt, amikor a Szovjetunió elfoglalta Litvániát, nem is a második világháború éveitől, hanem a két háború közötti független Litvániában.

1926 után Litvániában nemcsak nemzeti elkötelezettségű (vagy nacionalista) értelmiség volt, hanem hiteles fiatal baloldaliak is, akik kritiku-

¹¹ Aleksandras Štromas (Shtromas) (1919–1999): litván emigráns politológus. A háború után Antanas Sniečkusnak, a Litván Kommunista Párt első titkárának családjában nevelkedett.

san értékelték az akkori tautininkasok¹² ideológiáját és Antanas Smetona köztársasági elnök autoriter politikáját, és az európai baloldal pozíciójából élesen kritizálták a szerintük a korabeli Litvániára jellemző politikai provincializmust, a nem liberális nacionalizmust, valamint a kozmopolita és haladó politika hiányát.

Ezek az emberek egyáltalán nem voltak cinikusok. Idealisták voltak, akik hittek a haladásban és saját eszméik igazában. Pontosan ezeknek az embereknek kellett a második világháború után szembesülniük a Szovjetunió kegyetlen és minden mítoszt leromboló valóságával. Ezek közül a fiatal idealisták közül Štromas kettőt említ: Vladas Grybas,¹³ a drámai, sőt tragikus személyiséget, továbbá a sokkal szerencsésebb sorsú költőt, Justinas Marcinkevičiust.¹⁴

Vladas Grybas, a kommunizmusban hívő költő nem tudta elviselni eszméinek trónfosztását, amelyekben mélyen hitt, és az ideológiai bálványok alkonyát, amely Sztálin kultuszának elítélésével kezdődött. Mindenben csalódott, és alkoholista lett, szomorúan jelképezve a hithű kommunisták és a fanatikuskor szakának végét a szovjet művészetben és az egész szovjet kultúrában. Štromas szerint Justinas Marcinkevičius esete más: idealistaként és kommunista romantikusként kezdte művészi pályafutását, és úgy végezte, mint a rendszer dalnoka, mint konformista és általában mint a kompromisszum mestere a művészetben.

Lehet vitatkozni Štromasszal és a hasonló pozíciót ajánló elemzőkkel. Való igaz, hogy Sztálin halála után a Szovjetunióban nem maradtak fanatikuskok. De nemcsak a cinikus konjunktúralovagok, a politikai konformisták és az ideológiai opportunisták váltak dominánssá, hanem a kultúrának a rendszerhez alkalmazkodott, humanizálásában valóban hívő mesterei is. Nyilvánvaló, hogy a valódi máskéntgondolkodók a periférián voltak, és kisebbséget alkottak. De az is igaz, hogy a rendszer végül egyre nagyobb közömbösségbe, nem ritkán erkölcsi szenvedésekbe is taszította a művészeket.

¹² Lietuvių tautininkų sąjunga: 1924–1940 között működő, nemzeti konzervatív nézeteket hirdető litván párt. Legfontosabb képviselője Antanas Smetona, aki puccsal került hatalomra, és 1926 és 1940 között Litvánia köztársasági elnöke volt.

¹³ Vladas Grybas (1927–1954): litván költő.

¹⁴ Aleksandras Shtromas: *Official Soviet Ideology and the Lithuanian People, Mind against the Wall: Essays on Lithuanian Culture under Soviet Occupation*. Szerk. Rimvydas Šilbajoris. (Chicago: Institute of Lithuanian Studies Press, 1983), 57–73.

Egyézt a rendszer emberei voltak és privilegizált művészek, amelyen nem volt és nem is lehetett a nyugati világban; másrészt megalázta őket a szabadság hiánya, a cenzúra és a kegyetlen politikai és hatalmi játékok – nagy ár volt ez, amelyet az alkotásért és az önmegvalósításért fizetniük kellett. Czesław Miłosz „*A rabul ejtett értelem*” című művében mindenki másnál pontosabban ábrázolta ezt a gyötrő ambivalenciát.¹⁵ Az *odi et amo*, azaz a szeretet és a gyűlölet elviselhetetlen kettőssége áthatotta az Új Hitet valló (a szovjetköztársaságokban és a népi demokratikus szatellitállamokban élő) művészek viselkedését nemcsak a rezsimmel, hanem a Nyugat által megtestesített szabadsággal szemben is.

A szovjet típusú rendszer elnyomta és deformálta a kultúrát, miközben az értelmiség azzal pótolta a szabadságot, hogy minden alkotóerejét az identitás fenntartásának és a kulturális eredményeknek szentelte – Litvániában ezt nem ritkán pontatlanul és kissé patetikusan úgy ábrázolják, mint a nyelv és a kultúra fennmaradásáért folytatott harcot vagy egyenesen kulturális rezisztenciát. Valójában inkább a kulturális azonosságtudat és ennek produktumai váltak a nem létező politikai szabadság pótszerévé. Még sarkítottabban mondvá, a szabadság terét az etnolingvisztikai azonosságtudat és a szekuláris lelkiség pótszerei töltötték ki.

Valójában új típusú művész formálódott, akiben találkozott és egymáshoz illeszkedett az összes motívum: a lázadó, a kollaboráns, a konformista, az idealista és a titkos nacionalista. Ilyen furcsa vegyes viselkedésre buzdított még a Litván Kommunista Párt első titkára, Antanas Sniečkus is, aki fanatikus kommunistából és ideológiai hívóból fejlődött nacionalistává és pragmatikussá. Aki nem értette meg az eszmei önazonosságnak ezt a furcsa és a nyugati ember számára felfoghatatlan keverékét a háború utáni Litvániában, az soha nem fogja megérteni, hogy a hatvanas évek generációjában a brutális totalitárius rendszerrel és a kommunizmus antihumánus ideológiájával szembeni gyűlölet hogyan lehetett tökéletes összhangban a szörnyű állam és rendszere iránti őszinte lojalitással.

A háború utáni Litvániában végül nemcsak a két háború közötti független ország történelmi és kulturális emlékezete, tapasztalata és víziója tűnt el, hanem az élő emlékezeten alapuló vonatkoztatási rendszer is, amely legalább szimbolikus alternatívát ajánlhatott volna a szovjet valósággal szemben. A művészek, már akiknek legalább szabad volt fenntartaniuk a nyelv és a kultúra életét, lojálisak voltak a felsőbb hatóságokkal szemben, de egy-

¹⁵ Ld. Czesław Miłosz: *Pavergtas protas*. (Vilnius: Lietuvos rašytojų sąjungos leidykla, 1995). Magyarul ld.: Czesław Miłosz: „*A rabul ejtett értelem*”. (Ford. Fejér Irén et al.), Bp., Európa Könyvkiadó, 1992.

úttal ezópusi nyelven írtak, csendesesen tagadva az elnyomó rendszert. Az idegen ideológiai dogma elfogadásának szimulálása és a társadalmi szerepjátás szinte az önazonosság, sőt, a mindennapok része lett.

A Czesław Miłosz által leírt ketman-jelenség szinte tökéletesen megmagyarázza, hogyan lehetett egyidejűleg konformistának, tettetett igazhívőnek, kollaboránsnak és titkos lázadónak lenni. Ez a nem lojális ember lojalitása: annak a kierőszakolt és rövid életű lojalitása, aki még nem látta vagy hallotta meg az alternatívát (vagy megijedt tőle és letagadta), ezért nem jött teljesen tisztába az érzéseivel és a nézeteivel. Az ilyen ember azonnal elárulja a rendszert, amikor elveszti annak gondoskodását, illetve saját privilégiumait.

A láthatatlan élet és az állandó társadalmi szerepjátás, amely a művész teljes társadalmi és politikai szubsztanciáját az alkotásra redukálta, oda vezetett, hogy létfontosságúvá vált megőrizni az alkotáshoz szükséges eszközöket és kulturális intézményeket – egyúttal az elismerést, a nyelvet, a privilégiumokat és bizonyos mértékű alkotói szabadságot. Ez a törekény konstelláció, amely legalább az alkotás lehetőségét garantálta, volt minden, ami az akkori művészt (hangsúlyozom: a professzionális és komoly művészt, nem pedig a pártgrafománt vagy a kultúrába befurakodott agresszív középserűt) összekapcsolta a rendszerrel.

A rendszer természetesen korrumpálhatta, tönkretehetette, sőt, demoralizálhatta is a művészeket – például a privilégiumokon és a kegyeken keresztül. De ugyanaz a rendszer bármelyik pillanatban elvehetett a művésztől mindent, ami *raison d'être*-je volt – az alkotást és a hivatást. Ez az egész értelmiségről elmondható. Elegendő felidéznünk Milan Kundera *A lét elviselhetetlen könnyűsége* című regényét, amelyben azt ábrázolja, hogy 1968-ban a szovjetek által brutálisan összezúzott Csehszlovákiában hogyan lehetett egy a bársonyos forradalomban közvetetten résztvevő tehetséges sebészből ablakpucoló.

Ez a szociokulturális kontextus segít megmagyarázni a hatvanas évek generációjának vegyes és bonyolult jellegét. Justinas Marcinkevičius, Alfonsas Maldonis, Algimantas Baltakis, Mykolas Sluckis és maga Stasys Krassauskas – ők a fekete-fehér generáció, a Neringa bohémiai, akik összegezték a nemzedék művészi tapasztalatait. Egyúttal vitathatatlanul profi művészek, akik felváltották a háború utáni Litvánia kulturális és irodalmi életében domináló kulturális analfabétákat és funkcionáriusokat. Megjelenésükkel az irodalom és a művészet új szakmai és esztétikai dimenziókat nyert.

A Neringa a városi kultúrának és a városi művészek életformájának a korabeli Litvániába való megérkezését szimbolizálta. A litván írók és mű-

vészek, akik mindig hangsúlyozták falusi származásukat (ebből a szempontból sokáig élesen különböztek a két háború közötti Litvánia költőitől és művészeitől, akik ha nem is Nyugat-Európában, de legalábbis a két háború közötti Kaunasban megtapasztalták a városi kultúra hatását), végül a városi kultúra képviselőivé váltak.

Ezt mindennél jobban hangsúlyozzák Krasauskas rajzai a Neringa szalvétáin – bohém stílusukkal, virtuóz rajztechnikájukkal a pillanatnyi, törekény szépség rögzítésének, a létezés éles esztétikai élményének és az intim részlet feltárulásának ötvözetei. Az arc és a világ szépsége egy szalvétán rögzítve – vajon ez nem a tökéletesen intim és jelentőségteljes részlet lehetősége-e a minden emberi és esztétikai érzékenységet elvesztett szovjet művészet számára? Másrészt ebben az esztétikai játékosságban és egyúttal intim, csendes drámaiságban nem volt-e valami abból, ami a Neringát közel hozta az európai kávéházi kultúrához és a nyilvános esztétikai terekhez, amelyek nélkül lehetetlen elképzelni a modern művészet terjedését a 20. században?

Tehát a Neringa áttörésnek tekintendő az akkori kultúrában. A második világháború után Litvániában végre megszületett egy olyan kultúra, amelyet más országok és kultúrák is elismerhettek. Nem csoda, hogy a Neringának ezt az alkotói energiával telített és bohém atmoszféráját megéreztek a nagy orosz írók: mint említettem, Joszif Brodskij örökölte meg, Krasauskas közeli barátai pedig: Rozsgyesztvenszkij, Akszonov és a többiek szintén megszerették ezt a kávéházat. Míg a litván költők és írók függtek az anyanyelvüktől, és nem tekinthették az idegen nyelvet (jelen esetben az orosz) természetes alkotóterük és önmegvalósításuk eszközének, addig Krasauskas művészetének nyelve univerzális volt, és alig korlátozta a hivatalos ideológia. A konjunktúra oltárán hozott áldozata csekély volt, és szinte nem érintette művészetét.

Elég lett volna eltávolítani a szovjet jeleket és ideológiai idiómákat, hogy Krasauskas egyszerűen nagy modern művészként nyilatkozzék meg. Az orosz nyelvnek, kultúrának és orosz művészbarátainak köszönhetően Krasauskas bár ideológiailag bekeretezett, kissé eltorzított, de mégis nemzetközi elismerést aratott. Mellesleg ebben az elismerésben nemcsak a közös szituációnak és a szabadság nélküli létnek a jegyei lelhetők fel, de az orosz művészek valódi tisztelete és szeretete a nagy litván grafikus tehetsége és személye iránt. Hiszen Krasauskas művészete valóban áttörést jelzett a litván kultúrában: a sztálini korszak elcsúfított és groteszk művészete után Litvániában eljött az idő, hogy kifejlődjön egy kifinomult és bármely más modern kultúrában felismerhető művészeti kultúra.

Érdeemes felidézni egy érdekes gondolatot, amelyet Mykolas Sluckisz-szal és más litván írókkal folytatott beszélgetésében mondott Jean-Paul Sartre. Szerinte a Szovjetunióban elsősorban azért kedvelték Antoine de Saint-Exupéryt, mert Sztálin személyi kultusza után az emberek vágytak a meleg és humánus világnézetre, az emberszeretetre és annak poetizálására. Nyugat-Európában az elvont humanizmus (pontosan így nevezte Sartre – egészen úgy, mint Karl Marx) nem lehetett többé hatásos. Franciaországban Sartre szerint senki nem rajongott annyira Saint-Exupéry műveiért.¹⁶ Litvániában és az egész Szovjetunióban viszont a szeretet, az intimitás és az emberi test szépsége nemcsak az esztétikai nosztalgia tárgya lett, hanem a humanizmus jele is. Lehetséges, hogy Krasauskas művészetét ugyanazért ismerték el és kedvelték, amiért sokan *A kis herceget* szeretik: a meleg és humánus képzelőerőnek a más művekben ábrázolt torz és félelmetes világ felett aratott diadaláért.

Csak itt hozzátenném, hogy Krasauskas művészete más, jóval szélesebb és összetettebb jelenséghez is köthető: a litván világi humanizmushoz, amelyet érthető okokból az emigráns művészek és teoretikusok fejlesztettek ki alaposabban.

A FEKETE-FEHÉR GENERÁCIÓ SZIMBÓLUMA

A fekete-fehér generáció Litvániában olyan vonásokkal tűnt ki, amelyeket az időszak ékesszóló jellemzésének lehetne tekinteni. Stasys Krasauskas istenáldotta művész volt, akinek nem volt szüksége ideológiára, elvont elméletekre és konceptuális keretekre ahhoz, hogy megalkossa, felfogja és megalapozza művészetét. Esztétizálta a szellemi koncentrációs tábor életét, kiegészítette és korrigálta a 20. század kegyetlen, brutális társadalmi valóságát.

Nem kellett eltorzítania a valóságot – úgy is eltorzította már maga a totalitárius elmélet és gyakorlat. A megvalósított ideológia és a szovjet társadalmi mérnökösödés mindezt radikálisabban végrehajtotta, mint a művészeti avantgárd Nyugaton. Ezért egy Krasauskashoz hasonló léptékű és tehetségű ember számára nem volt többé értelme annak, hogy elemeire bontsa a már szétszedett valóságot – ellenkezőleg, újból össze kellett rakni valahogy, harmonizálni és esztétizálni. A világ szép úgy, ahogy van, nem számít, milyen torzulások találhatók kulturális reprezentációiban, a művészetben vagy a képzeletünkben. Krasauskas művészete nem valamilyen ká-

¹⁶ Ld. Mykolas Sluckis: *Kalbantis su J. P. Sartre'u ir S. de Beauvoir* (J.-P. Sartre-ral és S. de Beauvoirrel beszélgetve), *Šiaurės Atėnai*, Nr. 22 (752), 11.

nont vagy iskolát véd (ez nyugatias gesztus lenne, amely nem kapcsolódik az akkori szovjet társadalmi valósághoz). Magának a világnak a szépségét védi, az ember spontaneitását, esztétizmusát és a minket körülvevő világ redukáló felfogásával szembeni ellenállást.

A fekete-fehér generáció – a feketén vagy fehéren ábrázolt nemzedék – képviselőit ma Litvániában egyesek konformistáknak és konjunktúralovagoknak tekintik, mások kreatív, energikus és sztoikus embereknek, akik mindent megtettek, amit meg lehetett tenni az elnyomott társadalom és kultúra érdekében. Az igazság minden bizonnyal valahol középen van. Valószínűleg mindegyik elem egyszerre volt jelen, mert a kor társadalmi és politikai realitái semmilyen más esélyt nem adtak a többi színnek, árnyalatnak és nüansznak. Krasauskas nemzedéke kétségkívül visszahozta az esztétikai gondolkodást a művészetbe, amelyet Sztálin idején karikatúrává torzítottak (kivéve talán a filmművészetet, amelyet Sztálin jobban kedvelt a többi művészeti ágánál, és amely szükséges volt a hatékony propagandához).

Akárhogy is volt, nem áll szándékomban sem elítélni, sem felmenteni senkit – az olyan tehetséges művész megítéléséhez, mint Krasauskas, történelmi perspektívára és az egyetemes művészet szempontjára van szükség, nem pedig helyi morális bíróságokra. Számomra Krasauskas művészte sehogyan sem látszik beilleszthetőnek a szovjet művészet Prokrusztész-ágyába. Igen, illusztrálta Eduardas Mieželaitis *Ember* című elbeszélő költeményét, amelyért a szerző Lenin-díjat kapott, de ma ezek a kiváló illusztrációk sokkal kevésbé kapcsolódnak a kommunizmus által megalkotott „új emberhez”, mint a „hatvanasok” reményeihez: ahhoz, hogy a modern világ értékei, a kultúra és az eszmei ösztönzés visszaadja a méltóságot a megálázott, a csendes manipuláció és erőszak tárgyává vált szovjet embernek.

Sőt, ha Max Weber nyomán úgy fogjuk fel a marxizmust és az általa elindított kommunista ideológiát, mint az ipari társadalom kálvinizmusát, annak minden következményével és világnézeti árnyalatával, értelmesen át lehetne értékelni Krasauskas művészetét, elsősorban az ember testi és fizikai szépségének rehabilitációját találva meg benne.

A szovjet rendszer és a kommunista ideológia nemcsak a viktoriánus kor szokásaira és puritán erkölcsére emlékeztetett – egészen egyszerűen elembertelenítette az embert, nemcsak a lelkét vette el tőle, hanem a testét is. Ha felidézünk az emberek testéből kirakott ideológiai jelszavakat vagy virágokat a katonai és ünnepi parádékon (a Szovjetunióban és a többi kommunista diktatúrában is), azt mondhatnánk, hogy ez a rendszer nemcsak az egyén szabadságát, spontaneitását és szenvedélyeit sajátította ki, hanem magát a testét is. Az embert megfosztották nemcsak a spontán és nem ellen-

őrzött gondolathoz, alkotáshoz és fantáziához való jogától, hanem a saját testéhez és annak autonómiájához való jogától is.

A FEKETE-FEHÉR ESZTÉTIKA: POST SCRIPTUM

Krasauskas grafikája valahogy emlékeztet Pablo Picasso esztétikájára, amely feltárta az ember egész testének, erotikájának, fantáziájának tapasztalatát: visszaadja az embernek a brutális modernizáció által dezintegrált tulajdonát, poetizálva egész fizikai életét és testi tapasztalatának minden aspektusát. Csakhogy Krasauskas reneszánsz típusú ember volt, sokkal inkább a szépség kánonjának embere, mint a radikális esztétikát képviselő modernisták. Legnagyobb érdeme a litván grafika, képzőművészet és esztétikai kultúra számára, hogy visszaállította jogaiba a deformációktól mentes, radikális, ám egyúttal visszafogott és szép modernséget.

Ha lehet beszélni bizonyos szerencsésen megkésett kulturális jelenségekről, melyek nem a szó pejoratív értelmében tévesztették el korukat, akkor Krasauskas közéjük tartozik. Egyrészt a Leonardo da Vinci típusú univerzális művészre emlékeztet, aki egész személyiséggel vesz részt mindenben, ami szép, és ami az esztétikai univerzumba tartozik. Másrészt Krasauskas markáns esztétikai és világnézeti individualizmusa, amely nemcsak az egyén szép testét énekli meg, hanem szellemének szárnyalását is, kétségkívül kapcsolódik a romantika korszakának művészet- és világfelfogásához.

Ez a művészet a 20. századi nyugat-európai művészet kontextusában felidézte a magányos, gyenge, törékeny és megfélemlített ember ábrázolásának lehetőségét – ez utóbbi igen erős volt az expresszionista és posztexpresszionista hatásokat megtapasztalt festőknél. Mindennek nyomán Krasauskas kialakította azt a művészi látásmódot, amely az ember testének, mozgásának, képzeletének, akaratának és erotikájának megbonthatatlan egységét tételezi. Grafikáinak nőalakjaiban összefonódik a Modigliani aktjain ábrázolt nő törékenysége és szinte egzisztenciális szomorúsága, illetve Klimt mindent átható erotikája. Krasauskas műveivel a modern litván képzőművészet megtalálja a test nyelvét, Erósz titkát és a teljesen sohasem verbalizálható emberi vágyak intimitását. Ez a pszichológiailag intim és esztétikailag hiteles művészet sokkal inkább elvetette a szovjet kultúra patetizmusát, az élettelen ideológiai sémákat, mint bármilyen deklaratív és harcos művészet, amelyet tudatos antitézisként alkottak meg.

Vajon a művész alkotja meg esztétikai és kulturális környezetét, vagy a hely alkotja a művészt? Nehéz egyértelmű választ adni erre a kérdésre.

A nagy litvák¹⁷ művészekből eltérően, akik Párizsba kerültek, Krasauskasnak, aki Litvániában nőtt fel és formálódott, úgy kellett megtalálnia saját formakészletét és esztétikáját, hogy nem a világ művészeti központjában élt. Párizs nélkül nem lett volna a Szmilavicsiben¹⁸ született Chaïm Soutine, a Druskininkaiiban¹⁹ született Jacques Lipchitz és a vityebszki Marc Chagall (bár Chagall valóban elképzelhetetlen szülővárosa nélkül). Nyilvánvaló, hogy Krasauskas nem valamilyen különleges hely által formált művész. Az ő művészete világjelenség, amelyet a modern nemzeti kultúra és a kulturális hagyomány meghihehet, de nem hozhatja létre *ex nihilo*.

Stasys Krasauskas arra rendeltetett, hogy a szép modernizmus dalnoka legyen a modernség legbrutálisabb és legbarbárabb verzióját – a radikális szovjet modernizációt – megtapasztalt társadalomban és kultúrában. Esztétikai alternatíva lett a deformált világ számára. És egyúttal annak az ismert, de gyakran elfelejtett igazságnak az élő emlékeztetője, hogy alkotásaival a nagy művész mindig felülmúlja az elméleteket, az ideológiákat és a politikai rendszereket.

Fordította: Tölgyesi Beatrix

¹⁷ litvák: a litvániai zsidók elnevezése.

¹⁸ Szmilavicsi (litvánul Smilovičiai): kisváros a mai Fehéroroszország területén.

¹⁹ Druskininkai: litván kisváros, gyógyfürdőhely.

Miért fordítanak a litvánok?

A litván nyelvvel ismerkedvén előbb-utóbb szinte mindenki rácsodálkozik arra, hogy miközben a két nyelv – akár szókincsét, akár nyelvtani rendszerét tekintjük – a legkevésbé sem hasonlít egymásra, a *fordítást* jelölő terminusok a litvánban ugyanúgy „működnek”, mint a magyarban.

Erről immár bárki meggyőződhet, ha a megfelelő oldalon fellapozza a Bojtár Endre főszerkesztésével készült, a közelmúltban megjelent *Litván-magyar szótárt* (Vilnius, 2007). Itt azt találjuk, hogy a minket érdeklő litván *versti* ige legfontosabb jelentései 'kifordít, kidönt, ledönt, felfordít, megfordít', 'valamely irányba térít', 'átváltoztat, átalakít', továbbá '(egyik nyelvről a másikra) fordít'. Szembetűnő egyfelől a hasonlóság a litván és a magyar ige konkrét, illetve átvitt jelentései között, másfelől az is, hogy a litván és a magyar szavak szemantikája, miközben egymáshoz közel áll, egyúttal eltér a legtöbb európai nyelvben, így a magyarral, illetve a litvánval érintkező, azokra hatást gyakoroló nyelvekben a fordítást jelölő kifejezések szemantikájától. Ezekben a nyelvekben ugyanis rendre a végső soron a latin *translatio* 'átvitel, áttétel' → 'fordítás' illetve *trāductio* 'átvitel, átszállítás', 'más helyzetbe juttatás' → 'fordítás' szavakra visszavezethető lexémákat – sok esetben tükörfordításokat – találunk: ilyen például az angol *translate*, *translation*, francia *traduire*, *traduction*, olasz *traduzione*, német *übersetzen*, illetve a litván szempontjából releváns fehérorosz *перекладать*, lengyel *przekładać*, orosz *перевести*. A német *übersetzen* tükörfordítása ugyan a magyarban is megvan, az *átültet* 'lefordít' ige azonban szótáraink szerint régies, használata sajátos stílusértéke, választékos volta miatt jóval ritkább, mint a *fordít*, és származékszavakat sem képezünk belőle.

Mivel magyarázható a litván *versti* és a magyar *fordít* hasonló jelentésfejlődése, a két hasonló átvitt jelentés kialakulása? Megelégedhetünk-e azzal a megállapítással, hogy a két, egymással nem rokon, és története során egymással alig érintkező nyelv közötti párhuzam egyszerűen azonos szemléletmódot tükröz? Úgy vélem, nem, mivel az ige alapjelentéséből távolról sem kézenfekvő az új, átvitt értelmű jelentés kialakulása. Egy ilyen

véletlen egyezés természetesen nem zárható ki, azonban véleményem szerint nem is túlságosan valószínű.

Akkor talán jelentéskölcsönzés történt a két nyelv között? Mivel a magyaron és a litvánon kívül a környező nyelvekben nem ismerünk hasonló lexémát, ez csakis közvetlen átadással történhetett volna. Való igaz, hogy az utóbbi időben egyre több, a balti nyelvek, illetve a magyar közvetlen érintkezésére utaló jelenségre derül fény. A honfoglalás előtt, időszámításunk első századaiban őseink nagy valószínűséggel találkoztak a baltiakkal akkor, amikor a balti és a szláv népek/nyelvek nem különültek el egymástól, hanem egymásba átmenő nyelvjárások láncolatát alkották a Balti-tengertől a Kárpátok északi lejtőig, s ennek az érintkezésnek igen korai balti jövevényszavak formájában szókinszünkben is megvannak a nyomai.¹ Egy későbbi érintkezésre a magyar és az ekkorra már önálló litván nyelv között a 16. században került sor, a perszonálunióval összekapcsolt lengyel-litván államban, amelynek uralkodói lengyel királyok és litván nagyfejedelmek voltak egyidejűleg. Az uralkodói udvar Krakkó mellett egyre gyakrabban és egyre huzamosabb ideig tartózkodott litván területen, Vlnában. I. Zsigmond és Zsigmond Ágost királyok idején, majd különösen Báthory István lengyel királlyá és litván nagyfejedelemmé választása után az uralkodó kíséretében, udvarában, illetve hadseregében sok magyar szolgált, és jutott el litván vagy a litvánokkal szomszédos lengyel és fehérorosz területekre.² Ekkor a litvánok többnyire lengyel és/vagy fehérorosz közvetítéssel, de esetenként talán közvetlenül is vettek át magyar szavakat, főként speciális katonai terminusokat, a fegyverzet, a magyar katonák ruházatának egyes darabjait jelölő szavakat.³ E két időszakban tehát kölcsönösen sor került bizonyos szavak átvételére. Ugyanakkor nem tudunk tükörszók, tükörje-

¹ Bővebben ld. Zoltán András: *Vannak-e balti jövevényszavaink?* In: Ember és nyelv. Tanulmánykötet Keszler Borbála tiszteletére. Szerk. Kugler Nóra és Lengyel Klára. Bp., ELTE BTK Mai Magyar Nyelvi Tanszék, 1999, 336–340.

² Vö.: Raimonda Ragauskienė: *Vengrai Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje Aleksandro Jogailaičio ir Stepono Batoro laikais (1492–1586 m).* — Hungarians' Status in the Grand Duchy of Lithuania under the Rule of Jagiello and Stephen Batoro (1492–1586). = History. A Collection of Lithuanian Universities' Research Papers (Istorija. Lietuvos aukštųjų mokyklų mokslo darbai), issue: 72/2008, 21–31, on <http://www.ceeol.com>.

³ Bővebben ld.: Laczházi Aranka: *Венгерские элементы в лексике литовского языка* – Miscellanea Corviniana. Köszöntőkönyv Hollós Attila 70. születésnapjára. Bp., 2003. 236–243. (<http://www.geocities.com/corviniana/Corviniana.doc>; <http://us.share.geocities.com/corviniana/MiscCorv.pdf> és <http://www.geocities.com/corviniana/MiscCorv.pdf>)

lentések kialakulásáról. S mivel a kölcsönzés e fajtájához mindkét nyelv alapos ismerete szükséges, ilyen kölcsönzések létrejötte nem is túlságosan valószínű.

Vizsgáljuk most meg a két szó történetét az egyes nyelvekben. A magyar *fordít* ige konkrét jelentései: 'tengelye körül elfordít' és 'valamely irányba térít' mellett az átvitt jelentések nyelvtörténeti szótáraink szerint a 16. század első harmadától adatolhatók:

1. *fordít* 'változtat; verto, muto; wenden, ändern' (Bécsi-kódex, 1416 u./1450 k.);

valamint

2. *fordít, megfordít* 'verto, interpreto; übersetzen' (Érdy-kódex, 1527), *fordítás* 'Übersetzung' (1533), *fordító* 'Übersetzer' (1551).⁴

Mindkét jelentés legkorábbi előfordulásai többnyire latinból fordított vagy latin források felhasználásával készült szövegekből származnak:

1. *Ki vrombe fordeita az iteletet: qui convertit in absinthium iudicium* (Bécsi-kódex: 222); *Forddeytana banattyokat vygasagra* (Érdy-kódex: 512); *Az átkozast teneked áldásodra fordita: vertit maledictionem ejus in benedictionem tuam* (Heltai Biblia: I.Xxx2);
2. *fydo nyelvról ees eegye ydeghen nyelweknec ertelmokról de-aky nyelnece ertelmeere fordoytana* (Érdy-kódex: 560b).

Az idézetekből látható, hogy a magyar *fordít* a latin *vertō, convertō* igék megfelelőjeként jelenik meg. Márpedig a latinban a *vertō* ige jelentései:

1. '(el)fordít, más irányba terel'
2. átv 'felforgat, tönkrejuttat'
3. 'megváltoztat'
4. 'fordít',

továbbá az igekötős *converto* jelentései klasszikus szerzőknél

⁴ Magyar nyelvtörténeti szótár a legrégibb nyelvelmélektől a nyelvújításig. I. Bp., 1890. 923; *Etymologisches Wörterbuch des Ungarischen*, Bp., 1993–1995. 410; *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára*. Bp., 1967–1984. 951.

1. 'megváltoztat'

2. 'fordít'.⁵

Feltételezhetjük tehát, hogy a latin forrásokra támaszkodó szerzők átvették az ige átvitt értelmű jelentéseit, melyek a középkori források (többek között magánlevelek) tanúsága szerint hamar meggyökeresedtek a magyarban.

A litván ige esetében ennél bonyolultabb a helyzet. Az átvitt jelentések közül az 'átváltoztat, átalakít' jelentés a nyelvtörténeti adatokat is közlő *Litván nyelv szótára*⁶ szerint már a régi litvánban is megvolt. A legkorábbi előfordulások rendre fordított szövegekből származnak. Néhány példa:

Šešis kodžius akmens vertė vynan pilnus vandens 'Hat vízzel teli kövedret borrá változtatott' (M. Mažvydas, 1550 körül);⁷

Christus vertęs buvo vandenį vynana 'Krisztus a vizet borrá változtatta' (J. Bretkūnas, 1591).⁸

A '(szöveget másik nyelvre) fordít' jelentés kialakulása azonban meglehetősen kései fejlemény: ugyan a különböző nyelvekről fordított szövegek a litván írásbeliség kezdetétől, a 16. század közepétől fogva a nyelvemlékek jelentős részét alkották, mégis magának a fordítói tevékenységnek a jelölésére más igét használtak. A régi litvánban, vagyis a 16. századtól kezdve megjelent litván nyelvű kiadványokban különböző, a környező szláv nyelvekből átvett jövevényszavakat, illetve ezek teljes vagy részleges tükörfordításait találhatjuk:

Régi szláv (és végső soron török eredetű) jövevényszó a régi litvánban a *tulkas* 'tolmács' (< óorosz *толкъ*; vö. a lettben ma is *tulks* 'tolmács, fordító', *tulkot* 'fordítani'), amely azonban szóbeli fordítót jelentett.

⁵ *A latin nyelv szótára a kútfőtől a legjobb és legújabb szótáirodalomra támaszkodva.* Összeállította Dr. Finály Henrik, Bp., 1884.

⁶ *Lietuvių kalbos žodynas* (t. I–XX, 1941–2002); elektroninis variantas / redaktorių kolegija: Gertrūda Naktinienė (vyr. redaktorė), Jonas Paulauskas, Ritutė Petrokienė, Vytautas Vitkauskas, Jolanta Zabarskaitė. – Vilnius: Lietuvių kalbos institutas, 2005. – <http://www.lkz.lt/>, a továbbiakban LKŽ.

⁷ *Mažvydas.* Seniausieji lietuvių kalbos paminklai iki 1570 metams ... Kaunas 1922.

⁸ *Postilla tatau estis Trumpas ir Prastas Ischguldimas Euangelium sakamui Basznicoie Krikschczionischkoie nuog Weliku ik Aduento.* Per Jana Bretkuna Lietuvos Plebona Karaliaucziue Prusuosu. Isspausta Karaliaucziue Jurgio Osterbergero. Meta Pono 1591.

Írásbeli fordítás esetében a 'tenni, fektetni' jelentésű *guldyti* igéből igekö-tővel vagy anélkül képzett szavak szerepelnek:

guldyti 'fordít', *guldikas* 'fordító': *Iš vieno liežuvio į kitą guldyt* 'egyik nyelvről a másikra fordítani';

išguldinėti 'fordítani'; *išguldinėtojas* 'fordító', *išguldymas* 'fordítás',¹⁰ ami a lengyel *wykladać* 1. 'magyarázni' 2. 'lefordítani' tükörfordítása.

Hasonlóképpen a *perguldyti* 'lefordítani', *perguldytojas* 'fordító', *perguldymas* 'fordítás' a lengyel *przekładać* képzési min-táját követi.

Mindez azzal magyarázható, hogy a Litván Nagyfejedelemségben a 14–15. században az írásbeliség nyelve egy kezdetben ukrán, később fehérorosz vonásokat mutató keleti szláv nyelvváltozat volt, majd a 16–18. században az irodalmi nyelv funkcióit fokozatosan átvette a lengyel. Ez volt a köz-igazgatás, a kultúra, a tudomány nyelve. A litván pedig mindvégig az írott kultúrából kiszoruló rétegek, a parasztság, illetve az írásbeliséggel nem rendelkező folklór nyelve maradt. Így a reformáció, majd az ellenreformáció kapcsán megjelent első litván kiadványok szókincsére az említett nyelvek erősen hatottak.

A 19. század második felében, amikor a kibontakozó litván nemzeti mozgalommal egy időben, annak részeként egy radikális nyelvi reform is kezdetét vette, amely ebben a kezdeti szakaszában az idegen szavak kiküszöbölésére irányult, további tükörfordítások jelentek meg, részben még mindig a lengyel, részben a német és az orosz terminusok hatására:

perdėti 'lefordítani', *perdėtojas* 'fordító', *perdėjimas* 'fordítás' a *per-* 'át-' és *dėti* 'tenni; fektetni' elemekből, a lengyel *przekładać* és esetleg a német *übersetzen* alapján;

perstatymas a *statyti* 'állítani, (oda)tenni' igéből;

pervedėjas 'fordító', *pervestojas* 'fordító' vö. *vesti, veda* (Sg.3) 'vezetni' az orosz *переводимъ, переводчик* tükörfordításaként.

⁹ *Lexicon Germano-Lithvanicvm et Litvanico-Germanicvm, darinnen...* von Iacobo Brodowskij, Praeentore Trempensi. (1713–1744 m.)

¹⁰ *Dictionarium trium lingvarum*, In usum Studiosae Iuventus, Avctore ... Constantino Szyrwid ... Qvinta editio ... Vilnae ... M. DCC.XIII., 412.; *Grammatica Litvanica...* primum in lucem edita a M. Daniele Klein, Pastore Tils. Litv. ... Regiomonti, Typis et sumptibus Johannis Reusneri, Anno ... (1653 m.); 106.

Ezek a litván szavak tulajdonképpen illeszkednek a litván nyelv szóképzési rendszerébe, amit az is mutat, hogy egyik-másik valóban létezik a mai litvánban is, igaz, más jelentésben: pl. *perdėti* 'eltúlozni', *pervesti* 'pénzt átutalni', *perstatyti* 'átépíteni'. „Leváltásukat” nem indokolja az, hogy képzésük szabálytalan, nehézkes, a litván nyelv rendszerébe nem illeszkedő lenne.

Hogyan bukkant fel mégis, éppen ekkor a *versti* ige? Az LKŽ legkorábbi adatai erre a jelentésre vonatkozóan a 19. század első felére utalnak, méghozzá az első ismert előfordulás bizonyos Antanas Baranauskas (1835–1902) püspök, költő és nyelvész tollából származik. *Viso svieto raštus, knygas lietuviškan versiu* 'Az egész világ írásait, könyveit litvánra fordítom'.¹¹

Baranauskas az 1860-as években Szentpétervárott tanult teológiát, ekkor került kapcsolatba orosz nyelvészekkel, s az ő javaslatukra kezdte anyanyelvét tanulmányozni. Hazatérvén a kaunasi papi szeminárium tanáraként Litvániában elsőként tanított litván nyelvet, illetve bizonyos tantárgyakat litván nyelven. Lefordította August Schleicher német nyelvű litván nyelvтанát, majd maga is összeállított egy litván nyelvtant. Schleicherrel szoros szakmai kapcsolatban állt: litván nyelvjárási anyagokat gyűjtött a számára, találkozott Jénában, majd később Pétervárott is, ahol Baranauskast bevonták Schleicher litván tárgyú kutatásaiba.

Úgy gondolom, fontos körülmény, hogy Baranauskas indogermanista nyelvészekkel dolgozott együtt, ismerte a korabeli nyelvtudomány álláspontját a litván és a többi indoeurópai nyelv viszonyát illetően. Tisztában lehetett azzal, hogy a litván *versti* indoeurópai eredetű, az ie. **uer-t* 'drehen, wenden' töből ered (Pokorny, Julius: *Indogermanisches etymologisches Wörterbuch* I. Bern–München, 1959. 1156–1157), és olyan igékkel rokon, mint az or. *вертеть* vagy a latin *vertō*. Ha ehhez hozzátesszük, hogy Baranauskast nemcsak a litván nyelv kutatása, hanem megújítása, fejlesztése is foglalkoztatta, olyannyira, hogy maga is alkotott új terminusokat, akkor talán nem túl merész az a feltételezés, hogy ő lehetett az, aki, a latin nyelvet jól ismervén, a *versti* igét – tudatosan vagy ösztönösen – egy a latinból kölcsönzött átvitt jelentésben kezdte használni.

Ez a jelentés azonban nem terjedt el azonnal. Baranauskast követően az első litván nyelvű folyóiratban, az *Aušrában*, amely 1883 és 1886 között jelent meg, csak elvétve fordul elő, helyette a korábbiakban felsorolt szláv

¹¹ *Litauische Mundarten*, gesammelt von A. Baranowski, Band I: Texte aus dem Weberschen Nachlass herausgegeben von Dr. Franz Specht... Leipzig, 1920, 451.

eredetű tükörszavakat találhatjuk. A *versti* 'fordít' terminust végül is az a Jonas Jablonskis kodifikálta, aki a 19. század végén a modern litván irodalmi nyelv normáit megalkotta, rögzítette. Maga is klasszika-filológiai tanulmányokat végzett, tehát Baranauskashoz hasonlóan ismerhette a latin *vertō* ige jelentéseit. Másfelől a modern irodalmi nyelv terminusainak megalkotásakor Jablonskis előszeretettel folyamodott régi litván szavak, tájnyelvi kifejezések új jelentéssel történő felruházásához. A *versti* esetében a két tényező: a latin „rokonság” és az egyszerű litván szavak preferálása az idegen mintára alkotott, olykor bonyolult, nehézkes tükörszókkal (összetett szavakkal, szókapcsolatokkal) szemben együttesen határozhatta meg a *versti* ige karrierjét. Jablonskis alkotta meg egyébként az igéből képzett *vertimas* 'fordítás', *vertėjas* 'fordító' főneveket is.

A címben feltett kérdésre válaszolva tehát azt állapíthatjuk meg, hogy a litvánok feltehetően ugyanabból az okból *fordítanak*, mint a magyarok: mivel a terminus megalkotásakor számukra is a latin volt a minta.

Kis népek a nagyhatalmak árnyékában

Kazys Pakštas és a litván függetlenség

A nagyhatalmak és a többnyire kiszolgáltatott kis népek közötti viszonyt mindig is a kölcsönös gyanakodás jellemezte: a befolyásos országok politikai előszeretettel pózoltak a civilizáció terjesztőinek szerepében, és sokszor ezt az indokot használták fel „kifogásként” más népek meghódítására. A kisebb népek viszont korántsem a fejlődés és haladás altruista terjesztőiként tekintettek megszállóikra, hanem éppen hogy elmaradottságuk okát látták az idegen hatásban. Míg a nagyhatalmak státusuk fenntartására és lehetőség szerint kiterjesztésére törekedtek, a kisebb népek próbálták kiharcolni vagy megtartani önállóságukat. Ráadásul a kis népek életképességével kapcsolatban számos gondolkodó és politikus fogalmazott meg fenntartásokat, s mindez nemcsak a kelet-európai népcsoportokra vonatkozott: a 19. században például Belgium, Svájc és Portugália létezése is az Európa politikai térképét összezavaró *Kleinstaatereinek* számított. Még rosszabb helyzetben voltak azok a népek, melyek sosem alkottak önálló államot, vagy ha mégis, akkor ez az önállóság (legtöbbször egy idegen hatalom hódító étvágya miatt) valamikor megszűnt. Ugyanis ezt a tényt az életképesség bizonyítékeként lehetett értelmezni. Sőt, több gondolkodó egyenesen úgy érvelt, hogy amennyiben egy népcsoport sosem alkotott államot, úgy önálló történelemmel sem rendelkezhetett, és ezért az önrendelkezés joga sem illetheti meg.

Ennek az érvelésnek ismert példája a Friedrich Engels által használt megkülönböztetés, mely szerint a léteznek „történelmi” és „nem történelmi” népek. Engels Kelet-Európa legtöbb népét az utóbbi kategóriába sorolta, s úgy vélte, hogy néhány kivételtől eltekintve (oroszok, lengyelek, magyarok) ezek kihalásra vannak ítélve, mert sem a történelmi, sem pedig a földrajzi vagy gazdasági feltételei nincsenek meg az önállóságukhoz. Szerinte ezek a népek, amennyiben a civilizáció valamely alacsony fokát sikerült is elérniük, mindezt egy idegen hatalom befolyásának s nem pedig saját erőfeszítésüknek köszönhették. Bár a kis népek képviselői igyekeztek

– sokszor már-már kényszeresen – bizonygatni különböző erényeiket és vívmányaikat, legtöbbször szembesülniük kellett azzal, hogy mindez hiábavaló, mert sorsuk alakításában nem a meggyőző érvek, hanem a nagyhatalmak aktuális politikai érdekei játsszák a legfontosabb szerepet. Az első világháború utáni rendezési kísérletekben ugyan megjelentek Wilson amerikai elnök ismert pontjai, köztük a nemzeti önrendelkezés jogával, de a szépen csengő elvet már csak azért sem lehetett következetesen alkalmazni, mert Kelet-Európában a különböző népcsoportok nem jól körülhatárolható területeken, hanem egymásba ékelődve helyezkedtek el. Így a területi követelések átfedték egymást, azaz több jelentkező is akadt egy-egy terület birtoklására.

Előfordult azonban, hogy a nagyhatalmi érdekek mégiscsak úgy diktálták, hogy néhány kisebb és addig életképtelennek gondolt nemzet függetlensége megteremthető legyen, még abban az esetben is, amikor esetleg e kis népek képviselői nem is feltétlenül ragaszkodtak a teljes függetlenség eléréséhez, hanem megelégedtek volna az önállóság valamilyen alacsonyabb fokával, például az autonómiával. Ismeretes, hogy az első világháború után Európa térképének újrarajzolásakor a nyugati hatalmak döntéseiben nagy szerepet játszott a cári Oroszország összeomlása után kialakult „bolsevik veszély” nyugat felé terjedésétől való félelem. Ennek esélyét a nagyhatalmak többek között egy biztonsági zóna, *cordon sanitaire* felállításával próbálták megakadályozni, s ez a szerep Litvániának, Lettországnak és Észtországnak jutott. E három, jelentős energiaforrásokkal és ásványkincsekkel nem rendelkező ország életképességét sokan vitatták, de a kételkedők jóslatával ellentétben látványos fejlődésnek indultak. Igaz, miként Európa számos más országában, hamarosan itt is autoritáriánus kormányok vették át a hatalmat, és a geopolitikai kiszolgáltatottság is egyre nyilvánvalóbbá vált. A fenyegetettség érzése pedig felelevenítette a békeidőben általában elfeledett nemzetközi összefogás és együttműködés szükségességét, például egy föderáció keretei között. Létezett azonban egy másik, talán meglepő javaslat a kiszolgáltatottság enyhítésére, mely az egyik legkitűnőbb litván tudós és államférfi, Kazys Pakštas fejében fogant meg. Ez pedig nem volt más, mint egy tengeren túli litván „gyarmat” létrehozása.

Kazys Pakštas egyszerre volt kitűnő tudós, a geográfia tudományának litvániai megalapozója és hazája jövőjéért aggódó politikai gondolkodó, igaz, olykor meghökkentő meglátásait és javaslatait nemigen vette komolyan senki. Litvániában, egy kárpitos fiaként született 1893-ban, és a cári önkényuralomról – így az 1863-as forradalom véres leveréséről is – szóló történeteken nőtt fel. A családi hagyomány szerint, mikor az 1905-ös forradalom kitöréséről hallott, megragadta apja revolverét, és a városba futott,

hogy felajánlja segítségét a cári rendszer megszüntetésére szövetkező embereknek, de a 12 éves fiút egyszerűen hazazavarták. Később Szentpéterváron tanult, majd sok kortársához hasonlóan a kaunasi teológiai szemináriumra iratkozott be, ahol – szintén sok kortársához hasonlóan – nem fejezte be tanulmányait, mert elfogadhatatlannak találta az intézmény nevetségeseen szigorú rendszabályait. Pakštas 1914-ben kivándorolt az Egyesült Államokba, ahol a Fordham egyetemen szociológiát tanult. 1914 és 1918 között a litván diaszpóra szervezeteiben vállalt tisztségeket, továbbá adományokat gyűjtött az első világháború litván áldozatainak megsegítésére és a litván politikai célok támogatására. Évente körülbelül 150 beszédet tartott, és hatalmas összeget gyűjtött össze. 1918-ban diplomázott, majd Svájcba ment, ahol az első világháború alatt a litván függetlenség ügyét propagálta a nemzetközi szervezetekben. Tagja volt annak a függetlenségért lobbizó litván-amerikai küldöttségnek, melyet 1918-ban Wilson elnök is fogadott, s később is segítette a litván diplomátákat a nemzetközi elismerésért folytatott küzdelemben.

A fiatal hazafi a svájci Fribourg egyetemén doktorált geográfiából, diszsertációját Litvánia éghajlatáról írta. Ezután rövid időre visszatért az Egyesült Államokba, itt érte a meghívás az újonnan alapított kaunasi egyetem geológia tanszékére, ahol 1925 és 1938 között dolgozott, miközben három évig párhuzamosan Rigában is tanított. Pakštas fektette le a geográfia kutatásának alapjait Litvániában, az első tudományos értekezéseket és tankönyveket is ő írta ebben a tárgyban, terepgyakorlaton tanulmányozta a litván vidéket és tővilágot, írásaiban pedig az oktatás színvonalának javítását is szorgalmazta. Mint kereszténydemokrata elkötelezettségű politikus, a diktatúra bármilyen formáját és fokozatát ellenezte, így az 1926-os nacionalista *coup d'état* után az új kormánnyal konfliktusos viszonyba került. Közben fiatal kereszténydemokraták egy csoportja jelöltnek javasolta őt az 1938-as elnökválasztásra, de a cenzúra az ezzel foglalkozó újságcikket nem engedte megjelentetni. Mivel helyzete otthon ellehetetlenült, 1939-ben Kaliforniába távozott, mert a kaliforniai egyetemen állást ajánlottak neki. Mielőtt elhagyta az országot, figyelmeztette az államelnököt, Antanas Smentonát a szovjet invázió veszélyére, és azt tanácsolta, hogy az értékes litván könyvtárakat, levéltári gyűjteményeket, valamint az ország arany- és valutatartalékát mentsék nyugatra, s az ezeket szállító hajókra litván tudósokat is menekítsenek. Tanácsa süket fülekre talált. Az 1940-es szovjet hatalomátvétel megakadályozta abban, hogy hazatérjen: 1960-ban bekövetkezett haláláig az Egyesült Államokban élt, ahol különböző egyetemeken tanított, és a Library of Congressben kutatott.

Pakštas mind litvániai, mind pedig a háború utáni amerikai tartózkodása alatt hazája kulturális és geopolitikai problémáira keresett megoldást. Vallotta, hogy minél kisebb egy nép, annál fontosabb szerepet játszik az oktatás és műveltség a kultúra fennmaradásában, ezért a művelődési minisztérium legalább olyan kulcsfontosságú a túlélés biztosításához, mint a honvédelmi minisztérium. Litvánia kényes geopolitikai helyzetének orvoslására pedig két különböző, de egymással összeegyeztethető javaslatot tett: egyrészt szorgalmazta, hogy a skandináv és balti kis népek föderációba tömörülve enyhítsenek kiszolgáltatottságukon. Másrészt, attól féltve, hogy a Szovjetunió és Németország közé beszorulva a litván függetlenség meteoriként fog letűnni a történelem sodrában, egy meglepő ötlettel rukkolt elő: forszírozta, hogy valahol a világban – legyen ez akár Amerikában vagy Afrikában – a litvánok alakítsanak egy kolóniát, amely az ország függetlenségének esetleges megszűnése után egyfajta „második” Litvánia szerepét játszhatná, s ahol megteremthetők lennének a túlélés, a nyelv és kultúra fennmaradásának feltételei.

Geográfusként Pakštas tisztában volt azzal a fontos stratégiai szereppel, melyet a tenger közelsége és a tengeri kikötők birtoklása jelentett: úgy vélte, hogy egy négyzetméternyi tengerpart többet ér több ezer négyzetméternyi szárazföldnél. Ezért arról álmodozott, hogy Litvániát tengeri nemzetté kell alakítani. A litván történelmi hagyományban kitüntetett szerepet játszott a középkori uralkodó, Nagy Vytautas, aki egy a Balti-tengertől a Fekete-tengerig terjedő államalakulatot teremtett meg. Pakštas számára ez még nosztalgikus vágyálomnak sem tűnt ésszerűnek: gyakran emlegette, hogy a dél felé terjeszkedő Nagy Vytautas rossz folyóban fürdette a lovát. Számára ugyanis nem a horizontálisan dél felé elnyúló államalakulat tűnt megfelelőnek, helyette a vertikális, észak irányában történő orientálódást javasolta, ami a skandináv országokkal való kötelékek szorosabbra fűzését is jelentette. Pakštas úgy vélte, hogy Litvánia óráját száz évvel előre kell tekerni, és remélte, hogy a skandináv országok példája segíthet az elmara-dottság és a provinciális elszigeteltség felszámolásában.

A két világháború között számos föderációs elképzelés keletkezett Közép-Európában és a Balkánon, s ez a gondolat litván viszonylatban sem volt egyedülálló: több politikus és tudós javasolta, hogy fűzzék szorosabbra a kötelékeket a balti és skandináv országok között. Létezett egy másfajta orientáció is, mégpedig egy belorusz-ukrán-litván-lett föderáció terve. A háborús évek zűrzavarában Pakštas a nemzetközi összefogásban látott lehetőséget az egyre erősödő sovinizmus és militarizmus ellensúlyozására, és azt remélte, hogy nemcsak a kis országok túlélési esélyei nőnének a föde-

rációval, de ebben a rendszerben a gazdaság is hatékonyabban fejlődhetne, mint a nemzetállami keretekben.

A Pakštas által javasolt balti-skandináv föderációváltozat jól mutatja, hogy a földrajzi régiók nem objektív egységek, mert sosem egyértelmű, hogy milyen szempontok alapján áll össze egy régió, milyen szerepet játszanak a földrajzi tényezők, és mennyire fontos a közös történelmi hagyomány. Maga a „balti régió”, legalábbis amennyiben Litvániát, Lettországot és Észtországot értjük alatta, nem nevezhető „természetes” egységnek. Litvánia katolikus többségű ország, a középkorban önálló állam volt, majd a lengyel állam része lett. Ugyanakkor a lettek és észtek túlnyomórészt protestánsok, korábban nem volt saját államuk és erős német kulturális hatás alatt álltak. Nyelvi szempontból viszont a litvánok és lettek illenek össze mint nyelvrokonok, míg az észtek a többi finnugor néppel tartoznak egy nyelvcsaládba. Vagyis a három nép között kialakult sorsközösség csak az első világháború után jött létre.

Ennek ismeretében nem meglepő tehát, hogy a három balti népet korábban nem a skandináv országokkal társították. Mivel ezek a területek – Finnországgal együtt – geográfiai szempontból az orosz síkság folytatását jelentették, és az orosz birodalom részét képezték, általában az orosz földrajzi régióhoz számították őket. 1934-ben Pakštas társaival ellátogatott Norvégia, Svédország és Dánia fővárosába, ahol egyetemek és tudós társaságok közönsége előtt előadásokat tartott a skandináv és balti országok „újracsoportosításának” szükségességéről. Javaslatát – legalábbis elméletben – pozitív visszhangra talált, látogatását követően a sajtóban egyre gyakrabban bukkant fel a „Baltoscandia” szó, mely tehát hét nép – Litvánia, Lettország, Észtország, Svédország, Dánia, Norvégia és Finnország – közösségét jelentette. Pakštas szerint az egész régiót hasonló éghajlat és termőföldminőség jellemezte. További közös jellemzőként a mezőgazdaság fontosságát és a kisbirtokok elterjedtségét említette. Ez utóbbit azért találta fontosnak, mert – s ezt a mondatot Pakštas szövegében kövér betűkkel szedték – az emberek ezen a vidéken ragaszkodtak a magántulajdonhoz, vagyis a balti-skandináv régióban nem volt helye a kommunizmusnak. Ez csupán egy volt a számos utalás közül, mely a szovjet-orosz kultúrától és társadalomtól való elhatárolódást mutatta. Egy hasonló célzás figyelhető meg Pakštasnak a vallási különbségekről kifejtett nézeteiben: elismerte, hogy a litvánok kivételével az összes többi balti-skandináv országban a protestáns kultúra dominált, úgy vélte azonban, hogy ez semmiféle problémát nem jelenthet, mert a katolikusok és protestánsok békés együttélése teljességgel kivitelezhető, viszont a római és ortodox rítusú keresztények együttélésében elkerülhetetlenek a konfliktusok. Végül pedig fontosnak tartotta meg-

jegyezni azt is, hogy a javasolt föderáció a szláv népek irányába nem volna nyitott, mert – Pakštas szerint – a szlávok nyelve és kultúrája „teljességgel idegen” volt a balti-skandinávoktól, valamint a Szovjetunió sem nézett volna jó szemmel egy ilyen szándékot. Márpedig a világ egy hetedét uraló országgal lehetőség szerint békés viszonyt kell fenntartani.

Pakštas előnynek tartotta, hogy az általa javasolt szövetségben, melynek legnagyobb országa a 6.3 millió lakossal rendelkező Svédország, míg a legkisebb tagja az alig egymillióos Észtország volt, az államhatárok egyértelműek voltak, így a határviták elkerülhetőnek látszottak. Mivel egy hét országot tömörítő szövetségnek szüksége volt vezetőre, Svédországot javasolta a föderáció élére: úgy gondolta, hogy *primus inter pares*ként a svéd király megkaphatná a Balto-Scandia uralkodója címet. A közös stratégiai ügyekről egy olyan parlament döntene, ahova minden ország népességével arányosan delegálna képviselőket. A hétnyelvű föderációban szükség volt közvetítő nyelvre, Pakštas azt javasolta, hogy ebből kettő legyen: a semleges angol és a legnagyobb ország nyelve, a svéd. Azt remélte, hogy a skandináv országok, melyek eleinte – amíg biztonságban tudták magukat – kevésbé voltak érdekeltek egy a katonai összefogást is magába foglaló szövetségnek, a totalitarianizmus gyors térnyerésével szembesülve látnak majd fantáziát tervében. Összességében Pakštas a „mikroállamiság” elvét propagálta, melynek a lényege, hogy a kis népek léte szükséges, sőt elengedhetetlen a nagy nemzetek közötti egyensúly fenntartásához. Ezt az elvet ellentétbe állította az Oroszország, Németország és Olaszország által képviselt „megalo-államiság” elvével, mely a fizikai erőfölény kihasználását jelentette.

Pakštas másik, kevésbé hagyományos elképzelése egy litván kolónia kialakítása volt. A 19. század második felétől kezdve a litvánok tömegesen hagyták el hazájukat. Elsősorban Észak- és Dél-Amerikában települtek le: Chicago vált a litván kolónia központjává, de Bostonban, Baltimore-ban, továbbá Argentína, Brazília és Uruguay városaiban is jelentős számban éltek. Pakštas számára világos volt, hogy az ilyen spontán emigráció az amúgy sem nagyszámú litván népesség dramatikus csökkenését eredményezi, mert az emigránsok utódai előbb-utóbb beolvadtak a befogadó kultúrába. Ugyanakkor azzal is tisztában volt, hogy a kivándorlás nem megállítható, sőt szükségesnek is tartotta. Ugyanis számításai alapján mintegy 300000 olyan ember élt Litvániában, akinek földtulajdon híján nem volt biztosított a megélhetése. Márpedig Litvánia túlnyomóan agrár ország volt, a két világháború közt a lakosság mindössze 15 százaléka élt a csak lassan fejlődő városokban (az észteknél ez az arány 29, a letteknél 33, a dánoknál pedig 55 százalék volt). Pakštas úgy vélte, hogy az ország stabilitását veszé-

lyeztetheti ez a munka és egzisztencia nélkül maradt embertömeg, s ezen a problémán enyhített a kivándorlás. Viszont szerette volna elérni, hogy az országot elhagyó emberek megtartsák nyelvüket, kultúrájukat, litván identitásukat. Ehhez pedig szervezett keretek között zajló, egy helyre irányuló letelepedésre volt szükség, ami lehetővé tette volna az önálló iskolák fenntartását és az anyaországgal való kapcsolattartást.

Pakštas először az 1920-as években fejtette ki gyarmatosítási tervét, s az elkövetkező időben több magánexpedíciót szervezett azzal a céllal, hogy felmérje a gyarmatosítás lehetőségét, és megtalálja a célnak leginkább megfelelő területet. A kaunasi egyetem professzoraként tanulmányutakat vezetett Angolába, Mozambikba, Madagaszkárra és az Új-Hebridákra, később pedig eljutott Latin-Amerikába és Óceániába is. Brazíliában már amúgy is éltek litvánok, ezért egyik útja oda vezetett, de itt nem találta megfelelőnek a viszonyokat. Dél-Afrikai expedíciójához még kisebb anyagi támogatást is kapott a litván államtól, de ott sem találta elfogadhatónak a körülményeket. Tanganyika, Quebec és Ausztrália is a listáján szerepelt, miként Madagaszkár is, de ezek is alkalmatlannak bizonyultak. Annak ellenére, hogy sem a kormány, sem pedig a nagyközönség nem értékelte terveit, Pakštas nem adta fel a küzdelmet. Egy körülbelül nyolcvanfős csoporttal körbeutazta az Egyesült Államokat, hogy megtalálja a megfelelő települést egy elit kolónia kialakításához: itt olyan embereket telepített volna le, akik a litván függetlenség elvesztése esetén a nemzet vezetőivé válhattak volna.

Nem sokkal azután, hogy Pakštas Kaliforniába érkezett, hazája megszűnt létezni, és sokan elmenekültek a megszállt országból. A háború befejezése után a menekülttáborokból megindult a tömeges kivándorlás az Egyesült Államok irányába, de az amerikai állam a litvánoknak igen alacsony bevándorlási kvótát biztosított. Ezért Pakštas ismét felelevenítette a „második Litvániával” kapcsolatos elképzeléseit, mert ez – megvalósulása esetén – nagyobb számú litván bevándorló letelepítést tette volna lehetővé. Arról álmodozott, hogy ha sikerül a megfelelő területet megtalálni és ott kulturális autonómiát biztosítani a litvánoknak, akkor a diaszpórában az állami keretek hiányában is megőrizhető lenne a nemzeti hagyomány.

Pakštas részletesen végiggondolta, hogy milyen feltételeknek kellene teljesülni a „második Litvánia” létrehozásakor, és a kizáró tényezőket is megfogalmazta. Az egyik feltétel a litván nyelvhasználat lehetősége volt, ezért olyan országok nem jöhettek szóba, ahol csak egy hivatalos nyelvet használtak az oktatásban és az államigazgatásban. Terveiben a litván népesség statisztikai adatait vette figyelembe, így egy elsősorban agrár jellegű közösség kialakításával számolt. Úgy vélte, hogy a gyarmatosítás nem lenne ésszerű olyan nagyvárosokban, ahol az európai vagy ázsiai – vagyis

fehér – népcsoportok vannak többségben, mert itt nagy lenne az asszimiláció veszélye. Viszont amennyiben a fehér lakosság van kisebbségben és az őslakosság többségben, utóbbiak profitálhattak volna egy fejlettebb kultúrával rendelkező néppel való együttélésből. Pakštas elképzelésének csekély realitásértékét mutatja, hogy arra számított, hogy a litván kultúra jótékony hatásáért cserébe az őslakosok még litvánul is hajlandók lennének megtanulni.

Pakštas szerint egy nem túl nagy népsűrűséggel és még szabad földekkel rendelkező ország ígérkezett volna legmegfelelőbbnek, ahol nem voltak nagyvárosok, s ahol még lehetőség nyílt litván városok alapítására, litván nyelvhasználattal, hagyományokkal, kereskedelemmel és üzletekkel, így a litván kultúra szabadon, konfliktusok nélkül fejlődhetne, sőt a befogadó ország kultúrájára is pozitív hatással lenne az annál magasabb fokon álló litván kultúra. A leendő települést mindenféleképpen az 50 ezernél nagyobb lakosságú városoktól távol képzelte el, mert félt attól, hogy a nagyvárosi lét felgyorsítaná a litván értelmiség asszimilációját. A diaszpóra fennmaradásához feltétlenül szükségesnek érezte egy önálló litván püspökség létrejöttét, így csakis olyan helyek jöhettek számításba, ahol ez megvalósíthatónak tűnt. Elsősorban tehát azok a brit fennhatóság alá tartozó területek jöhettek szóba, ahol az európai – fehér – népek megtelepedtek, és ahol a többnemzetiségű kultúrában lehetséges lenne a litván iskolák működtetése.

Pakštas tisztában volt azzal, hogy olyan területet találni, ahol az általa elvárt feltételek akár részben teljesülhettek volna, rendkívül nehéz volt. Azt is tudta, hogy a jó minőségű földekkel, értékes ásványkincsekkel és európaiak számára jól viselhető éghajlattal rendelkező területek már rég „elkeltek”, hiszen ezek voltak az európai nagyhatalmak gyarmatosítási politikájának legelső célpontjai. Felmerül a kérdés tehát, hogy létezett-e egyáltalán olyan terület, mely megfelelt volna számára? Az egyik ilyen ország, melyet Pakštas személyesen is meglátogatott és tanulmányozott, Angola volt. Trópusi terület lévén, az országnak csak egy részét találta elfogadhatónak, mégpedig azt a fennsíkot, melynek magas fekvésének (1000-2000 méter) és egy hideg áramlatnak köszönhetően európaiak számára is elviselhető éghajlattal rendelkezett. Itt a földek, ha nem is voltak kiemelkedően jó minőségűek, szerény, de biztos megélhetést nyújthattak volna a telepeseeknek. Míg Angola esetében csupán elméletileg spekulált a letelepedésről, Alaszkában megpróbált tárgyalni a helyi vezetőkkel, de elutasították javaslatát.

Listáján szerepeltek még az Új-Hebridák és Brit Honduras, ahol a lakosság többféle etnikumból tevődött össze, és a brit telepések csak kis számban voltak jelen. Brit Honduras mellett az is szólt, hogy „mindössze” 3000 kilométerre volt attól az amerikai várostól, ahol a litvánok legnagyobb szám-

ban éltek, vagyis Chicagótól. Pakštas azt remélte, hogy Brit Hondurasban a litván földművelők, jól képzett agronómusok, állatorvosok stb. hozzájárulhatnának a mezőgazdasági termelés fejlődéséhez, amiért cserébe nyelvhasználati jogot és önálló iskolákat kapnának. Körülbelül harmincezer fő betelepítésével számolt, s ehhez iskolát, egyetemet, litván püspökséget is álmodott. Pakštas talán maga is tisztában volt tervei megvalósíthatatlanságával. Hiszen az oktatás autonómiájáról és a katolikus közösségről nem volt hajlandó lemondani, valamint a nyelvi és „biológiai” elkülönüléshez is ragaszkodott. Csakhogy, mint saját maga megállapította, ilyen jogok adományozására az Egyesült Államok nem volt hajlandó, hiszen egy „államon belüli állam” kialakítása semmilyen kormánynak nem lehetett érdeke. Pakštas utópisztikus elképzelésének azért annyi hatása volt, hogy a Kreml érdeklődését felkeltse, a szovjet titkosszolgálat azzal vádolta meg, hogy „szolgaságba” adná a litvánokat. Az 1960-ban elhunyt, egy ideig elfelejtett tudós életműve iránt az utóbbi időszakban megnőtt az érdeklődés, és ennek talán legérdekesebb megnyilvánulása nem egy tudományos munka, hanem egy népszerű fiatal litván író, Marius Ivaškevičius *Madagaskaras* című színjátéka, melyet hatalmas sikerrel játszik a vilniusi Mažasis Teatras. Ivaškevičius a Litvániában nagy hagyományokkal rendelkező történelmi dráma műfaját folytatja, de a szokásos heroizmus helyett ironikus-játékos formában nyúl a kulturális mítoszokhoz. A darab egyik főszereplője, Pokštas professzor a litvánok Madagaszkárba telepítéséről vizionál, s gyermeki idealizmussal próbálja megakadályozni a függetlenség elvesztését. Bár Pakštas kétségtelenül a litván történelem egyik legeredetibb alakja, fiktív változatban még izgalmasabbnak tűnik. Talán nem véletlenül: a színház sokszor jobb terepnek ígérkezik a nagyszabású tervek, utópisztikus álmok kibontakoztatására, mint a politika színpada.

TÖLGYESI BEATRIX

Az 1981-es év

Márai Sándor és Alfonsas Nyka-Niliūnas naplójában

A kelet-európai irodalmak többségében a második világháború és a szocialista rendszer, illetve a Szovjetunió bukása közötti időszakban rendkívüli jelentőségre tett szert az emigráns irodalom.

Természetesen korábban is éltek kelet-európai emigránsok különböző országokban, néhol létezett emigráns irodalom is, de a kommunizmus hatalomra jutásával az emigránsok száma jelentősen megnőtt, és ami a legfontosabb, az emigráns írók, költők óriási előnyre tettek szert az otthon maradottakkal szemben: nem korlátozta őket a cenzúra, szabadon leírhattak olyan dolgokat, amelyekre az otthoniak még gondolni se nagyon mertek. Ami a litván irodalmat illeti, az ötvenes években az anyaországban gyakorlatilag semmilyen említésre méltó irodalmi mű sem született, csak a kommunista ideológiával átítatott, propagandisztikus, színvonalatlan alkotások. Ekkor az értékes litván irodalmat kizárólag emigráns írók képviselték, főleg az Egyesült Államokban élő költőknek és íróknak egy kis köre, akik egy Buenos Airesben kiadott folyóirat köré csoportosultak.¹ Az is előnyükre vált, hogy bizonyos távolságtartással tudták szemlélni az anyaországot.

Ugyanakkor súlyos hátrányokkal is küszködtek: az olvasóközönség hiányával és az anyanyelvi irodalmi élet szűkösségével.

Amikor az egyik legjelentősebb litván emigráns költőt, Alfonsas Nyka-Niliūnast megkérdezte valaki, hogyan érzi magát mint Amerikában élő litván író, I. B. Singer szavait idézte: „mint egy kísértet, akit nem lát senki, de aki mindenkit lát”, és hozzátette, ez a létforma tetszik neki.² Az adott állapot elviselése bizonyára sok mindentől függött, például az illető személyiségétől és életkörülményeitől, de a hazától való kényszerű távollét

¹ *Posztkolonialista irodalmak fordítása.* Bojtár Endrével beszélget Halasi Zoltán. 2000, 2008. május, http://www.ketezer.hu/menu4/2008_05/bojtár_interju.html

² Alfonsas Nyka-Niliūnas, *Dienoraščio fragmentai.* Naplótöredékek. 1971–1998, Chicago, Algimanto Mackaus knygu leidimo fondas, 1999, 237.

egyikük számára sem volt könnyű. Az emigráns lét elviselésében sokuknak jelentett segítséget a naplóírás.

Az alábbiakban két híres emigránsnaplót fogok összevetni, Márai Sándorét és Alfonsas Nyka-Niliūnasét. Egyikük inkább prózaíró volt, a másik költő, mindketten a szovjet rendszer elől menekültek Kelet-Európából, mindketten előbb Európában éltek néhány évig (Márai Olaszországban, Nyka-Niliūnas Németországban), majd az Egyesült Államokban telepedtek le. Az összehasonlításhoz kézenfekvően adódik az a szempont, hogy miként dolgozták fel az emigráns lét gondjait, hogyan viszonyultak az emigráns irodalomhoz, mi volt a véleményük a kor politikai és társadalmi jelenségeiről Amerikában és eredeti hazájukban, illetve milyen intellektuális világot teremtettek a maguk számára olvasmányaik és kulturális tapasztalataik alapján. A vizsgálathoz egy találmra kiválasztott évben, 1981-ben keletkezett naplóbejegyzéseik szövegét vettem alapul. Márai teljes naplójának eddig csak az 1949-ig terjedő kötetei jelentek meg, így 1981-ből csak az általa válogatott bejegyzésekhez lehet hozzáférni. Könnyen lehet, hogy Nyka-Niliūnas esetében is hasonló a helyzet. Naplója ugyanis a *Naplótöredékek* címet viseli. Bár nem találtam erre vonatkozóan utalást a szakirodalomban, de a cím úgy is értelmezhető, hogy a szerző nem publikálta naplói teljes anyagát, hanem kihagyta azokat a részeket, amelyeket nem akart a nagyközönség elé bocsátani (intim vagy másokra nézve sértő utalásokat). Bár az is elképzelhető, hogy a címmel csak naplója töredékes jellegére utalt, hiszen bejegyzéseit nem vezette folyamatosan. Mindenesetre az adott év kettejük naplójában hasonló terjedelmű, 28, illetve 23 oldal, így megfelelő alaphoz tűnik az összevetéshez.

ALFONSAS NYKA-NILIŪNAS

Alfonsas Nyka-Niliūnas (eredeti nevén Alfonsas Čipkus) 1919-ben született a Litvánia északkeleti részén fekvő Nemeikščiai faluban. A kaunasi és a vilniusi egyetemen romanisztikát és filozófiát tanult. 1944-ben kivándorolt Németországba. A tübingeni és a freiburgi egyetemen mélyítette el tudását, ezeknek a városoknak a litván gimnáziumaiban illetve a freiburgi École des Arts et Métiers-ben tanított. 1949-ben költözött az Egyesült Államokba, a mai napig Baltimore-ban él. 1984-ig a washingtoni Kongresszusi Könyvtárban dolgozott. Az ötvenes években részt vett a legfontosabb emigráns irodalmi orgánumban, a *Literatūros lankai* (Irodalmi Ívek) című, 1952 és 1959 között Buenos Airesben megjelenő folyóiratban és a *Žemė* (Föld) című, 1951-ben Los Angelesben megjelent versantológiában.

Még Litvániában kezdett írni, első versei 1937-ben születtek. 1946-ban Németországban jelent meg *Praradimo simfonijos* (Az elvesztés szimfóniái) című első verseskötete, amelynek központi témája az otthon elvesztése, a száműzetés, de Dalia Satkauskaitė³ felhívja rá a figyelmet, hogy ezek a témák már az emigráció előtt is megtalálhatók nála. Satkauskaitė azt írja,⁴ hogy a száműzetés Nyka-Niliūnas költészetében a lét általános dimenzióját tárja fel, a világ megismerésének egyetlen lehetőségét. A lírai én tékozló fiúként vagy az édenkertből kiűzött Ádámként jelenik meg, aki az otthon és a nagyvilág, a honvágy és a megismerés utáni vágy között őrlődik. Későbbi kötetekben *Az elvesztés szimfóniáira* jellemző áradó versbeszéd helyét sűrítettebb, töredékesebb költői nyelv, többretegű metaforák veszik át.⁵ Az egyéni tapasztalatokat kulturális narratívákkal kapcsolja össze: allúziók, idegen nyelvű idézetek, nyelvtani és filozófiai terminusok teszik összetettebbé a szöveg jelentését. Ellentét feszül a nyelv és a dolgok között, melyeknek harmóniája csak az elvesztett édenben volt lehetséges.⁶

Emellett számos irodalmi kritikát és tanulmányt írt, cikkei az egész litván irodalomtörténetet felölelik a kezdetektől napjainkig. Sok külföldi szerzővel is foglalkozott (Vergilius, Dante, Heinrich Heine, Stefan George, Ivan Bunyin, François Mauriac, Czesław Miłosz). Litvánra fordította a *Hamletet*, Vergilius *Georgicáját*, Baudelaire *Fájó Párizs* című kötetét, valamint Goethe, Stefan George, Hölderlin, Leopardi, Rimbaud, Czesław Miłosz műveit.

Naplóját 1938-ban kezdte el írni, és 2000-ben fejezte be. Az első kötet, amely az 1938-tól 1970-ig tartó időszakot öleli fel, 1998-ban jelent meg, a második kötet 2001-ben. Az első kötet megjelenésekor sokan kifogásolták, hogy hiányoznak belőle a világtörténelem és a litván történelem fontos eseményei. Niliūnas azt a magyarázatot adta, hogy naplóját önmagának írta, saját élményeiről és tapasztalatairól adva számot.⁷

AZ EMIGRÁNS LÉT

Az emigráció lehetséges formáit áttekintve Márai az alábbi felosztást javasolta: „Az emigráció kategóriái: aki hazájából emigrál idegenbe. Aki hazá-

³ Dalia Satkauskaitė, *Alfonsas Nyka-Niliūnas*. Lietuvių literatūros enciklopedija (Litván irodalmi enciklopédia), Vilnius, LLTI, 2001, 358.

⁴ Satkauskaitė: i. m. (3. j.) 358–359.

⁵ *Orfėjaus medis* (Orfeusz fája), 1953; *Balandžio vigilija* (Áprilisi vigília), 1957; *Vyno stebuklas* (A bor csodája), 1974; *Žiemos teologija* (Téli teológia), 1985.

⁶ Satkauskaitė: i. m. (3. j.) 358–359.

⁷ Rimantas Glinskis: *XX amžiaus lietuvių dienoraščiai* (XX. századi litván naplók), Vilnius, LLTI, 2006, 137.

jában marad, és belső idegenségben rejtőzik. Aki az emigrációban emigrál a magányba.”⁸ Niliūnas gyakran mondogatta, hogy ő nem emigráns, mivel nem ment sehová, még mindig Nemeikščiai-ben él.⁹ Gondolatban majdnem minden második oldalon visszatér szülőfalujába, felidézve egy-egy gyermekkori jelenetet. Míg Márai a harmadik variációt választotta, addig Niliūnas a másodiknak az ellenkezőjét: elment ugyan hazájából, de lélekben otthon maradt. Számára a szülőfaluja, a szülői ház mitikus jelentést hordoz: ide kívánczik vissza, a gyermekkor elvesztett édenébe. Márai honvágya nem ennyire helyhez kötött, inkább a magyar nyelv és a magyar kultúra közegében lel szellemi otthonra, amint erről a *Halotti beszéd* is tanúskodik (amelyben a litvánokról is említést tesz, mint a magyarokhoz hasonló helyzetű kelet-európai népről: „Vagy: »Rosszabb voltam mint e z e k?« ... Magyar voltál, ezért. / És ész voltál, litván, román ... Most hallgass és fizess”,¹⁰ naplójában pedig Hevesi András író-t litván emigráció vezéregyéniségéhez, Eduardas Turauskashoz hasonlítja.)¹¹ Fried István szerint „már 1944–45-ös versciklusában felhangzik az a motívum, amely a későbbi emigránsnak, valójában minden emigránsnak egyfelől irodalmi válasza a kényszerű távozás tényére, másfelől létezésének (ön)igazolása. Nevezetesen az, hogy nincs más haza, mint az anyanyelv, ennek következtében (s ez már az emigrációs naplók tanúságtétele) valójában az anyanyelvbe emigrált, tehát tulajdonképpen nem emigrált.”¹² Niliūnas attitűdje egyrészt azzal magyarázható, hogy fiatalon hagyta el hazáját (távozásakor Márai 48 éves volt, Niliūnas 25), másrészt azzal, hogy a litvánok a 20. század elejéig kizárólag paraszti társadalmat alkottak, így sokkal erősebben kötődtek a földhöz, szülőfalujukhoz – mondhatni „röghözköttettebbek” voltak –, mint a magyarok többsége, kiváltképp a nagypolgári származású Márai.

Az emigráns Márai idővel egyre inkább a magányba emigrált, idősebb korában nem tartott kapcsolatot az emigráns irodalmi körökkel. Nyka-Niliūnas viszont éppen ellenkezőleg, rendszeresen találkozott litván sors-társaival, elsősorban írókkal és költőkkel, s recenziókat, kritikákat is írt mű-

⁸ Márai Sándor: *Napló, 1976–1983*. Bp., Akadémiai Kiadó–Helikon Kiadó, 1994, 104.

⁹ Rimvydas Šilbajoris: *Poezijos skaitymai* (A költészet olvasása). Chicago, 2004, 161, idézi Glinskis: i. m. 140.

¹⁰ Márai Sándor: *Összegyűjtött versei*. Bp., Helikon, 2000, 323.

¹¹ „A könyvben felvillan Hevesi Bandi neve. A Montparnasse számkivetettjei között felrémlik ez a mindig izgatott, izzadó, dadogó és tehetséges Turauskas.” Márai: i. m. (8. j.) 116.

¹² Fried István: *A levelező emigráns: Márai Sándor helyzettudata az emigrációban*, <http://www.pim.hu/object.d300d2a0-95de-4113-a5dd-4266c41859c7.ivy>.

veikről. Az író társakkal való találkozások, az elhunytakra való emlékezés, a műveikkel kapcsolatos reflexiók fontos helyet foglalnak el naplójában. Márainál ilyeneket nem lehet találni, legalábbis az 1981-es év anyagában, viszont mindketten véleményt nyilvánítanak a magyar és a litván emigráns irodalomról általában.

Márai felteszi a kérdést, hogy Magyarországon miért vannak betiltva az emigráns írók, és azt a választ sejteti, hogy a kommunista vezetés fél attól, hogy ezek a művek megingatnák a magyar olvasók hitét a rendszer abszolút igazságában.¹³ Máshol az ókori zsidók példáját hozza föl annak alátámasztására, hogy a nyelv és az irodalom az az értéke a nemzetnek, amelyet mindig meg tud őrizni.¹⁴

Niliūnas az emigráns irodalom értékelésekor a nemzeti „küldetés” helyett az esztétikai szempontokra helyezi a hangsúlyt. Eszerint a litván emigráns próza legnagyobb hibája, hogy fekete-fehér alakokat mutat be, nem árnyalja a jellemeket, a szereplőknek nincs saját egyéniségük, csak az író életfilozófiáját szajkózzák. A másik súlyos problémának azt tartja, hogy az emigráns prózaírók kilencven százaléka még mindig a két háború közötti, legjobb esetben a háborús időkre jellemző nyelvezetet és világnézeti terminusokat használja.¹⁵ A lengyel emigráns költőt és író, Czesław Miłoszt azért bírálja, mert egyre jobban kiütöközik nála a száműzöttekre, ellenállókra és politikai menekültekre jellemző földalatti nyelvezet, és egyre inkább enged a kísértésnek, hogy kihasználja az ilyen szerzőknek járó privilégiumokat, és igazodik a közízléshez. Szerinte ha Lengyelországban él, Miłosz a Nobel-díjat sem kapja meg.

POLITIKA, TÁRSADALOM

Niliūnas alig foglalkozik politikával (egy-egy becsmérlő megjegyzést tesz az amerikai elnök beiktatására¹⁶ és Andrej Platonov *Csevangur* című regénye kapcsán a szovjet módszerekre),¹⁷ míg Márainál a politika az egyik legfontosabb téma. Kikel a kommunizmus, a nacionalizmus és minden diktatúra ellen, főként Európa¹⁸ és Magyarország¹⁹ sorsa foglalkoztatja,²⁰ de

¹³ Márai: i. m. (8. j.) 125–126.

¹⁴ Márai: i. m. (8. j.) 130.

¹⁵ Nyka-Niliūnas: i. m. (2. j.) 249.

¹⁶ Nyka-Niliūnas: i. m. (2. j.) 245.

¹⁷ Nyka-Niliūnas: i. m. (2. j.) 252. Erre rímél Márainak Szolzenszycin gulágregé-nyével kapcsolatos megállapítása: Márai: i. m. (8. j.) 128.

¹⁸ Márai: i. m. (8. j.) 136.

¹⁹ Márai: i. m. (8. j.) 130.

²⁰ Márai: i. m. (8. j.) 130.

érdeklődése kiterjed a világtörténelem és világpolitika egészére.²¹ Beszámol aktuális eseményekről, például a pápa és a Reagan elnök elleni merényletről, nem úgy, mint Niliūnas, aki csak a maga szűkebb szellemi környezetével foglalkozik. Zárkózottsága ellenére Márai mintha nyitottabb lenne a világ dolgai iránt, amit az is alátámaszt, hogy nemcsak szépirodalmat olvas, hanem tudományos ismeretterjesztő műveket is a csillagászat és a biológia területéről. Nyka-Niliūnas csak gyermekkorá szülőfalujába réved vissza, szépirodalmi, irodalomtudományi, filozófiai, időnként történettudományi műveket vesz a kezébe. A különbség oka talán visszavezethető a litván történelem és társadalomfejlődés fentebb már említett sajátosságaira.²²

Összességében azért elmondható, hogy világnézetük hasonló, de Niliūnas sokkal kisebb jelentőséget tulajdonít a politikának és a nemzet sorsát is racionálisabban, pátoz nélkül szemléli.²³ Bár Márai is azt írja: „Nincs »népszabadság«. Csak egyéni szabadság van. A nép csak akkor szabad, ha az egyén szabad.”²⁴

Mindketten meglehetősen elítélően nyilatkoznak az amerikai társadalomról és életstílusról. Márait foglalkoztatja a globalizáció²⁵ és a fogyasztói társadalom kérdése is, idegenkedése mellett („merevgörcsös kommercializmus, cinikus túletetés mindennel, émelyegtető csámcsogás a plebejusi jólét ingyencfalataival”)²⁶ elismeri ezek vitathatatlan előnyeit is, főleg a kommunista berendezkedéssel összehasonlítva.²⁷ Kipellengézezi a világvége miatti tömeghisztériát,²⁸ a munkahelyi nemi erőszakot,²⁹ a fiatalok céltalan brutalitását,³⁰ kritikus hangnemben regisztrálja az amerikai olvasztótégely kísérletének kudarcát.³¹

²¹ Márai: i. m. (8. j.) 138.

²² „Léteznek kevésbé nagyszerű, de szintén jellemző és gyakori nemzeti vonások. Ezek közé sorolnám a világ iránt mutatott nem túlságosan nagy érdeklődést.” Tomas Venclova: *A litván sztereotípa kérdése*. In: *Uő.: Litvánok és...*, Bp., Európa Kiadó, 2003, 214.

²³ „Védekezni az utolsó csepp vérünkig – micsoda borzasztó képtelenség! A nemzeti öngyilkosság garantált receptje.” – Nyka-Niliūnas: i. m. (2. j.) 249.

²⁴ Márai: i. m. (8. j.) 143, 145, 147.

²⁵ Márai: i. m. (8. j.) 133–134.

²⁶ Márai: i. m. (8. j.) 129.

²⁷ Márai: i. m. (8. j.) 129, 136.

²⁸ Márai: i. m. (8. j.) 124.

²⁹ Márai: i. m. (8. j.) 134.

³⁰ Márai: i. m. (8. j.) 134–135.

³¹ Márai: i. m. (8. j.) 135–136.

Niliūnas megjegyzést tesz az amerikai elnök beiktatási ceremóniájának alacsony esztétikai színvonalára,³² bírálja azt a modern, főleg amerikai szemléletet, amely az egész életet a különböző betegségek elleni harccal tölti ki,³³ és azt állítja, hogy az amerikai politikai rendszer létrehozta a világ legnagyobb lelki proletariátusát, mert a szolgaság akkor is szolgaság, ha az alkotmány és a törvények szolgálai vagyunk.³⁴

FILOZÓFIA, VALLÁS

Mindketten elég sokat foglalkoznak a filozófiával. Olvasnak filozófiai műveket (Márai: Hérakleitosz, Platón, Arisztotelész, Bacon, Descartes, Spinoza, Pascal, Swedenborg, Kant, Jaspers, Bergson, Bertrand Russell; Niliūnas: Hérakleitosz, Parmenidész, Pascal, Nietzsche, Martin Buber, Adorno, Sartre, Simone de Beauvoir, Michel Foucault), időnként önmaguk is elmélkednek, pl.:

Márai

A halált – mint a világegyetemet – nem lehet értelemmel megközelíteni. Nincs „értelme”. Csak van, mint a föltétlen tények értelem nélkül.³⁵

Mi értelme mindennek? A „világeseményeknek”? A világnak nincs célja, sem értelme. Marad a plátói remény – az Idea –, amiből feltükrözik a valóság... Tehát a világtudat reménye. Talán van világtudat. De az emberi tudat anyaghoz kötött.³⁶

Nyka-Niliūnas

A természet (natura és creatura) mindig abszolút szabad volt és még mindig az. Az emberi civilizálódás folyamata a szabadság elvesztésének ritmusában és irányában zajlott. Hát akkor hová mész most, te moralizált és denaturalizált ember?³⁷

³² Nyka-Niliūnas: i. m. (2. j.) 245.

³³ Nyka-Niliūnas: i. m. (2. j.) 247.

³⁴ Nyka-Niliūnas: i. m. (2. j.) 267.

³⁵ Márai: i. m. (8. j.) 122.

³⁶ Márai: i. m. (8. j.) 138.

³⁷ Nyka-Niliūnas: i. m. (2. j.) 253.

A természet közönye. A természet nem vesz részt létünk viszonytásaiban, tökéletesen közömbös irántunk és sorsunk iránt, örökre elfordult tőlünk.³⁸

Vita a „rend” szerepéről az alkotásban. A tézisem, hogy a káosz és az anarchia az alkotás szempontjából gyümölcsözőbb a természetből fakadóan embertelen és alkotásellenes „rendnél”, nem talál semmilyen helyeslésre.³⁹

Márainál is találunk nagyon hasonló gondolatot korábbi naplóiban: „tiltako-
zni és lázadni kell, mihelyt valaki vagy valakik az élet eleven, természet-
es rendjéből Rendszert akarnak csinálni. Minden, ami rendszer – vallásos,
politikai, gazdasági, szellemi Rendszer –, halálos veszedelem, merénylet az
élet eleven rendje ellen.”⁴⁰

A vizsgált évben Márait főként az értelem, a logosz problémája foglal-
koztatja, Niliūnast pedig a természeté, ami talán tipikusnak is tekinthető
a nemzeti hagyomány szempontjából (a litván társadalom paraszti jellege,
sokáig fennmaradó animista pogány vallás).⁴¹

A vallás témája is többször előkerül mindkét naplóban. Bár egyikük
sem vallásos a szó hagyományos értelmében (mindketten katolikusnak szü-
lettek), foglalkoztatja őket a kereszténység, gondolkodásukat meghatároz-
zák a keresztény kategóriák, ahogy azt Niliūnas Jacques Crépet-t idézve
Baudelaire-rel kapcsolatban megjegyzi.⁴² Márainál többször megjelenik a
vallás és az értelem ellentéte, elveti a dogmákat.⁴³ Niliūnasnál a keresz-
ténység jelentős intézményként,⁴⁴ biztonságot nyújtó világképként⁴⁵ jele-
nik meg.

A litván író előszeretettel fogalmazza meg gondolatait, megfigyeléseit
aforizma formájában, ami Máaira nemigen jellemző: „A rossz költészet
nagyon hasonlít a cukorhoz, különösen a gyártási folyamat szempontjá-
ból”;⁴⁶ „A valódi költészetben nincsenek fokozatok: költészet vagy nem-

³⁸ Nyka-Niliūnas: i. m. (2. j.) 259.

³⁹ Nyka-Niliūnas: i. m. (2. j.) 266.

⁴⁰ Idézi Székér László: „*Életre-halálra olvasni*”, <http://www.pim.hu/object.42be7840-959f-4ff3-9c8b-4ae858d5136a.ivy>

⁴¹ „A szovjet időkig a litvánok valóban paraszti társadalomban éltek, s annak szá-
mos pozitív tulajdonságával rendelkeztek: például sajátos, bensőséges kapcso-
latban álltak egymással és a természettel.” Venclova: i. m. (22. j.) 212–213.

⁴² Nyka-Niliūnas: i. m. (2. j.) 253

⁴³ Márai: i. m. (8. j.) 127, 138, 139.

⁴⁴ Nyka-Niliūnas: i. m. (2. j.) 252.

⁴⁵ Nyka-Niliūnas: i. m. (2. j.) 266.

⁴⁶ Nyka-Niliūnas: i. m. (2. j.) 232.

költészet”;⁴⁷ „Uram, ha meg akarsz büntetni, ne hallgasd meg az imáimat és engedd, hogy örökké éljek”;⁴⁸ „A várakozás, hogy még valami történik, és a félelem, hogy talán már semmi nem fog történni – ez készlet minket arra, hogy folytassuk a színjátékot a végsőig”.⁴⁹ Niliūnas láthatóan kedveli az aforizmákban beszélő írókat, filozófusokat is (Marcus Aurelius, Pascal, Simone Weil;⁵⁰ Marcus Aurelius Márainak is kedvencei közé tartozik).⁵¹

OLVASMÁNYOK

Márainak és Niliūnasnál is központi helyet foglalnak el olvasmányélményeik, ezek adják naplójuk gerincét. Számtalan szerzőt és művet sorolnak fel a világirodalomból, illetve a magyar és litván irodalomból, nem mindig csak olyanokat, akiket éppen olvasnak. Átfedések is vannak kettejük listája között: a világirodalom óriásai mellett (Homérosz, Shakespeare, Goethe) mindkettejüknél felbukkan Baudelaire, Proust és Gide neve is. Ez németes és franciás műveltségi háttérükkel magyarázható. Mindketten említenek saját nemzetük írói közül is néhányat, de ezeknek a száma elenyésző a világirodalmi remisziscenciákhoz képest. Márai a magyar irodalomból szinte csak klasszikusokat említ (1981-ben: Arany, Jókai, Madách, Kemény, Reviczky, Füst Milán). Niliūnasnál is előfordulnak klasszikusok, de túlnyomó többségben vannak a kortársak, azon belül is az emigráns írók. Ez arra utal, hogy Márai bizonyos mértékig elzárkózott kortársaitól, míg Niliūnas benne volt az emigráns irodalmi élet sűrűjében. Niliūnas számos irodalomtörténeti és irodalomtudományi művet olvas (Baudelaire-ről, Rilke-ről, Mauriacról), ami Máraira nem jellemző. Az olvasmányok mindkettejük számára rendkívüli jelentőséggel bírnak. Nyka-Niliūnas ezt odáig viszi, hogy néhány bejegyzése csak egyetlen könyvcímből vagy idézetből áll, ami a naplóíró friss intellektuális élményeire utal.⁵² Niliūnas a könyveknek szinte misztikus jelentőséget tulajdonít, fizikai tárgyként is intim kapcsolatba kerül velük. („Könyvekre gondolva lelki szemeim előtt megjelennek az nrf kötetek a szerzővel és a címmel fekete és piros tipográfiai vonalak négyszögében. [Ezután francia címeket sorol fel.] Sokáig tartogattam őket a kezemben, nem mertem elkezdeni az olvasást, mert tudtam, hogy a saját vágyakozásomat találok bennük, a magányomat, és már az első monda-

⁴⁷ Uo.

⁴⁸ Nyka-Niliūnas: i. m. (2. j.) 239.

⁴⁹ Nyka-Niliūnas: i. m. (2. j.) 244.

⁵⁰ Glinskis: i. m. (7. j.) 142.

⁵¹ Szekér: i. m. (40. j.)

⁵² Vö. Glinskis: i. m. (7. j.) 141–142.

tok gyógyíthatatlan sebeket ejtenek.”⁵³ „Ma ismét könyvekre gondoltam – azokból az időkből, amikor a Vilniusi Egyetem Romanisztikai Tanszékének könyvtárában dolgoztam. Akkor talán még többet jelentettek nekem, mint az élő emberek. Csak kézben tartani őket is nagy kaland volt: becsuktam a szemem, és körbevettek a könyvekből kiözlő alakok tömegei, kaotikus zsinajukkal megtöltve a szoba terét”).⁵⁴

Sem Márai, sem Nyka-Niliūnas nem tekintette magát emigránsnak, azt állítván, hogy hazájukat sohasem hagyták el: Nyka-Niliūnas a szülőfaluját, Márai a magyar nyelvet tekintette szilárd vonatkoztatási pontjának. Bár kettejük gondolkodása esetenként különbözik, a század nagy intellektuális kérdéseiben hasonló nézeteket vallanak. Éltető közegük az irodalom és a kultúra volt, amely lehetővé tette számukra a száműzetés elviselését.⁵⁵

⁵³ Nyka-Niliūnas: i. m. (2. j.) 246.

⁵⁴ Uo.

⁵⁵ Részletek Alfonsas Nyka-Niliūnas naplójából:
http://www.ketezer.hu/menu4/2002_04/alfonsas.html és
<http://www.c3.hu/scripta/lettre/lettre66/nyka.htm>.

*Az irodalmi kultusz kutatás lehetőségei
az orosz kultúrakutatások perspektívájából*

*Az irodalmi kultusz kutatás a mai Oroszországban*¹

1. BEVEZETÉS

A magyar irodalmi kultusz kutatás a maga elméleti inspirációit – a kutatások kezdetét szimbolizáló Dávidházi-monográfia megjelenése óta² – elsősorban angolszász irodalomelméleti, irodalomtörténeti, nyelvészeti, társadalomtörténeti, antropológiai, szociológiai vizsgálatokból merítette. Később, a fiatalabb kutató-generációk belépésével, amely természetesen újabb teoretikus perspektívák megjelenését is jelentette, megszorodtak a francia, olasz, illetve német kutatásokat is felhasználó írások. Tudomásom szerint tehát a magyar irodalmi kultusz kutatás egyetlen példája, „esete” sem származik az orosz-szovjet irodalom köréből, illetve egyetlen megállapítása sem támaszkodik orosz vagy szovjet kultúrtörténeti munkára, vagy akár olyan szövegre, melyet orosz-szovjet irodalomtudományi vagy irodalomelméleti iskolába sorolt kutató írt. Habár az elmúlt évtizedekben az orosz-szovjet humántudományok körében az irodalommal, a nyelvészettel és a történelemmel érintkező, történeti kultúrakutatások hagyománya és eredményei nem mondhatóak teljesen ismeretlennek Magyarországon, jelentőségüket semmiképp sem reprezentálja az a csekély számú fordítás, amely magyar folyóiratokban, könyvekben vagy internetes oldalakon

¹ Jelen írás jelentősen lerövidített és átdolgozott változata a 2008 decemberében megvédett PhD-disszertációm *Az irodalmi kultuszról és kutatásának természetéről Magyarországon és Oroszországban* című fejezetének. Dolgozatomban az idézett tanulmányrészleteket a saját fordításomban közlöm. Köszönettel tartozom Szergej Filippovnak és Teslár Ákosnak a dolgozatomat segítő észrevételeikért.

² Retrospektíve kijelölt kezdetről van szó, amely időpont és kötet mára már a kultikus jelzőt is „kiérdemelte”. Szilágyi Márton írja Gyáni Gáborra utalva. Ld. Szilágyi Márton: *Irodalomtörténet és társadalomtörténet határán*. In: Uő.: *Határpontok*. Bp., Ráció Kiadó, 2007. 7–25. (Itt: 11.)

megjelent.³ Hasonlóan látom az orosz formalista iskola elméleti írásainak itthoni befogadástörténetét. Valószínűleg ennek is köszönhető, hogy az olyan – a formalisták által kidolgozott – fogalmak (*az irodalmi szerep, az irodalmi személyiség*), amelyek a kultuszkutatások számára igen produktívnak bizonyulhatnak, elkerülték a hazai kultuszkutatók figyelmét. A formalisták az *irodalom dinamikájának* megragadása során számos, az irodalomhoz tartozó, ám annak környezetét alkotó perifériális jelenséget is bevontak kutatásaikba.

Miközben Alekszandr Puskin, az orosz kulturális öntudattal azonosított fenomén, a nemzeti költő körül kiépült mítoszok és kultuszok kutatásával foglalkoztam, több olyan, elsősorban kultúrakutatói szempontból megírt orosz tanulmánnyal találkoztam, amelyek olvasása során egyre inkább meggyőződésemmé vált, hogy az azokban felvetett szempontok, módszerek nem pusztán az orosz, de a közép-európai – jelen esetben a magyar – irodalmi kultuszok vizsgálatához is értelmezési kulcsokat adhatnak.

Jelen írásomat, amely a terjedelmi korlátok miatt csak igen vázlatos lehet, ennek megfelelően kettős feladat vezérli. Egyrészt megkísérlem felvázolni a mai orosz irodalmi kultuszkutatások legfőbb irányát, amelynek nem titkolt célja, hogy a hazai kutatások látókörébe, diskurzusába beemeljem ezt a dinamikus fejlődő irányzatot. Másrészt rá kívánok mutatni az irodalmi kultuszoknak a speciálisan az orosz kultúrában bekövetkezett *történeti* alakulására, mikéntjére is. Úgy vélem, az orosz kultúrtörténetben empirikusan tetten érhetőek mindazok a lehetőség-feltételek (az írott Szóhoz való történeti viszony alakulása; az írói életrajznak az életműnél magasabb rendű szerepe, tettként való értelmezése; a szentség fogalmának, létállapotának „kiürülése” a 18. században; a nemzeti érzelmek előtörése a 19. század elején; az újkereszténység megjelenése), amelyeket a magyar kultuszkutatások mint a kultuszok *esetleges, hipotetikus* magyarázataként kezelnek.

2. IRODALMI KULTUSZKUTATÁS A MAI OROSZORSZÁGBAN

Oroszországban az „irodalmi kultusz” jelenségét – amióta a tudományos kutatásban (leginkább az angolszász intézményi, kutatásszerveződési és tudományos modelleket követve) mint vizsgálendő perspektívát hangsúlyo-

³ Ezért is tartom különösen fontosnak a Kalligram folyóiratban 2007 júniusában megjelent két, viszonylag friss tanulmányt. Ld. Mihail Berg: *Az irodalomközpontúság kialakulásának tendenciája az orosz kultúrában* (2000). Ford. Gyürky Katalin. 62–75; Borisz Dubin: *A klasszikus és populáris – az irodalom mint ideológia és mint civilizáció* (2001). Ford. Szijártó Imre. 76–87.

san is számon tartják – a kritikai kultúrakutatáson (*cultural studies*) belül kezelik.⁴

Ez idáig nem találkoztam a magyar „kultusz kutatás” analóg orosz kifejezésével, olyan összefoglaló, többirányú kutatást feltételező trenddel, amelybe – miként az a hazai kutatásoknál kialakult – beleérthetőek, sőt, beleértődnek a retorikai-textuális vizsgálatok, a rítusok elemzése, az olvasás- és a viszonyulásmód-kutatások, a kultuszokban megjelenő hatalom- és ideológia-konstrukciók kérdése, vagy akár a (kultikus) muzealizáció jelensége. Oroszországban egy erős szociológiai és olvasáskutatói bázisra épülő iránnyal számolhatunk.⁵

2006 májusában egy olyan konferencia került megrendezésre Moszkvában, amely az orosz kultusz kutatások látható, explikálódó irányzatát demonstratív módon mutatta be. A konferencia közös elméleti kerete egy korábbi kerekasztal-beszélgetés volt – Borisz Dubin, Szergej Zenykin és Tatyjana Venyegyiktova részvételével – *Az irodalmi kultusz mint a kortárs kultúra fenoménja* címmel. Az egyik résztvevőnek – egyben az „irányzat” ma legfontosabb és legtöbbet idézett teoretikusának –, a szociológus Borisz Dubinnak az előadása cikk formájában széles körben ismertté vált.⁶ A kutató, aki a nyolcvanas évektől kitüntetett figyelmet szentel e tárgykörnek, egyrészt kultúrtörténeti és kultúranthropológiai, másrészt szociológiai aspektusból vizsgálja a leginkább a Szovjetunió utolsó évtizedeiben, a rendszerváltás körül és az új Oroszország első éveiben a kortárs életben zajló irodalmi, kulturális és társadalmi változásokat: elsősorban a *szerző* – a *szöveg* – az *olvasó* státuszának és funkcióinak megváltozása, az *irodalmiság* fogalma, az *irodalmi intézményrendszer* átalakulása, a *kánon*, a *nyil-*

⁴ Hasonlóképpen a magyar kultuszkonferenciákon is évek óta résztvevő finn kutatók vizsgálataihoz. Az ezekben kirajzolódó kutatási területek, problémafelvetések elsősorban különböző kortárs (futball-, popstár-, film-) rajongói csoportok vizsgálatára, *cult* jelenségek elemzésére irányulnak.

⁵ A nyugati ruszisztikában kifejezetten a Puskin-kultuszról a legkülönbözőbb kultusz kutatási perspektívából megírt monográfiákkal találkozhatunk: Marcus C. Levitt: *Russian Literary Politics and the Pushkin Celebration of 1880*. Ithaca, USA, Cornell University Press, 1989., Paul Debreczeny: *Social Function of Literature. Alexander Pushkin and Russian Culture*. Stanford, California, Stanford University Press, 1997., Wolfgang Stephan Kissel: *Der Kult des toten Dichters. Puškin–Blok–Majakovskij*. Köln, Böhlau Verlag, 2004. Ld. még *Epic Revisionism. Russian History and Literature as Stalinist Propaganda*. Ed. Kevin M. F. Platt, David Brandenberger. Madison, University of Wisconsin Press, 2006.

⁶ Борис Дубин: *Классик – звезда – модное имя – культовая фигура: о стратегиях легитимации культурного авторитета*. <http://sinijdivan.narod.ru/> Синий Диван, 2006. 8. 100–113.

vánosság fogalma, a *tömegkultúra* és a *tömegirodalom* jelentkezése felől.⁷ Kutatásainak középpontjában az irodalmi kultusz elsősorban nem textuális megjelenéseiben áll. A szerző a kultusz intézményi kereteit vizsgálja és elemzi. Dubin csupán másodlagosan foglalkozik történeti szempontból a kultusz 18–19. századi megjelenésével és annak orosz specifikumaival. Nem az irodalom kultikus szemlélete érdekli tehát, hanem a klasszikus irodalom felhasználásának folyamata, a hatalom által kisajátított és fenntartott klasszikus irodalom kultusza. A fiatal Szovjetunió kultúrpolitikájában a *klasszikusok nemzetivé tett kultuszának* újjászületésére kíváncsi. Saját szociológiai – *nem* pedig történetírási, irodalomtörténet-írási feladatát – nem „maguknak” a szövegeknek a vizsgálatában látja, hanem azoknak az

intézményeknek a vizsgálatában, amelyek felvetik, fenntartják és sokszorosítják a szövegek jelentőségét a szociális kommunikáció szimbolikus közvetítőinek minőségében.⁸

A klasszikus, a sztár, a felkapott szerző, a kultikus figura: a kulturális tekintély legitimációjának stratégiáiról című cikkében – amely a konferencia egyik teoretikai szempontból kiinduló szövegévé vált – azt vallja, hogy a

„a klasszikus irodalom”, mintegy autonómiájának szimbólumaként, magának az »irodalom« tradíciójának a megkonstruálása, amely távolságot tart az adott hatalomtól, és annak ellenében helyezi el magát.⁹

A klasszikus irodalom egyfajta tekintélykonstrukció, véli.

A klasszikus minta létezésének szerinte két korszakát lehet elkülöníteni: a megismertetésének és elfogadásának, tehát meghonosításának az időszakát, és a fenntartásának (a reprodukciójának, a terjesztésének, a térben és időben, szociális és kulturális csoportok határain keresztül való továbbadásának) az intervallumát. Nyilvánvaló, hogy az utóbbira csak a hatalom képes.

A nemzetállam, a nemzeti kultúra államának hatalma abban rejlik, hogy – funkcionálisan – átértelmezi a klasszikusokat.

⁷ Pl. Борис Дубин: *Классическое, элитарное, массовое: начала дифференциации и механизмы внутренней динамики в системе литературы*. <http://magazines.russ.ru/nlo/2002/57/> Новое литературное обозрение, 2002. 57. 6–23.

⁸ Дубин: i. m. (6. j.) 100.

⁹ Дубин: i. m. (6. j.).

Ezek már a „mi népünk klasszikusai”, a »mi nyelvünk klasszikusai«, azok pedig mintegy a nemzeti érettség vívmányainak, önállóságának szimbólumaiként stb. jelennek meg.¹⁰

Azokat a mechanizmusokat elemzi tehát, amelyek a Szovjetunió zárt, neotradicionális társadalmában központilag irányítottan működtek, ahol az állami, reprodukciós intézmények, rendszerek irányították az elosztást és a hiányt.

Dubin szerint az állami eszközökkel fenntartott *klasszikusok kultuszával* szemben a múltban kialakított ellenkultuszokban, illetve a kortárs – a tömegtársadalommal és a tömegkultúrával szembehelyezkedő – irodalmi kultuszokban tulajdonképpen különböző helyi és marginális csoportok szimbolikus önvédelme testesül meg. Úgy vélem, ezeket a kultuszokat magyarul *kult-jelenségeknek* fordíthatjuk. A klasszikusok államilag fenntartott kultusza és a kultszerzőnek a széles olvasóközönséggel és ismertséggel szemben definiálódó, szűk, zárt, értékőrző közösséget szimbolizáló, dubini meghatározása teoretikai szempontból termékeny továbbgondolásra adhat alkalmat a jövőben Takáts Józsefnek az *elkülönülő-hierarchikus* és a *terjesztő-egységesítő* jegyekkel rendelkező kultuszdefiníciói felől.¹¹

A moszkvai tanácskozás eredményeit, egyben közös elméleti bázisát Alekszandra Urakova, a konferencia szervezője négy pontban foglalja össze:¹² 1. Az irodalmi kultusz a modernség jelensége, kezdetei a 18–19. század fordulójára esnek. 2. A *kultirodalom* a klasszikus irodalom alternatív intézményeként alakul ki. Jellemzője, hogy elkülönülésre, lokalizációra törekszik. A „mi” értékeinek megőrzésére az „idegen” értékekkel szemben. 3. „Kultikus” szövegnek tekinthető az a szöveg, amely magát destrukciónak vagy helyettesítésnek teszi ki: performatív funkciót kap, mítosszá vagy szimbólummá válik. 4. A kultusz keretein belül az olvasás rituális ön-

¹⁰ Дубин: i. m. (6. j.) 103. Habár Michel Foucault neve nem merül fel a tanulmányban, Dubin írásának felvetései kísértetiesen hasonlítanak a Takáts József által „foucault-iánus pillantásnak” nevezett szemponthoz, amely „társadalmi fegyelmező-intézménynek látja a kultuszokat”. Ld. Takáts József: *Módszertani berek. Írások az irodalomtörténet-írásról*. PhD-disszertáció. Jyväskylä, 2006. 62. (Jyväskylä Studies in Humanities 65.)

¹¹ Takáts József: *A nemzeti kultúra megalkotása és a kultuszok*. In: Uő.: *Ismerős idegen terep. Irodalomtörténeti tanulmányok és bírálatok*. Bp., Kijárát, 2007. 152–161. Itt: 156.

¹² Ld. А. Уракова: *Конференция «Культурная литература»: истоки, механизмы, формирования, динамика*. (Москва. ИМЛИ, 16–17 мая 2006 года.) *Хроника научной жизни. Новое литературное обозрение*, 2006. 80. 427–435.

mege erősítő aktussá válik, ahelyett, hogy új jelentés, értelem létrehozását eredményezné. A kultikus olvasás az irodalmi szöveg speciális, performatív hatását feltételezi, amely együtt járhat a fikció határának átlépésével. Akár úgy, hogy az olvasó számára a szépirodalmi mű az életben eligazító, praktikus vezetőként működik. Akár úgy, hogy egy kitalált, fiktív világba való áthelyeződésként, átköltözésként funkcionál. Jelentősen befolyásolja ezeket az olvasásmódokat a szerzők saját, egykori, sikeres vagy épp sikertelen életalkotási stratégiái. Urakova hangsúlyozza, hogy a 20. századi kultúrában a „beszélgetőtársát” egyenrangúként kezelő keleti „guru” *alakja* és *szerepe* számos esetben, hatékonyabbnak, kedveltebbnek bizonyul, mint a korábbi évszázadokban ezt a pozíciót hagyományosan betöltő tanítónak, prófétának vagy akár a Messiásnak az alakja.

A konferencia résztvevői feltárandó, kiaknázandó területként neveztek meg a kultusz- vagy a kultikus szövegekben megjelenő *szakrális lexika* transzformációját és jelentéseit, miként a legkülönbözőbb, legváratlanabb kontextusokban aktualizálódó *kultikus retorikát* is, amelyet – szerintük – „a másodlagos szakralizáció” kontextusában lehetne végiggondolni.

Ha végigtekintünk az elhangzott előadásokon, a legszembeütőbb, hogy sokkal inkább a *kultuszövegekre* és a *kultuszszőrőkre* irányulnak a kutatások, mintsem a nemzeti irodalom *kultikus*, azaz *klasszikus szerzőire*.¹³ De nem csupán e konferencián, hanem a látókörömbbe került más orosz irodalmi „kultuszkutatásnak” nevezhető vizsgálatokról is ugyanez mondható el, hogy elsőrő hányaduk *nem* textuális-retorikai elemzés. A kulturális antropológia terén kívül szinte „csak” szociológiai perspektívából tárgyalják a *klasszikus irodalom*, az *elit* és a *tömegirodalom*, a *nemzet(állam)* szerepének, a *reprodukció*, az *ismétlés*, az *irodalmi tekintély*, az *olvasás*, az *életalkotás*, a *jelentésdestrukció*, az *ideológiai politikai*, a *hatalmi kisajátítás*, a *szakrális retorika és lexika*, a kultusz mint „másodlagos szakralizáció”, a *realitás-fikció* fogalmait, jelenségeit. Az orosz szerzők írásai számomra feltűnő módon a kezdeti magyar kultuszkutatásokhoz hasonlóan szűkre szabott – ám a hazaiaktól eltérő – elméleti kereteken belül mozognak. Aktuális problémákat feszegetnek. Nem térnek ki azonban a saját nemzeti irodalomtörténet-írásukat körülírni próbáló látásmód(ok)ra – ez inkább a magyar kultuszkutatásokra jellemző –, miként retorikai elemzéseket sem végeznek. Sőt, amely talán a leginkább figyelemreméltó: még a korábbi év-

¹³ A vizsgált szerzők: T. S. Eliot, Henry Miller, J. R. R. Tolkien, George Bataille, Reich-Ranitzki, a Sztrugackij-fivérek, Patrick Süsskind, Ezra Pound, Viktor Pelevin, Elfriede Jelinek.

tizedek nagyhatású kultúrakutatásaira, Jurij Lotman, Vlagyimir Toporov, Borisz Uszenszkij, Alekszandr Pancsenko munkáira sem támaszkodnak.

3. A SZAKRÁLIS SZÓ, A BIOGRÁFIA JELENTŐSÉGE ÉS A VILÁGI SZENTSÉG JELENSÉGE AZ OROSZ KULTÚRA TÖRTÉNETÉBEN

Az orosz kultúrtörténetben bekövetkezett két *törés*hez, az egyházszakadáshoz, a 17. században lezajlott *raszkol* idejéhez és a kultúrtörténészek által másodiknak nevezett, péteri – ám inkább a civilizációs, társadalmi mozgásokat eredményező, 18. század eleji – „raszkol” idejéhez nyúlunk vissza az orosz kultúrában az a meggyőződés, amely a költőket az *örökkévalósághoz* tartozónak tekinti, és nem a múltó *történeti idő* kategóriájában szemléli. A felfogás, amely a költőre mint a transzcendenssel, a szakrálissal, az Igazsággal kapcsolatot tartó, etikai és erkölcsi tudással felruházott, a tanítás jogával rendelkező lelki vezetőre tekint, és amely szemlélet szerint a költő műveinek erkölcsi-didaktikus értékébe vetett hit mindörökre szól.¹⁴ E két, a társadalmat alapjaiban megrázó és felforgató változásegyüttes a 18. századra végső soron azt eredményezte, hogy a klérusnak az állami életre gyakorolt hatása radikálisan meggyengült.

A középkori világszemlélet egységességének végleges megszűnése, az ún. „organikus tudat krízise és felbomlása”¹⁵ a péteri korban következett be, miként ekkor, a 18. században jelent meg a kultúrának az egyháztól független, autonóm intézménye is. Ám tekintsenek bárhogy az orosz kultúrtörténészek a péteri reformokra, jellemezzék akár tendenciájukban azokat inkább az *európaizálódáshoz* vagy inkább a *szekularizálódáshoz* vezető folyamatokként, abban egyetértenek, hogy e folyamatok nem tudták alapjaiban megingatni a hosszú évszázadok alatt kialakult hagyományokat, sőt, sok esetben „regresszív”, múltba forduló ellenreakciókat váltottak ki. Az átfogó péteri reformok elsősorban egy szűkebb társadalmi csoportot, a nemességet érintették. A korábban egyazon kulturális hagyomány szerint élő nemesség és a „tömegek” között szakadás következett be, amelynek következtében az ún. elit- és népi kultúra megjelenésével, illetve a kettő elkülönülésével számolnak a kutatók.

Alekszandr Pancsenko szerint Nagy Péter hiába szünteti meg a pátriárkaság intézményét, hiába nevezi ki magát az egyház élére, azt a több

¹⁴ Ld. A. M. Панченко: *Русский поэт, или Мирская святость как религиозно-культурная проблема*. In: Уб.: Русская история и культура. СПб.: «Юна», 1999. 361–374. (Itt: 361.); A. M. Панченко: *Петр I и веротерпимость*. In: Уб.: Русская история и культура. СПб.: «Юна», 1999. 437–448. Itt: 444.

¹⁵ Панченко: *Русский поэт, или Мирская святость...*, 366.

évszázados nemzeti és lelki igényt, amelynek értelmében „az embereknek és a nemzetnek *lelki vezetőre* van szüksége”, nem lehetett megszüntetni.¹⁶ A kutató szerint a péteri kor a keresés kora, a keresése, amely a lelki vezető üresen maradt posztjának betöltésére irányul. A legesélyesebb jelöltnek maga az uralkodó számított, aki a Nemzet Atyjának, a Nagynak, az Elsőnek nevezte magát. De *valódi* lelki vezetővé sem ő nem válhatott, sem a későbbi uralkodók.

Amióta világ a világ, a Rusz az Istennek tetsző, szentéletű emberekkel büszkélkedett. Büszke volt elsősorban sokaságukra. Nagy létszámuk az Úr jóakarataról és oltalmáról tanúskodott. [...] Oroszországnak mindig is szüksége volt szentekre, nyomasztotta a „szent(ség)ek nélküli” élet.¹⁷

Nagy Péter cár azonban ezt az alapvető „intézményt”, a szentté avatás szertartását, a szentek kanonizációját lényegében megszüntette. Pancsenko szerint a rítus eltörlését követő úr indirekt módon ahhoz vezetett, hogy megszületett a „világi szent(ség)” (*mirszkaja szvjatoszty*) helye. A poszt méltó betöltőivé pedig a költők váltak. Beléjük helyeződött a bizalom, hogy általuk végre ismét valódi kapcsolat teremthető a Szent Rusz és a ma között.

Jurij Lotman kutatásaiban találunk néhány olyan kijelentést, amelyek Pancsenko állítását megerősíthetik. Lotman a Péter utáni időszakot elemző írásában azt hangsúlyozza, hogy a költészet a 18. század második felétől tölti be a kor *szellemi-lelki tekintélyének* (*duhovnij avtorityet*) szerepét; a költészet, amelyre a kezdetektől fogva ráértették az egyházi tartalmak és funkciók képviseletét. Ennek megfelelően a Szó státusza is megváltozott. Egyfelől „a költő a legmagasabb igazság hordozójának szerepében lép fel, a költői szó felruházódik a felülről adományozott szó értékével, amely speciális tekintéllyel bír.”¹⁸ Másfelől a költői szó, a költői szöveg tekintélyét a szöveg szerzőjének *személyétől* teszik függővé, vagyis az alkotó életútjának, cselekedeteinek etikai, morális oldala kerül a fókuszpontba.

A szakrális Szó és annak megszólaltatójának, kimondójának évszázadokon át továbböröklődő, egymást feltételező sajátos kapcsolata az orosz középkori hagyományokból ered. A középkori biográfia-írónak feladata

¹⁶ Панченко: i. m. (15. j.) 374. Kiem. tőlem – K. Zs.

¹⁷ Панченко: Уо.

¹⁸ Ю. М. Лотман: *Русская литература послепетровской эпохи и христианская традиция*. In: Ю. М. Лотман и тартуско-московская семиотическая школа. Сост. А. Д. М. Кошелев: «Гнозис», 1994. 364–380. Itt: 367.

betöltéséhez – egészen Nagy Péter reformjáig – a szakrális erők segítségével: a szövegeket Isten sugalmazta. A textus létrehozója csupán a magasabb erők és a befogadók közti *közvetítő*ként működött, semmiképpen sem alkotóként. Szociokulturális funkciója határozta meg, hogy szövegeket hozzon létre, ezek a szövegek pedig „abban különböznek a mindenféle más megnyilatkozások tömegétől – azaz a szöveg szempontjából: a nem-szövegektől –, hogy ők ab ovo hordozzák magukban az Igazságot.”¹⁹ Nagy Péter után a szakrális, egyházi szó helyét az állami szó veszi át, és már nem az Istentől eredő ihletett állapot, hanem valamiféle adminisztratív pozíció ad jogosultságot a biográfia-írásra.²⁰ A költészet állami feladattá válik. A költő pedig a kor értékhierarchiájában magas kulturális tekintélynek örvendő állami alkalmazottként „bejelentette jogát a biográfiára. [...] [E]z utóbbi pedig *szövegen kívüli garanciákat* követelt.”²¹

A folyamattal, miszerint az író elkezdett *alkotó*ként definiálódni, megingott az írott szöveg „igazságába”, „őszinteségébe” vetett hit: hiszen ha a szöveg nem az Isten által sugallt, akkor hibákat rejthet magában.

Az orosz irodalomban, amelyben a szöveg hitelessége és a szerző biográfia-nélküliségének hagyománya különösen sokáig tartott – egészen a 18. század elejéig –, az írói életrajz különösen problematikus kérdésként vetült fel. Hozzájárult ehhez az is, hogy a művészet befogadása – mint az önértékű, a játékoságot, a kombinatorikus-szintagmatikus tulajdonságokat hordozó fenoménről való elképzelésnek a hagyománya – az orosz irodalomban ekkor még szinte ki sem fejlődött, meg sem jelent. A figyelem szinte kizárólag a szöveg jelentésére irányul. Ehhez adódott hozzá ama elképzelés is, hogy maguknak a művészi feladatoknak kell szolgálniuk a vallási, az állami és az egyéb szférákat. Az utóbbiak fényében különösen élesen vehető fel tehát a szöveg igazságának kérdése és az adott embernek az a joga, hogy felléphet-e szövegalkotói minőségben.²²

¹⁹ Ю. М. Лотман: *Литературная биография в историко-культурном контексте (К типологическому соотношению текста и личности автора)* (1986). In: Уő.: О русской литературе. СПб.: «Искусство-СПб», 1997. 804–817. Itt: 808.

²⁰ Вö. А. М. Панченко: *О смене писательского типа в петровскую эпоху*. In: Уő.: Русская история и культура. Работы разных лет. СПб.: «Юна», 1999. 319–340. Főleg: 333–334.

²¹ Лотман: i. m. (19. j.) 813. Kiem. tölem – K. Zs.

²² Лотман: i. m. (19. j.) 809. Kiem. tölem – K. Zs.

A gondolat, hogy a költő az a személy a társadalomban, aki mindenekelőtt életrajzzal rendelkezhet, az orosz irodalomban a 19. század elejére vált általánossá; a romantika korában pedig a szerző életműve és életrajza közötti teljes megfelelés, azoknak egy egészként való befogadása megkérdőjelezhetetlen volt.

Lotman szerint a 19. század első harmadában állt elő az a helyzet, hogy az irodalom, miközben szekularizálódik, továbbra is őrzi az évszázados hagyományokat. A kettő kontaminációja jellemzi az irodalomértést.

Először is: a művészet társadalmi elfogadottsága feltételezte az íróban „az életrajzzal rendelkező embert”. Másodsor: [...] A biográfiát úgy képzelték el, mint fokozatos önnevelési akaszt, amely az intellektuális és szellemi felvilágosodásra törekszik. [...] És csak „az igazság keresése” ad társadalmi-kulturális teljhatalmat művek létrehozásához.”²³

Az írói életrajz bizonyos értelemben *fontosabbá válik*, mint az író életműve.²⁴ Lotman szerint

egy ilyen elképzelés mintha arra kötelezné az írókat, hogy az életben valósítsa meg azt, amit művészetében hirdet; másfelől összekapcsolja ezt a problémakört a mély nemzeti tragédiával: az írók más művészek közül való kiemelése, a megerősítés, hogy biográfiájuk lehet, és az a követelmény, hogy ez a biográfia egy aszkéta életének feleljen meg: mindezek azzal voltak kapcsolatosak, hogy a Péter utáni Oroszországban az író épp azt a helyet foglalta el, amelyet az előtte levő kor a szentnek, az aszkétának, a mártírnak tartott fenn. [...]. Az írónak aszkétizmussal kell bebizonyítania, hogy joga van a Legmagasabb Igazság nevében szólni.²⁵

A kapcsolat a szöveg és a szerző, a szó és a viselkedés, a szöveg igazsága és azon személy között, akinek joga van az Igazság kimondásához, rendkívül szívósan bizonyult. A 18. században az elsősorban európai hatásra bekövetkező szekularizáció és az ezzel együttjáró világi szó kialakulásának folyamata bizonyos társadalmi rétegeket és elképzeléseket érintetlenül hagyott: egyrészt zajlottak azok a folyamatok, amelyek „a Szót megfosztották annak misztikus nimbuszától, és átalakították azt emberi szóvá, amely

²³ Лотман: i. m. (19. j.) 812.

²⁴ Лотман: i. m. (19. j.) 814.

²⁵ Лотман: Uo. Ez a felfogás leginkább Gogolra lesz jellemző.

ellenőrzés és kritika alá esik”, másrészt megjelentek az „ezzel ellentétes jelenségek is.”²⁶

A kutató a Szó és a szerző szakrális eredetű viszonyának szorossága mellett még egy, a péteri kultúra ellentmondásosságából következő, speciálisan orosz jelenségre hívja fel a figyelmet, amely jelenség – a péteri reformok és az azt követő felvilágosodásnak a keresztényellenes (de nem vallásellenes) periódusára – egyfajta válaszként érkezett. Ez pedig az *új kereszténység* volt, amely a felvilágosodás eszméinek hatására a kereszténységnek az egyháztól való leválasztását tűzte ki célul.

De van itt még két olyan erő, amelynek megjelenése hozzájárult ahhoz, hogy a költő szakrális funkciókkal ruházódjék fel. Ezeket Lotman nem vizsgálja. Az egyik az a 19. század elején megjelenő vágy, amely egy olyan költő megszületésére irányult, aki elsősorban az orosz nemzeti tulajdonságokat képviseli, aki képes az *oroszság* felmutatására. A másik, amely szorosan összefügg az előzővel, az orosz irodalom *nemzeti jellegének* definiálása volt. A *nemzeti* fogalmának mint olyannak már a mivolta is kérdésként merült fel, miként az is, hogy miben nyilvánulhat meg egyáltalán a *nemzeti irodalom*? Megoldást kellett tehát találni annak a szakadéknak az áthidalására, amelyet többek közt Nagy Péter reformjai idéztek elő. A korabeli gondolkodók szerint meg kellett szüntetni a reformok során a társadalomban bekövetkező civilizációs törést, amelynek során az egészen a középkor végéig – a világlátásának és hagyományainak forrását tekintve – egységes kultúra kettészakadt: magas és alacsony, francia és orosz, elit és népi kultúrára. Alekszej Peszkov nagyszerű tanulmányában, amelyben a Puskinra leginkább jellemzőnek tartott „egyetemes érzékenység”-mítosz kialakulásának történeti-kulturális kontextusáról ír,²⁷ mutat rá arra, hogy a 19. század elején a valódi orosz nemzeti jelleget kifejező irodalomra irányuló vágyban fogalmazódott meg a társadalom új típusú integrációjának a vágya is, és ez egyet jelentett az ország, a társadalom új identitásának megteremtésével.²⁸

²⁶ Лотман: *Русская литература...* i. m. (18. j.) 365.

²⁷ А. М. Песков: *К истории происхождения мифа о всеотзывчивости Пушкина*. Новое литературное обозрение 2000. 42. 230–238. Itt: 234.

²⁸ A kultuszkutatók megegyeznek abban, hogy az írói kultuszok megjelenése történetileg szorosan összefügg a korábbi társadalmi identitáskonstrukciók felbomlásával és újjáteremtésük igényével. Az addig stabilnak tűnő kánonok eltűnésével pedig egyidejűleg merül fel az önazonosság kérdése is. Vö. Lakner Lajos: *Irodalmi kultusz, történetiség, aktualitás. A kultusz kutatás útjain*. In: Kultusz, mű, identitás. Kultusztörténeti tanulmányok 4. Szerk. Kalla Zsuzsa, Takáts József, Tverdota György. Bp., Petőfi Irodalmi Múzeum, 2005. 11–31. Itt: 23–24.

Az Oroszországban az 1820-as években egyre szélesebb körben terjedő német-romantikus esztétikai irányzatok eredményei pedig erre az igen gazdag „termőtalajra” hullottak.²⁹

4. ZÁRLAT

A 19. század első harmadában a német romantikus művészeteóriák sajátosan orosz befogadása, az ezzel egy időben elinduló és a század második felében kibontakozó új kereszténység, a *nemzeti* mint fogalom (újra)definíálása, az Európával szemben érzett kulturális frusztráció mind-mind a keresztény hagyományoknak a nemzeti identitásban betöltött fontos, továbbélő és kultúraformáló erejét biztosítják, bizonyítják.

Az orosz történeti folyamatok szervesen alakultak úgy, hogy a romantikus művészeteóriák multiplikáltak, ha tetszik, elmélyítettek egy olyan folyamatot, amely eleve „készen állt” a művészet-vallás befogadására, a Szóhoz mint szakralitáshoz való ősbibb, évszázados beállítódás következtében. Mindez pedig az ősi nemzeti egység vágyának feltámasztásába ágyazódott, mindennek a nemzet mint létező entitás és nagyság felmutatása jelentette a keretét.

Egy olyan művészet-vallás befogadására, ahol az alkotó szubjektum-szerepe fontosabb, mint a műalkotása. Egy olyan művészet-vallás befogadására, ahol a művészet „esztétikai autonómiája”, az önmagában való és értékes műalkotás kategóriája, azaz a művészetnek a társadalmi feladatoktól való leválasztása nem rajzolóódott ki olyan kategorikusan, mint a nyugat-európai romantikában. A költő valamely pontosan meghatározott, folyamatosan élő, ősi feladatot vett át, igényt teljesített be, amely korábban a próféták, a cárok és/vagy pátriárkák gyakoroltak.

Úgy gondolom, az orosz kultúratörténet vizsgálata kitűnő alkalmat nyújt tehát arra, hogy még közelebb kerüljünk annak tisztázásához: ne annyira az irodalmi kultuszok okára, hanem „létrejöttének *mikéntjére*, lehetőségfeltételeire”³⁰ kérdezzünk rá.

²⁹ Marija Virolajnen írja egyhelyütt: „orosz talajban igen mélyre eresztett gyökeret, és nem várt gyümölcsöt hozott a német romantikus filozófia, amely ideáinak beépítése során a vallási alap, a vallási indíttatás filozófiai-esztétikai ideákkal keveredett”. Мария Виралайнен: *Структура культурного космоса русской истории*. In: Uő.: Речь и молчание. Сюжеты и мифы русской словесности. СПб.: Амфора, 2003. 15–71. Itt: 54.

³⁰ Rákai Orsolya: *Séta a zsinór mögött? (Vázlat az irodalmi kultuszról mint a „komplementer olvasás” egy sajátos esetéről*, 2002) In: Uő.: Utazások a fekete királynővel. Írások írásról és irodalomról. Bp., Kijarat Kiadó, 2007. 107–121. Itt: 110.

Magyar széppróza a 19–20. század fordulóján

— · —
(fejezetek egy hosszabb tanulmányból)

ELÖLJÁRÓBAN

A modern magyar irodalom születése a 18–19. század fordulójára esik. A gazdasági és társadalmi fejlődés megkésettége és az önálló államiság hiánya következtében alapvetően módosult a Nyugatról importált és egy-
másba érő felvilágosodás és romantika eszméinek jelentése. Errefelé nem a szabad személyiség, hanem a nemzeti közösség kialakítása volt a cél. Ennek perspektívájából másfajta értelmet nyert az irodalom, amelynek művelése elsősorban hazafias tetteknek számított. Az irodalmat a nemzet ébresztőjének, tanítójának és lelkiismeretének tekintette a közvélemény formáló nemzeti értelmiség.

Az irodalom tábora kezdetben kicsi volt és belterjes. Mintegy félszázad irodalmi gyarapodása és az 1840-es években diadalmaskodó „népies” irányzat átütő ereje kellett hozzá, hogy a magas kultúra teljesítményei széles körben elismertté váljanak. Petőfi Sándor népies dalai és a Petőfivel együtt induló, de pályájának zenitjére később érkező Jókai Mór regényei teremtették meg a mai értelemben vett, polgári olvasóközönset.

A magas kultúra hívei sokáig az irodalmat a költészettel azonosították. Jellemző, hogy a századközep vezető kritikusa, Gyulai Pál (1826–1909), jóllehet ő írta a korszak egyik legkitűnőbb regényét (*Egy régi udvarház utolsó gazdája*, 1857), az itt uralkodó korszerűtlen műfaji kánon szellemében arra fecsérrelte el tehetségét, hogy elbeszélő költeményeket hozzon létre. Igaz, a regény irodalmi státusa sokáig Angliában vagy Franciaországban is bizonytalan volt, de már egy évszázaddal korábban megtörtént az emancipációja.

A modern magyar széppróza eszmei orientációja sem volt egészen szerencsés. A századvég kiváló kritikusa, Péterfy Jenő (1850–1899) még 1881-ben is joggal állapíthatta meg, hogy az angol realista és a francia naturalista regény valóságfedezetéhez hasonló még nyomokban sem fedezhető fel a magyar szépprózában. Péterfy nem alaptalanul bírálta a 19. századi magyar

regény három legjelentősebb alakjának, Eötvös Józsefnek, Kemény Zsigmondnak és Jókai Mórnak teljesítményét. Eötvösnek azt vetette szemére, hogy valójában átalakítani kívánja a megjelenített világot, nem ábrázolni. Míg Jókainak túlzottan optimista világképét, onnipotens regényalakjait kifogásolta, addig (a hozzá legközelebb álló) Kemény művészetében a végzetserű, „beteges romantikát”, melynek következtében „az egyéni küzdelem csak látszólagos, mert hiábavaló”. De Péterfy szigorú kritikai mércéjét kevesen osztották, s a 19–20. század fordulójáig nem következett be igazi áttörés.

A líra prioritásának következménye (és egyben oka), hogy a jelentős irodalmi fordulatok elsősorban a költészet megújulását jelentették. Így volt ez a reformkorban és az 1840-es években, így az 1900-as évek elején is. Következésképp a széppróza előtérbe kerülését a 19. század második felében a magyar irodalomtörténet-írás hajlamos volt negatívan értékelni, valamilyen irodalmi visszaesés tüneteként kezelni. Holott a narratív műfajokban való lemaradás ledolgozása a szépirodalom egésze szempontjából fontos fejlemény volt. A *Nyugat* folyóirat körüli irodalmi forradalom előkészítésében a századvégi kisepika mestereinek legalább akkora szerepük volt, mint Vajda Jánosnak és a kor többi (nem túl nagyszámú) költő tehetségének. S már csak ezért is a 20. századi magyar széppróza története nem 1900-ban kezdődik, hanem előbb – valahol az 1880-as, 1890-es években.

(MIKSZÁTH KÁLMÁN)

A kiegyezést követő dezilluzionista atmoszférát talán semmi sem jelzi jobban, mint hogy az ekkor induló legjelentősebb elbeszélő, Mikszáth Kálmán (1847–1910) két nagy sikerű novelláskötetében (*A tót atyafiak*, 1881, *A jó palócok*, 1882) az igazi szenvedély és idill lehetőségét a civilizációtól érintetlen parasztok történelemalatti, balladába illő világában mutatta fel, míg az országgyűlési karcolataiban, torzképeiben – ha tréfás-ironikus hangnemben is, de – vigasztalanul kiábrándítónak írta le a korabeli politikacsinálást. Úgy látta: a civilizáció hangzatos jelszavai mögött valójában kicsinyes érdekek húzódnak meg. (Ami nem tartotta vissza a fatalista-cinikus Mikszáthot attól, hogy Tisza Kálmán miniszterelnökkel barátkozzon, s akárcsak Jókai, ő is tagja legyen a miniszterelnök nevezetes tarokkpartijainak.)

Mikszáth az egyik legtalányosabb magyar író. Az utókor nemigen tud eligazodni rajta: hol az utolsó nagy magyar romantikusnak tartották, hol pedig a realizmus első nagy alakjának, közbülső láncszemnek Jókai Mór és Krúdy Gyula vagy éppen Jókai és Móricz Zsigmond között. Mikszáth megírta Jókai Mór regényes életrajzát (1905–6), s már csak ezért is azt gon-

dolták, hogy a népszerű előd babérjaira tör. Holott Mikszáth életművének csupán egyik rétege az, ami Jókai művészetére emlékeztet. Középső pályaszakaszát (a nyolcvanas–kilencvenes években) a romantikus történelmi idill (*A két koldusdiák*, 1885, *A beszélő köntös*, 1889, *Szent Péter esernyője*, 1895) és a kortárs közélet realista-szatirikus rajzának (*Beszterce ostroma*, 1895, *Két választás Magyarországon*, 1896–7, *A gavallérok*, 1897) párhuzamosan művelt két nagy vonulata alkotja. Az utóbbi már teljesen az ő specialitása.

Senki nem ábrázolta a birtokát vesztő, elzúlló dzsentrit, a történelmi osztály kihullását a történelemből olyan kérlelhetetlen pontossággal, mint Mikszáth. A *Két választás* hőse, nagyságos Katánghy Menyhért képviselő úr – birtok és ambíció híján – azért választja a képviselőiséget, mert ez biztosítja az ő úri kényelmét, kellemes és dologtalan életvitelét. A politika valójában nem érdekli, egyáltalán nem törődik választói érdekeivel, így hát minden új ciklusban más-más helyen kénytelen harcba szállni (még hozzá egyre furfangosabb praktikákkal) a képviselői helyért. Mikszáth alkotásmódját mindenekelőtt az a meggyőződés alakította, hogy az ember intézmények tehetetlen játékszere. Hősei lehetnek szeretetre méltóak vagy semmirekellők, de így is, úgy is kis csavarjai csupán a gépezetnek, amit társadalomnak neveznek, és amit a kiszámíthatatlan sors (avagy végzet) irányít.

A Mikszáth műveiben centrális szerepet játszó anekdotikus történet vége csaknem mindig poénra van kihegyezve: nemcsak érdekessége miatt, hanem azért is, mert a váratlanságával éppen a sors kiszámíthatatlanságát példázza. Talán ez magyarázza Mikszáth életstratégiáját is: azt, hogy egyszerre volt képviselője a kormánypártnak, meghittje a miniszterelnöknek és ugyanakkor legélesebb bírálója a politikai közállapotoknak. Nem hitt ugyan a Tisza Kálmán-féle „reálpolitikában”, de nem tudott vele szembe szegezni semmit. Így hát a „nem egészen úgy van”, „más szemmel másképp látni” mindent viszonylagossá tevő gesztusával élt. A „mintha” uralja világát; mintegy foglalata ennek *A gavallérok* hét határra szóló, fényes lakodalma, melynek nyalka és nemtörődöm úri társasága valójában csupa elszegényedett dzsentriből áll, akik kölcsön kapott díszes ruhákban, drága ékszerekkel és pompás fogatokkal páváskodva játszáknak el, mintha még fennállna a hajdani dicsőség.

A kor legkiválóbb kritikusai Mikszáthtal sem voltak elnézőek. Péterfy Jenő az operettek édeskés zenéjét hallotta ki történelmi regényeiből, Csáth Géza pedig felszínes erotikáján, naiv leányalakjain élcelődött. Mikszáth valóban nem az egyéni lélekrajz mestere, hanem a kisközösségi mikro- és a politikai makroviszonyok bámulatos ismerője. Legismertebb különö-
figu-

rája, Pongrácz István gróf is (a *Beszterce ostromában*) elsősorban a kisszerű környezettel szembeállítva válik jelentős (és viszonylag bonyolult) személyiséggé. Pongrácz gróf Don Quijote-szerű rögeszmés alkat, aki a 19. századból álmódja vissza magát a régi daliás időkbe, és úgy él, mint egy középkori várúr, aki – ha sérelem éri – hadba vonul parasztjaival, s élet és halál urának hiszi magát. Bolond ugyan, de legalább következetesen képvisel valaha volt értékeket, szemben a csak érdekeit szem előtt tartó, számító és rideg, értékekhez egyáltalán nem ragaszkodó modern világgal.

(A NYOLCVANAS ÉVEK KISMESTEREI;
A NOVELLAIRODALOM ELŐRETÖRÉSE)

Jókai és Mikszáth rendkívüli népszerűsége a nyolcvanas években még teljesen árnyékba borította a többi elbeszélőt. Az utókor megpróbált elégtételt adni nekik, mindenekelőtt Tolnai Lajosnak, akit Németh László (1901–1975) az új irodalom első hullámának Vajda János mellett legjelentősebb alakjaként méltatott. Voltak, akik a realista regény magyarországi megteremtőjének vagy legalább előfutárának gondolták. Holott Tolnai egész életművére igaz lehet az, amit Péterfy Jenő *A falu jegyzőjéről*, Eötvös József alkotásáról mondott: valójában nem regény, hanem szatíra.

Tolnai Lajos (1837–1902) elbeszélő művészete mintegy a fonákja Jókaiénak. Első jelentős regénye, *Az urak* (1872) még úgy ábrázolja egy jómódú parasztcsalád széthullását, hogy a nagyravagyás és úrhatnamság ellenében pozitív lehetőségként mutatja fel a hagyományos életformát. Ám később annyira kiúttalannak látta kora világát, hogy regényei (*A nemes vér*, *A báróné ténsasszony*, 1882, *A szentistváni Kéry család*, 1884, *A falu urai*, 1885, *Eladó birtok*, 1886) pamfletszerűvé váltak: Jókai túleszményített pozitív regényalakjainak ellenpéldáit adják, a gonoszság hasonlóképp irreális megszállottjait. A cselekmény szálait mindenkor intrikus figurák szövik – kezdetben egyetlen gazember, később már többen, akik egymásra találnak, végül az ármánykodók egymást is felfalják. Tolnai csak elvétve szerepeltet olyan hősokeket, akik sikeresen szegülnek szembe az emberi aljassággal (*A polgármester úr*, 1885, *Az új főispán*, 1886).

Németh László elismerésében ideologikus megfontolások is rejlenek. Úgy vélte, hogy Tolnai Lajos – a maga naiv nézőpontjából ugyan, de – jogos felháborodással ostorozta a kiegyezés és a rá következő ötven év korszakelmét. Az idegenek által vezérelt kapitalizálódást, ami nem annyira gazdasági felemelkedést hozott a magyarságnak, mint inkább erkölcsi elzülleszt. „A beözönlő csehek, németek, galíciaiak könnyű gyarmatosító-erkölcsei – írta Németh 1932-ben –, a magyar urak árulása, a romantikus

pojácává süllyedő hűség bukdácsolása egy nagy történeti képbe folyik... [...] Az Urak falujából német serfözde kedvéért mezővárost csinálnak s rá telepítenek egy marék idegent, akiket dehogy bojkottál a falu; inkább keveredni próbál velük, hasznot húzni, uraskodni, kivetkőzni, tönkremenni. A hanyatló nemzeti élet és a fellendülő kapitalizmus hullámvölgyén, hullámhegyén táncol a lélek; a kor első erénye: az árulás, a második a spekuláció. S hiába takarodnak ki a cseh urak kutyáikkal, kalickáikkal, itt maradnak és uralkodnak, akiket a rendszer kitenyésztett.”

Az 1867-es kiegyezést követő időszak megítélése a magyar politika- és szellemtörténeti gondolkodás kedvelt vitatémája. Annyi bizonyos, hogy a kortársak legalább annyira érzékelték a kapitalizálódás és polgárosulás előnyeit, mint a hátrányait. A szépirodalom persze magától értetődőnek tekintette a negatívumok felmutatását, s legsajátabb feladatának tartotta a kritikai attitűdöt. De ez nem jelentett teljes elutasítást. Sőt a századvég és a századelő írói igencsak igenelték a civilizációs fejlődés áldásait, a városiasodás látványos felgyorsulását. Aligha véletlen, hogy Tolnai Lajos írói teljesítménye annyira visszhangtalan maradt. Az ő nézőpontja ugyanis a kívülállóé, aki eleve értetlenül közelít a változó világhoz.

Nem beszélve arról, hogy a Németh László által leírt szerep inkább tűnik publicisztikai természetűnek, mint irodalminak. A nyolcvanas–kilencvenes évek szépprózája elsősorban ábrázolni kívánta az átalakulás folyamatát, nem befolyásolni. A korszak legjava irodalma (beleértve Mikszáth műveit is) szinte fásult rezignációval rögzítette a haladás ellentételeként a megannyi egyéni és csoportos tragédiát. Az 1880-as évtized másik két jelentős kismestere, Gozdsu Elek (1849–1919) és Petelei István (1852–1910) novelláinak hősei is ellenállás nélkül adják meg magukat sorsuknak; sem akaratuk, sem erejük feltartóztatni azt, ami elkerülhetetlennek látszik. Mindkét elbeszélő komolyan vette a modern örökléstan szigorú determinizmusát és az orosz irodalom mindenre magyarázatot kínáló pszichologizmusát.

Petelei István első novelláskötete (*Keresztek. Tíz rajz*, 1882) az orosz minta mellett a balladák és Kemény Zsigmond vonzáskörében alakítja ki a maga tragikus látásmódját. Bár Petelei kiváló szociográfiát is írt a mezőségi táj társadalmáról, az ott élő emberek közt érvényesülő hierarchiáról (*Mezőségi út*, 1884), novelláiban (*Az én utcám*, 1886, *Vidéki emberek*, 1898) merőben másra vállalkozik: mindennapos élethelyzetekből hirtelenül kibontakozó tragédiákat ír le szenvtelenül, a lélek belső útvesztőiről tudósít, az egyéni sors önmagára záródó elrendeltségéről. Gozdsu szövegeiben időnként láthatóvá válnak a csódhöz vezető út kauzális összefüggései is. Petelei műveiben szinte csak a tragikus végkifejlet jelenik meg. Ma éppen a szüksézszerűségük révén tűnnek olvashatóbbnak az utóbbiak.

(A KILENCVENES ÉVEK KISMESTEREI [I]:
A HÉT ÍRÓI)

A századforduló legnagyobb hatású lapja, az 1890-ben induló *A Hét* (1890–1924), melynek eredetileg *Az ifjú Magyarország* címet szánták alapítói, már a nagyvárossá fejlődő Budapest folyóirata kívánt lenni. Mint a nagy nyugati irodalmi és társadalmi magazinok, revük, a polgárosult közép rétegek ízlését képviselte. Bár a kor valamennyi jelentős írójától közölt írásokat, elsősorban a fiatalabb nemzedék fóruma volt. Legtöbbet publikáló szerzői (Bródy Sándor, Kóbor Tamás, Heltai Jenő, Papp Dániel, Krúdy Gyula) és főmunkatársai (Ambrus Zoltán és Justh Zsigmond) mellett a lapalapító-szerkesztő Kiss József (1843–1921) valóságos öregúrnak számított. *A Hét* szerkesztősége már egy kávéházban (a Centrál kávéházban) működött, innen küldte nyomdába az új számok anyagát. *A Hét* másfél évtizeden át megtartotta vezető helyét, s csak a *Nyugat* indulását követően szorult hátra.

Talán csak Petőfi és író társai számára jelentett oly mértékben ösztönző példát a francia kultúra, mint ekkoriban. S távolról sem csupán a magasirodalom, hanem a könnyűvérű, „léha erkölcsű” bulvár színház, az orfeum és a kávéházi sanzonirodalom is, mert valamiképpen lázadást képviselt a honi kultúra ijesztően fennkölt és szónokias, prüd és (már csak ezért is) képmutató értékrendjével szemben. Jól példázhatja ezt, hogy az induló Ady Endre szemében a legfőbb tekintély Heine mellett Offenbach volt, s csak később szorította háttérbe Nietzsche. Heltai Jenő (1871–1957) szókimondóan erotikus versei-verskötetei a kilencvenes években (*Modern dalok*, 1892, *Kató*, 1894) mindenkor heves botrányt okoztak. Az új írónemzedék „polgárpukkasztó” akcióit valójában polgári értékek inspirálták.

A Hét írói közül a „francia irány” legfőbb képviselője Ambrus Zoltán (1861–1932). Flaubert *Bovaryné*-jét elsőként ő ültette magyar nyelvre. 1885-ös párizsi tanulmányútja meghatározó hatással volt látásmódjára, amely – Ernest Renan művelődés-vallását követve – nem Zola naturalizmusával, hanem Anatole France szkeptikus racionalizmusával mutat rokonságot. Novelláiban Ambrus is szívesen helyezi (ál)művelődéstörténeti környezetbe hőseit. Újramesél régi legendákat, amelyeket alig, épp csak anynyira változtat meg, hogy ellenkező legyen az értelmük, mint eredetileg (*Ninive pusztulása és egyéb történetek*, 1895, *Pókháló kisasszony*, 1898).

Minden elődjénél nagyobb mértékben hangsúlyozta az írói mesterség fontosságát; kedvenc regényalakja a festő, az önérzetes művész-mesterember típusa. Számos regényében fordult a századvég divatos témájához, a művészi és polgári lét ellentétéhez (*Őszi napsugár*, eredeti címén: *Szep-*

tember, 1895, *Giroflé és Girofla*, 1899, *Solus eris* [Egyedül lesz], 1903). Igaz, Ambrus nézőpontjából – mint azt utóbb Szerb Antal találóan állapította meg magyar irodalomtörténetében – az író ellenlábasa nem a polgár, hanem a rossz író, a dilettáns. A rossz író pedig nem annyira a múzsák ellen vét, mint inkább „a polgári értékvilág ellen, amelynek fő szabálya, hogy mindenki tisztességesen, hozzáértéssel és eredményesen végezze el a munkáját”. Ambrus utolsó jelentős elbeszélése (*A fületlen ember*, 1915) a kollusszegény, megalázott Defoe sorsával példázza a művészlét tökéletes kiszolgáltatottságát (méltó párja Bródy Sándor remekművének, a *Rembrandt eladja holttestét* című novellának).

Legnagyobb igényű műve a *Midas király* című regény (folyóiratban 1891–92-ben, könyv alakban csak 1906-ban jelent meg). A mű első része nagyszabású életkép-füzér a századvégi Pest kisembereiről, egy bérkaszárnya lakóiról. Ebben a környezetben bomlik ki a főhős, a Párizst megjárt festőművész-rajztanár Bíró Jenő és a lenyűgöző szépségű, lecsúszott dzsentrilány, Völgyessy Bella szerelme. Házasságuk keserédes idillje nem tart sokáig. Miközben az *Angelus* című festménye elnyeri a berlini kiállítás első díját és világhírt szerez neki, feleségét fiatalon elragadja a halál. De mindez csak előjáték a regény tulajdonképpeni problémáját hordozó második házasság történetéhez, amely a festő súlyos harcát és elbukását hozza a Gazdagság, a Pénz csábításával szemben.

Elegáns megjelenésű fiatalember képében személyesen keresi fel őt a Sátán, hogy rábeszélje: mondjon igent a szép és gazdag Galanthay Masha grófnő házassági ajánlatára. Az ördög egyik érve, hogy a világ is csak nyerhet azon, ha a művészet karöltve jár a gazdagsággal. S látszólag így is történik: míg azelőtt Bíró képtelen volt eladni képeit, most az emberek versengenek értük. A festő kezében minden arannyá változik, mint a hajdani Midás király mitologikus történetében. S hasonlóképp nem boldogítja őt sem, mert úgy érzi: művészete olcsó rutinná silányult. Meghasonlott lélekállapota végül öngyilkosságba hajszolja. Ambrus Zoltán a magyar századvég nagy körképének szánta regényét. Sajnos a mű meglehetősen egyenetlen, csak részleteiben újszerű és maradandó. De Ambrus érdeme, hogy elhitette a hazai közönséggel: a művészsors alakulása valamiképp fokmérője az ország civilizációs állapotának.

A fiatalon elhunyt Justh Zsigmond (1863–1894) nemcsak honosította a francia irodalmat, hanem egyenesen a párizsi irodalmi élet ismert alakja volt, több francia regény hőse. Arisztokrataként megengedhette magának, hogy a teleit Párizsban vagy a Riviérán, a nyarait viszont itthon töltsse. Kezdetben a híres történész-bölcselelő, Taine (akivel személyes kapcsolatban állt) pozitivistá és Zola naturalista elmélete volt rá meghatározó hatással

(de igyekezett megismerni minden divatos eszmét, így a marxi szocializmust is). Első novelláskötetét (*Káprázatok*, 1887) Péterfy Jenő nem alapítvánul ítélte mesterkéltnek. Korai regényét (*Ádám*, 1885), amely – Bródy Sándor *Faust orvosát* (1888) megelőzve – az első naturalista színezetű regény a magyar irodalomban, maga Justh találta éretlennek ahhoz, hogy publikálja.

A nyolcvanas évek végén írta a franciaországi élményeivel, illetve az elhatalmasodó betegségével számot vető két naplóját (*Párizsi Napló*, 1888, *Hazai napló*, 1889), melyeket csak félszáz évvel később (1941-ben) lehetett kiadni. A nem irodalmi célzattal készült naplókat az utókor nagyszerű impresszionista prózaként fogadta el, olyan érzékletesen írja le a századvég rezignált atmoszféráját, őszi színeit. A kilencvenes években ért be Justh szemléleti fordulata: részben az orosz irodalom (mindenekelőtt Tolsztoj) hatására a paraszti élet kezdte érdekelni (először a novelláiban: *A puszta könyve*, 1892, *Delelőn*, 1894). Úgy vélte, a dekadenciába hulló magyar nagybirtokos vezetőréteg számára a parasztsággal való keveredés jelentheti a kiutat. Ez a – Németh G. Béla találó szavaival – „egyszerre naturalista és romantikus, de mindenképpen holdkóros gondolat” később (a századelőn) megihlette Szabó Dezsőt és az ő közvetítésével az ún. népi írókat is.

Justh Zsigmond legnagyobb irodalmi vállalkozása – a Balzac és Zola példája nyomán tervezett – *A kiválás genezise* című regényciklus, összefüggő koncepcióval, visszatérő szereplőkkel. Az elkészült kötetek (*A pénz legendája*, 1893, *Gányó Julcsa*, [a „gányó” Békés megyei dohánykertész jelent], 1894, *Fuimus* [voltunk], 1895) szerzőjük új társadalomeszményét próbálják alátámasztani. Az első egy érzékeny, művelt, neuraszténias főrangú hölgy naplóként rögzített vallomása a két, egyaránt katasztrófába torkolló házasságáról. A második viszont egy parasztlány története, aki a rá mért viszontagságok között is megállja a helyét. A harmadik regénynek gyakorlatilag nincs cselekménye; egy külföldről hazaérkező arisztokrata ifjú szembesül társadalmi osztályának ijesztő hanyatlásával.

Végül itt kell megemlíteni Ignótust (Veigelsberg Hugó, 1869–1949), aki verseket és elbeszéléseket (*Vallomások*, 1894) is írt, de *A Hét* kritikusaként-értekezőjeként volt igazán jelentős. Az új, városias életérzés és kultúra jogáért szállt síkra a konzervatív népies és (az ő szavával) „perzekutor” [csendőrr] esztétikával szemben. A magyar közvéleményt elsőként Ignótus ismertette meg az impresszionizmus és a szecesszió olyan alapfogalmaival, mint az „ízlés”, a „hangulat” és az „egyéniesség”.

(A SZÁZADFORDULÓ KISMESTEREI [II]:
EÖTVÖS KÁROLY, SIPULUSZ, HELTAI JENŐ)

Eötvös Károly (1842–1916) nevét mindenekelőtt a hírhedt 1883-as tiszaezlári per tette ismertté az ország határain túl is. A kis faluban eltűnt egy cselédlány, aki vallásos zsidó családnál szolgált. A vád szerint rituális szertartás áldozata lett. A „vérvád-per” a magyar liberálisok és antiszemiták nagy erőpróbája, időben megelőzve a franciaországi Dreyfus-pert. A jeles politikai múlttal rendelkező Eötvös Károly vállalta el a védőügyvéd szerepét, s annak ellenére sikerült győznie, hogy országos méretű hecckampány folyt ellene, és az ügyész zsidó koronatanút is fel tudott vonultatni a vád mellett.

Eötvös világosan felismerte, hogy nem csupán egy zsidó család, illetve közösség sorsa, hanem az egész magyarság jövője a tét. Politikusi és írói életművének mintegy legfőbb krédója a küzdelem a „lélekmérgezés” ellen, amely vallásokat és népeket ugrat egymásnak és belülről ássa alá a nemzeteket. A *nagy per* címmel később megírta és 1902-ben kiadta a per históriáját, s nemcsak kiváló politikai éleslátással, hanem finom lélektani elemzésekkel képes kibogozni a szövevényes ügyet (amelyről mások mellett Mikszáth és Krúdy is megírta a maga változatát). A 20. századi magyar történelem alakulására nem vet valami jó fényt, hogy Eötvös művét utóbb agyonhallgatták, míg a vérvádat képviselő ügyész emlékirata a második világháború idején több kiadást ért meg gyors egymás után.

Eötvös írói pályája meglehetősen szabálytalan. Kezdeti irodalmi sikerek után politikus lett és ügyvéd, majd amikor mindkettőből kikopott, hajlott korban hozta létre irodalmi életművének javarészét. Míg mások sokáig kínlódnak és kilincselnek, hogy műveiknek kiadót találjanak, Eötvös egyenesen a (végül 24 kötetet kitevő) gyűjteményes díszkiadás számára írta meg könyveit. Legjelentősebb közülük az *Utazás a Balaton körül* című (1900), amely valójában vegyes műfajú útirajz, sok anekdotával, életképpel és történeti eszmefuttatással fűszerezett, embertől emberig vezető, laza portréfüzér. Nagyszabású körkép bontakozik ki benne a századvégi Magyarországról, a nemzeti dicsőség és a nemzeti önáltatás egymást keresztező útjairól.

Rákosi Viktor (1860–1923) 1891-ben robbant be az irodalmi életbe a Sipulusz néven kiadott humoros tárcáival. A kilencvenes években egymaga népszerűbb humorista, mint az összes élclap valamennyi munkatársa együttvéve. Elbeszélő modorát az akkor világhívatként megismert és kedvelt Mark Twainéhez hasonlították. De – mint Schöpfung Aladár találóan állapította meg – valójában „ketten [voltak]: Sipulusz és Rákosi Viktor. Mi-

alatt Sipulusz javában folytatta tréfálkozásait, Rákosi Viktor elkezdte írni komoly dolgait.” A kettő között pedig szinte alig van átjárás.

A *bujtogatók* című regénye (1886) a fővárosban játszódó detektívtörténet, melyben a bűnözők egyben kommunisták (ha úgy vesszük, ez az első megjelenítésük a magyar irodalomban, ahogy a „proletároké” Eötvös József 1839-es *A karthausi* című művében). Rákosi legsikeresebb regénye, az *Elnémult harangok* (1903) drámai beszámoló Erdély elrománosodásának veszélyéről. Sipulusz idővel „mindinkább visszavonult Rákosi Viktor mögé” (Schöpflin). Akárcsak nagynevű bátyja, a színházigazgató és újság-cézár Rákosi Jenő (1842–1929), aki európai színvonalú esszét ír a tragikum problémájáról (*A tragikum*, 1886), miközben a népszínmű legfőbb támogatója, a századelőn pedig már a konzervatív tábor egyik vezére, Ady és az új irodalom elszánt ellenfele.

Míg Eötvös Károly anekdotikus stílusa még belül van a 19. századi magyar elbeszélő hagyományon, Sipulusz tárcái már kivezetnek onnan, s ezen az úton megy tovább Molnár Ferenc és – vele egy időben, sőt kissé őt megelőzve – Heltai Jenő (1871–1957). Nagybátyja, Herzl Tivadar (1860–1904), a cionista mozgalom megalapítója hiába próbálta unokaöccsét megnyerni ügyének, Heltai azt írta válaszul: „nem leszek hazaáruló, magyar író vagyok”, és a zsidó hitközségből is kijelentkezett. A második világháború idején, amikor Magyarországon is bevezették a zsidók elleni törvényeket, hetvenhárom évesen bujkálás és rettegés a sorsa. Visszautasítja, hogy mentességet kapjon; csak szerencséivel sikerül túlélnie az üldözéseket.

Az 1890-es évek legsikeresebb magyar költője, aki már a modern Budapest dalnoka. (Szerb Antal egyenesen úgy fogalmaz: az ő lírájában lép elő Budapest nagyvárossá.) 1900–1901-ben Párizsban él, a Family Hotelben, a katonaszökevény Szomory Dezsővel együtt. Számos francia színpadi művet fordít le, amiért utóbb becsületrendet kap. A hatalmas sikert arató Kacsóh Pongrác-féle *János vitéz* című daljátéknak (1904) ő írja a versszövegeit. Később a kuplé és a kabaré felé fordul érdeklődése, mestere a könnyű műfajnak is.

A *Hét* belső köréhez tartozott, de szépprózáíróként csak jóval később, az 1910-es évektől bontakozott ki igazán. (Színpadi szerzőként pedig csak a harmincas években vált jelentőssé, mindenekelőtt *A néma levente* című, 1936-ban írt mesejátékával.) Legjobb novellái (kötetek: *Írók, színésznők és más csirkefogók*, 1910, *Színes kövek*, 1911, *A Tündérlaki lányok*, 1914) modern parabolák a sors alapvető abszurdításáról – azt az ívet követve, mint a szegény halászlóról, a feleségéről és az aranyhalról szóló ismert mese, ahol az aranyhal teljesíti a halász kívánságait, a felesége pedig egyre többet kíván,

addig-addig, hogy visszakerülnek a kiinduló állapotba. Heltai is szívesen használja fel az *Ezeregyéjszaka* motívumait-fordulatait.

A novellák egy része és csaknem valamennyi regénye (*A hét sovány esztendő*, 1897, *Az utolsó bohém*, 1911, *A Family Hotel*, VII. *Emánuel és kora*, mindkettő 1913, *Jaguár*, 1914) részben vagy egészben a pesti bohém művészvilág könnyed-játékos rajzát adják, nem mulasztva el, hogy a kötelezően viselt hányaveti-felelőtlen maszk mögött felvillantsák a nehéz helyzetekben mindig működő szolidaritást. A szövegek vissza-visszatérő alakja Mák István, a *Krajcáros Igazság* nevű „világlap” mindenre kész szerkesztője. Heltai kifogyhatatlan az effajta nyelvi leleményekből: „Nappal a nagyságos úr nincs itthon, éjjel pedig a nagyságos úr úgyszincs itthon...”

Legnagyobb nemzetközi sikerét *A 111-es* című regénye (1920) hozta meg (*Mr. Selfridge* címen filmesítették meg), amely különös elegye a lélektani regénynek, a bűnügyi történetnek és a misztikus kalandregénynek. Hőse javíthatatlan szerencsejátékos, akit az öngyilkosság elől ment meg egy titokzatos bűvész, Joe Selfridge: pártfogásába veszi és megpróbálja fölhasználni kétes üzleti ügyeiben. Ő azonban fellázad mentora ellen, még a szeretőjét is elszeregeti, s végül a bűvész veszét okozza. A 111-es egy budapesti hotelszoba (Selfridge szobájának) száma, de lehet jelképes értelmű is; végső soron a regénynek háromszor egy főszereplője van, s valamennyien báruk csupán a könyörtelen végzet szorításában. A főhős is elmondhatná azt, amit Heltai Jenő válaszolt arra a körkérdésre, hogy hol és mikor szeretne élni: „Itt és most – ha lehetne.”

BALOGH MAGDOLNA

*Joseph Conrad és az oroszok viszonya
a Nyugati szemmel tükrében*

A *Nyugati szemmel* Conrad egyetlen orosz témájú regénye. A mű írása közben így számolt be róla J. B. Pinkernek, aki 1900-tól nemcsak irodalmi ügynöke, hanem egyik legmegbízhatóbb pénzügyi támasza is volt:

adalék az orosz jellem megfejtéséhez. [...] Benne van az orosz ügy lényege. Nemcsak a külsődleges szokások és vonások, hanem az orosz érzelmek és gondolatok is. [...] Ehhez hasonló még nem írtak angol nyelven.¹

Az 1910-ben írt politikai-lélektani regény azonban nemcsak emiatt foglal el különleges helyet az életműben, hanem azért is, mert Conrad sokoldalú regényírói tehetségének egy újabb, meglepő vonása mutatkozik meg benne: az ugyanis, hogy hamisítatlan „dosztojevszkiji” sajátosságokat mutat, ami nem kevés fejtörést okozott a kutatóknak. Egyik legutóbbi életrajzírója, Jeffrey Meyers egyenesen azt állítja, hogy Dosztojevszkij nagyobb hatással volt Conradra, mint sokat emlegetett mintaképei, Maupassant vagy Flaubert. Amikor a könyv 1911-ben nyomtatásban megjelent, Conrad barátja, a ruszofil Edward Garnett recenziójában diplomatikusan úgy fogalmazott, hogy „lélektani tanulmány”-ról van szó, amely

nagyon sajátos, és az angol olvasó számára, aki semmit nem tud Dosztojevszkijről, és nem érinti meg saját lelkének sötét oldala, valósággal hallucinációnak, rémálomnak tűnhet, de az tény, hogy [...] megvilágító erejű a maga patológikus igazságában.²

Garnett számos orosz emigránst ismert személyesen, akik közül nem egynek a vonásai felismerhetőek voltak a regény alakjaiban, ezek után aligha

¹ Idézi Zdisław Najder: *Życie Konrada Korzeniowskiego*. Warszawa, PWN, 1980. II. 98.

² E. Garnett, *Nation*, 1911. október. In: Conrad. *The Critical Heritage*. Ed. by Norman Sherry, London, Routledge and Kegan Paul, 1973. 238.

meglepő, hogy az orosz kultúra tiszteletbeli követének számító kritikus egy magánlevélben oroszgyűlölettel vádolta meg Conradot. Bár az író visszautasította barátja vádjait, azt állítva: „semmi mással nem foglalkoztam, kizárólag eszmékkel, minden mást kizárva, minden hátsó gondolat nélkül”,³ a feszültség nem oldódott fel közöttük, és hosszú időre eltávolodtak egymástól.

Vajon valóban gyűlölte-e az oroszokat Conrad? Mondhatjuk-e, hogy oroszellenes volt? Életrajza ismeretében nem lenne meglepő, ha így érzett volna, hiszen az Orosz Birodalomhoz tartozó Lengyel Királyság podóliai (nyugat-ukrajnai) területén birtokokkal rendelkező nemesi család gyermekeként úgyszólván beleszületett az évszázados orosz-lengyel történelmi viszályba. Az apai, Korzeniowski-famíliában, és az anyai, Bobrowski-családban egyaránt természetesnek számított a függetlenségi hagyomány ápolása: az ösök és rokonok között számos felkelő, katona, szabadságharcos akadt. Voltaképpen egyedül az író későbbi gyámja, Tadeusz Bobrowski, a jogi végzettségű földbirtokos választotta a megszállókkal való kiegyezés útját: távol tartotta magát a politikától, és bár lenézte az oroszokat, igyekezett kerülni velük a konfliktusokat. Büszke is volt rá, hogy udvarházát egyszer sem dúlták fel a cári rendőrség csapatai.

Az író apja, a literátus Apollo Korzeniowski éppen ellenkezőleg, egész életét a megszállók elleni harcnak szentelte. Az 1863-as felkelés előkészítése miatt ítélték száműzésre, ahová vele ment imádott felesége, szellemi társa, és ahová egyetlen gyermeküket, az alig négy éves Conradot is magukkal vitték. A száműzésük helyéül kijelölt Vologda az idő tájt pusztán – ahogyan az apa írta – „egy három versztás mocsár”, ahol „csak két év-szak van, a kilenc és fél hónapig tartó fehér tél, meg a két és fél hónapig tartó zöld tél.”⁴ Nem csoda, hogy a zord klíma aláásta mindőjük egészségét. Előbb az anya, Ewa halt meg tüdőbajban, majd – bár időközben engedélyt kaptak rá, hogy délebbre költözzenek – az apa is, aki nem tudta kiheverni felesége elvesztését. A kis Conrad 11 és fél évesen teljesen árva lett.

Nagybátyja és gyámja igyekezett a maga józan, pragmatikus módján olyan életelveket oltani a gyermekbe, amelyek elfedték vagy elhalványították a Bobrowski által csak „fantasztának” nevezett apa eszményeit, és más irányba fordították a kisfiú személyiségfejlődését.

Konrad Korzeniowski, amikor 1874-ben 17 évesen elhagyta szülőföldjét, hogy tengerésznek álljon, sem apja, sem nagybátyja példáját nem követte: úgy választott a lengyeleknek az orosz megszállókkal szemben le-

³ Uo. 236.

⁴ Apollo Korzeniowski levelét idézi: Najder: i. m. (1. j.) I. 30.

hetséges korabeli magatartásformái között, hogy kilépett a személyiséget gúzsba kötő kényszerek szövevényéből. Ez azonban nem jelentette azt, hogy feladta volna lengyelségét, pláne nem, amivel honfitársai időről időre megvádolták: hogy hazaáruló lett volna. Ellenkezőleg: habár 1888-tól brit állampolgár volt, és kétségtelen, hogy kettős kötődése okozott számára belső konfliktusokat, élete végéig lengyel hazafi is maradt: mentalitását, gondolkodását az ellentmondásos családi örökség erőteljesen befolyásolta. Valamiképpen számot kellett vetnie az „orosz üggyel”. Ezt tette az *Önkényuralom és háború*, valamint *A felosztások bünténye* című politikai esszéiben.⁵ Ezt tette *Nyugati szemmel* című regényében is.

Mi derül ki Conrad és az oroszok viszonyáról a regényt olvasva? Milyen kapcsolat fűzi az íróat Dosztojevszkijhez? Ezt kísérlem meg kideríteni az alábbi vázlatban.

A mű fő cselekményszála két egyetemi hallgató, Viktor Haldin és Kirill Razumov (beszélő nevében a rázum=ész szó rejlik) sorsának tragikus összefonódásáról szól, amelynek háttérében egy politikai gyilkosság húzódik meg. Az anarchista Haldin bombamerényletben megöl egy magas rangú orosz kormányhivatalnokot,⁶ majd Razumovnál (K. herceg törvénytelen fiánál) keres menedéket, mivel a fiú tartózkodó viselkedéséből és zárkózottságából arra következtet, hogy Razumov rokonszenvez az anarchisták eszméivel. Olyan nagyra tartja diáktársa jellemét, hogy ő az egyetlen, akit név szerint említ húgának írt levelében, úgy jellemezve őt, mint „maku-látlan, magányos, és magasztos szellem”-et. Voltaképpen ezzel kezdődik a „tévedések szomorújátéka”: Haldin ugyanis tökéletesen félreismeri Razumovot, akitől semmi sem áll távolabb, mint a „felforgató eszmék”. Úgy érzi, hogy mint árva fiatalembernek, aki „olyan magányos, akár a mély tengerben úszó ember”, csupán az állami szolgálatba lépés adhat esélyt a társadalmi felemelkedésre, arra, hogy nevet szerezzen magának. A becsvágyó diák egyetlen célja, hogy karriert csináljon, és az annak révén megszerzett társadalmi elismeréssel kárpótolja magát árvaságából eredő jeges magányáért, azért, hogy nélkülözni kényszerült a családi összetartozás melegét, a megtartó szeretetet.

⁵ J. Conrad: *Autocracy and war*. Ill. *The Crime of Partitions*. Mindkét írás In: Uő.: *Notes on Life and Letters*. London, 1921.

⁶ Ahogyan Conrad műveinek általában, ennek a regénynek is valóságos történetmagva van: a műbeli terrorcselekmény a Vjacseszlav Pleve belügyminiszter elleni 1904-es merényletre utal, amelyet egy Jegor Szazonov nevű diák követett el. A valóságban a terroristát nem halálra, hanem kényszermunkára ítélték.

Haldin feltűnése a lakásán megrémíti Razumovot. Attól való félelmében, hogy Haldin ottléte gyanúba keverheti őt magát is, hogy mielőbb szabaduljon tőle, az anarchista kérésének megfelelően felkeresi azt a fuvarost, akivel Haldin előzetesen megállapodott, hogy kiviszi a városból. Ám a parasztot holtrészegen találja. Ez keresztülhúzza számítását, hogy gyorsan megszabadulhat Haldintól. Elkéseredésében félholtra veri a részeg fuvarost, majd mintegy sugallatnak engedelmeskedve, elhatározza, hogy feladja Haldint. E célból felkeresi apját, K. herceget, aki T. tábornokhoz kíséri, s ő azután Razumov információi alapján elfogatja és kivégezteti Haldint.

Razumov téved, amikor azt gondolja: egyszer s mindenkorra megszabadulhat Haldintól. Az első rész azzal ér véget, hogy magához hívhatja Mikulin tanácsos, a titkosrendőrség főnöke.

A regény második része Genfben játszódik, az orosz anarchisták és forradalmárok spirituális központjában. Itt telepedett le Haldin édesanyja és húga is, arra várva, hogy Viktor majd utánuk jön, ha ügyei engedik, s együtt lesz ismét a szellemileg-lelkileg eltéphetetlenül szorosan összetartozó család. Ide, Genfbe küldi a bűnrészesség gyanújába keveredő, emiatt a leleplezéstől és az elítéltetéstől féltő Razumovot az orosz titkosrendőrség is, méghozzá éppen azért, hogy a forradalmárok közé férközve, értékes információkkal szolgáljon a titkos szervezetek működéséről. A genfi orosz kolónia tagjai, akik Haldin húgához hasonlóan abban a tévhitben élnek, hogy Razumov Haldin közeli barátja és tettestársa volt, bizalomkeltőnek találják a fiatalembert. Szinte hősként fogadják, és amikor híre jön, hogy Zemjanics, akinek Haldint kellett volna fuvaroznia, öngyilkos lett – feltételezik, hogy lelkiismeretfurdalástól gyötörtlen –, Razumovnak készen áll a tökéletes alibije, többé sohasem kellene aggódnia amiatt, hogy lelepleződik.

A történet azonban egy újabb ironikus fordulat nyomán más irányt vesz: Razumov és Haldin húga egymásba szeretnek, és mivel a fiú képtelen hazudni a lánynak, mindent bevall először neki, majd a kolónia többi tagjának is. Razumovot a nemes egyszerűséggel csak rendőrhóhérnak titulált drabális Nyikita intézi el: átszakítja a dobhártyáját, egész életére megnyomorítva. (Újabb ironikus mozzanata e történetnek, hogy Nyikita utóbb maga is kettős ügynökként lelepleződik le.)

Razumov további sorsáról annyit tudunk meg, hogy Oroszországban, vidéken él, és az a forradalmár nő viseli gondját, aki azelőtt Pjotr Ivanovics és madame de S. társalkodónője és titkárnője volt. Natalja Haldin a csapások súlya alatt összeomlik. Édesanyja halálát követően visszatér Oroszországba, ahol valódi hivatására rátalálva szociális munkásként dolgozik: a bebörtönzöttek családjait segíti.

Az eddig elmondottak valóban leginkább egy Dosztojevszkij-regényre emlékeztetnek, amelyben a szereplők különböző eszméket testesítenek meg. Az orosz társadalom arisztokrata és bürokrata rétegének nézeteit K. herceg és Mikulin tanácsos képviseli. Alakjukat Conrad árnyaltan és plasztikusan jeleníti meg. Különösen lényeglátó Mikulin tanácsos gondolkodásának, módszereinek, és az orosz kormányzati bürokrácia mechanizmusainak ábrázolása a tanácsos karrierjét, felemelkedését és bukását bemutató oldalon. A K. hercegek és Mikulinok rendje ellen lázad az anarchista Haldin, a „lángoló fanatikus,” aki úgy véli, hogy „a modern civilizáció csupa hamiság, de Oroszországból egy új kinyilatkoztatás fog szárnyra kelni” (Nyugati szemmel, 27.).⁷ Razumov konzervatív nézetei viszont éppen a Haldinnal való találkozás sokkhatása nyomán kristályosodnak ki. Politikai krédóját – amelyet talán valamiféle mérsékelt reformista monarchizmusként jellemezhetnénk – éppen a Haldin-féle anarchisták nézetei ellenében fogalmazza meg:

Történelem és nem Elmélet.

Hazaszeretet és nem Internacionalizmus.

Evolúció és nem Revolúció.

Vezetés és nem Rombolás.

Egység és nem Széthúzás. (Nysz. 70.)

Magányosságával, a családi kötelékek hiányával magyarázza vonzódását az (erős központi államban megtestesülő) orosz nemzet szolgálatához:

Nekem nincsenek családi hagyományaim. Nekem nincs senkim és semmim, amivel szemben állást foglalhatnék. Nekem csak történelmi hagyományaim vannak. Mi másra tekinthetnék vissza, mint arra a nemzeti múltra, amelyből, ti, urak, tövestül ki akarjátok tépni a jövőtöket? [...] vagy enyém ez az egész ország, vagy semmim sincs. (Nysz. 66.)

A történet két tragikus és két ironikus mozzanatra épül, amelyek döntő módon befolyásolják a cselekmény menetét. Az első, következményét tekintve tragikus mozzanat Haldin tévedése Razumov személyiségét és politikai beállítódását illetően. (Ez vezet Haldin elfogásához, majd kivégzéséhez). Az, hogy Genfben is félreismerik Razumovot, és hősként tisztelik az árulót, már csak ironikus ismétlődése ennek az első, tragikus tévedésnek, és magában

⁷ A regényből vett idézetek (a továbbiakban Nysz.) az alábbi kiadásból valók: Joseph Conrad: *Nyugati szemmel*. Bp., Európa, 1982. Fordította Vámosi Pál.

az emigráns forradalmár/összeesküvő körben nem idéz elő semmilyen lényeges változást.⁸ (Hogy ennek mi az egyik lehetséges magyarázata, arra a későbbiekben térnek vissza.)

Razumov személyisége gyökeresen megváltozik Haldin húga, Natalja iránt fellobbant szerelme hatására: ebben rejlik a történet újabb- egyszerre tragikus és ironikus- fordulata: az általa elárult és akasztófára juttatott Viktor Haldin húga az, aki felébreszti lelkiismeretét, és akinek hatására elindul az erkölcsi megújulás útján. „Elbűvölt, megszabadított a vak haragtól és a gyűlölettől, a lelkében fénylő igazság kicsikarta belőlem az igazságot.” – írja a lánynak szánt naplójában. (Nysz. 365.) Szimbolikus jelentőségű, hogy a vallomást követően szállására hazatérve, házigazdája megjegyzésére, hogy jól elázott az esőben, dűnnyögve azt feleli: „Igen, tisztára mosott.” (Nysz. 361.)

A bűn, az elszigetelt magányban átélt vívódás, az önkínzás, a letartóztatástól való félelem, majd a rendőrségi megbízatás (a besúgó szerep) elvállalása, illetve a szerelem hatására átélt lelki és erkölcsi újjászületés tipikusan dosztojevskiji ihletést sejtet. (Ugyanakkor azonban Razumov tökéletesen illeszkedik azoknak a Conrad-hősöknek a sorába, akik – ahogyan Lord Jim vagy Nostromo – ugyancsak árulás, illetve kötelességük megszegése miatt bűnhődnek).

A regény Péterváron játszódó első része, valamint a negyedik rész első fejezete, de főként Mikulin tanácsos (a titkosrendőrség főnöke) és Razumov első részbeli beszélgetése a *Bűn és bűnhődés*-t juttatja eszünkbe. Mindez oly feltűnő, hogy teljesen érthető, ha Conrad és Dosztojevskij szellemi kapcsolatainak értelmezése a conradológia egyik kedvelt témája.⁹ Magam

⁸ A *Nyugati szemmel* két fontos motívumát: 1., hogy a legmegbízhatóbbnak hitt „elvtárs” valójában rendőrspicli, illetve 2. a spicli önleplező naplójának motívumát Conrad felhasználta korábban *A besúgó* című, ironikus mese műfaji meghatározású elbeszélésében. Magyarul: in: Joseph Conrad: *A párbaj*. Bp., Európa, 2010. Ford. Bojtár Péter.

⁹ Conradot vonzotta is meg taszította is Dosztojevskij. Tolsztojt kifejezetten nem kedvelte. A nagy 19. századi orosz írók közül lélekben a nyugatias Turgenyev, Henry James barátja állt hozzá közel. Egy 1917-es esszében (amelyben Turgenyev poétikájának általa leginkább becsült vonásait fejtegeti) az orosz író szemléletének „alapvető humanizmusáról” beszél. Ugyanebben az írásában nyilvánvalóan Dosztojevskijgel állítja szembe Turgenyevet, amikor ezt írja: „[Turgenyev] minden teremtménye, a szerencsések és a szerencsétlenek, az elnyomottak és az elnyomók egyaránt emberi lények, nem pedig különös vadállatok egy állatkertben vagy elátkozott lelkek, akik misztikus ellentmondások fojtott sötétjében győzködik egymást.” (J. Conrad: *Turgenyev*. In: Uő: *Notes on Life and Letters*. London, 1921. 63.) Dosztojevskijhez fűződő ambivalens

azonban úgy vélem, a hatás kérdését mégsem vethetjük fel a hagyományos módon. A két író szellemi pozíciója, poétikája, sőt egész világszemlélete ugyanis olyannyira eltér egymástól, hogy különbözőségük jóval szembetűnőbb, mint a hasonlóságaik. Ebben a tekintetben Stanisław Vincenz megállapítását tekinthetjük helytállónak, aki szerint „hatásról nem beszélhetünk, még kevésbé rokonságról, legfeljebb valamiféle replikáról vagy rivalizálásról az orosz tematikának ezen az egyetlen szeletén.”¹⁰ Némiképp hasonlóan látja a problémát Czesław Miłosz, akire költőként és esszéistaként is rendkívül nagy hatással voltak Conrad művei, s aki szerint az írónak ez a könyve – habár ő maga ezt nem vallotta be – Dosztojevszkij orosz messianizmusával látszik vitatkozni.¹¹ Mégis alighanem Ralph Matlaw fogalmazza meg a legpontosabban, mi rejlik az orosz író és Conrad regényének hasonlósága mögött, amikor azt állítja: [Dosztojevszkij] „ördög volt, akit csak úgy lehetett kiűzni, hogy a tolakodó témát [Conrad] nagy képzelőerővel átformálta.”¹²

Ehhez a sajátos „ördögűzéshez” volt szüksége az írónak a címbe is jelzett „nyugati szemre.”

A nyugati szem a regény fő elbeszélőjéé, egy oroszul jól beszélő, Genfben élő idősebb angol nyelvtanáré, Haldinék ismerőséé, aki Natalját segíti az angol költészet megismerésében. Ő kommentálja a történetnek azt a részét is, amelyet Razumov naplójából ismerünk meg, amit a férfi azután küld el Nataljának, hogy vallomást tesz neki. Natalja, mielőtt visszaindul Oroszországba, átadja a naplót idős barátjának, aki azután a naplót saját benyomásaival, megjegyzéseivel egészíti ki. A Conrad-művekben gyakori a „beépített” narrátor, aki általában szemtanúként mesél el egy történetet, gyakran társaságban, hallgatóság előtt beszél, mint a régi adomázók, történetmesélők. Ilyen Marlow, az elbeszélővel egyívású tengerész, aki szűk baráti körben meséli el *A sötétség mélyén*-t, s ugyancsak ő mondja el (az elbeszélő lejegyzésében) *Az ifjúság* c. novella, és *Lord Jim* történetét is. Amy

viszonyát a *Karamazov-testvérek* kapcsán így fejezi ki: „Iszonyatosan rossz és lenyűgöző és bősztő. Azonkívül, nem tudom, mit képvisel Dosztojevszkij, vagy mit hoz napvilágra, azt azonban tudom, hogy túlságosan orosz nekem. Olyan, mint valami vad handabanda a történelem előtti időkből.” (idézi: J. Meyers: *Joseph Conrad. A biography*. New York, 1991. 257.)

¹⁰ Stanisław Vincenz: *Conrad a konwencje*. In: *Uó: Po stronie dialogu*. Tom pierwszy. Warszawa, PWN, 1983. 151.

¹¹ Czesław Miłosz: *Rosja*. Az eredetileg a *Rodzinná Europa* c. 1959-es kötetben megjelent írást újraközli Andrzej de Lazari (ed.): *Dusza polska a rosyjska*. Warszawa, Polski Instytut Spraw Międzynarodowych, 2004. 394.

¹² Idézi: Meyers: i. m. (9. j.) 257.

Foster esetét az idegennel szintén az elbeszélő egy barátja, ez esetben egy bizonyos vidéki orvos, Kennedy meséli el.

A *Nyugati szemmel* narrátora másfajta figura: nem mesél, hanem lejegyz, és mindjárt a mű első fejezetében hangsúlyozza, hogy amatőr, botcsinálta elbeszélő:

Szeretném előrebocsátani, hogy sem képzelet, sem kifejezés dolgában nincsenek oly kiváló adottságaim, amelyeknek jóvoltából az olvasó számára lefesthetném annak az embernek az egyéniségét, aki magát – orosz szokás szerint – Izidor fia Kirillnek, vagyis Kirill Szidorovics Razumovnak nevezte. (*Nyugati szemmel*, 9.)

Egy „talált dokumentum”, Razumov naplója adja a történet megírásának apropóját, amelyhez az elbeszélő – legalábbis saját állítása szerint – „csupán az orosz nyelv ismeretét” adja hozzá, hangsúlyozva, hogy a történet közege, – „az orosz világ” – a nyelv ismerete ellenére is – érthetetlen számára.

Conrad a Lengyel Királyság szülötteként nemcsak az orosz-lengyel viszony évszázados terheit, a birodalmi zsarnokság megnyilvánulásait, és az azokkal való együttélés vagy az azok elleni lázadás lehetséges mintáit kapta örökül, hanem a soknemzetiségű, vallásilag és kulturálisan is heterogén lengyel/ukrán/orosz/zsidó/fehérorosz vidék megannyi társadalmi és nemzeti ellentmondását is megtapasztalhatta. Mindezek, a később tengerészként átélt élményekkel együtt (más birodalmak más imperializmusaival való találkozásai, a tengerészek etnikailag és kulturálisan heterogén csoportjai körében szerzett tapasztalatai) felfokozták érzékenységét azok iránt a jelenségek iránt, amelyeket az *Amy Foster*-ben úgy fogalmazott meg, hogy „vanak másféle tragédiák is, [...], titokzatosságukban mélyebbek, ezek összebékíthetetlen különbségekből erednek, meg az Értethetlentől való félelemből, amely mindannyiunkat kísért...”¹³ (kiem. B.M.) Az *Amy Foster* (1903.) c. elbeszélésben a kis kelet-angliai falu parasztjainak mentalitása és a hajótörést szenvedett kelet-európai bevándorló, Janko Gorall (sic!) mentalitása között mutatkoznak azok az „összebékíthetetlen különbségek,” amelyek végül tragédiához: Amy Foster és Janko családi életének kisiklásához, majd Janko halálához vezetnek. A kis falu lakói számára érthetetlen a furcsa nyelven beszélő, furcsa dalokat éneklő Janko: hol elmebetegnek, hol afféle bajhozó démonnak nézik, noha a baj éppen miattuk következik be, amiatt, hogy

¹³ Joseph Conrad: *Amy Foster*. (Vámosi Pál fordítása) In: Uő.: A haladás előőrse. Bp., Európa, 1979. 397–398.

nem képesek el-és befogadni a hazájától messzire sodródott, és csupán emberi bánásmódra vágyó idegent.

A regényben, amelyben nyugati szemmel látjuk az oroszokat¹⁴ –, az összehétközhetetlen különbségek kívülről, egy bizonyos távolságból látszanak: a cselekmény maga az orosz világon belül játszódik, a narrátor pozíciója kezdettől fogva az érdeklődő, de a leküzdhetetlen idegenséget mint egyszer s mindenkorra adott, megváltoztathatatlan tényt érzékelő – megfigyelőé.¹⁵

¹⁴ Hangsúlyozni kell, hogy nyugati-orosz szembeállításról van szó. Ami az „oroszság” értelmezését illeti, az „orosz jellem” jellegzetességeit Conrad az orosz önkényuralom természetével hozza összefüggésbe. Márpedig az orosz önkényuralomról úgy vélekedett: az nem hogy nem nyugati, de még csak nem is keleti entitás. Az 1906-ban, Capri szigetén írt politikai esszéjében, az *Önkényuralom és háború*ban ezt állítja: „Ez a despotizmus végképp nem-európai. De nem is ázsiai a természete. A keleti despotizmusok az emberiség történetéhez tartoznak: ott van a lenyomatuk a gondolkodásunkban és a képzeletünkben pompájuk, kultúrájuk, művészetük, és nagy hódítóik hőstettei révén. Felemelkedésük és hanyatlásuk emlékének megvan a maga intellektuális értéke, eredetük és fennállásuk emberi szükségletek megnyilvánulása volt, a faji temperamentum, a katasztrofális erő, a hűség és a fanatizmus eszköze. Az orosz önkényuralom, ahogyan ma látjuk, más ügy. Lehetetlen bármiféle racionális eredetet tulajdonítani neki akár az emberiség bűneit, szerencsétlenségeit, szükségleteit, vagy törekvéseit tekintjük. Ez a despotizmus se nem európai, se nem ázsiai eredetű, mi több, úgy tűnik, bolygónk semmiféle intézményében vagy látványosságában nem gyökerezik. Ami az embert megérinti benne, az a félelem egy fajtája, amely jellegének valamiféle embertelenségéből adódik. Olyasvalami ez, mint egy csapás, egy átok, amely a mennyből csap le az évszázadok sötétjében, az erdők és sztyeppék hatalmas területein, két kontinensen elnyúlva: valóságos pusztaság, amely sem a Kelet, sem a Nyugat szellemét nem rejti magában.” (J. Conrad: *Autocracy and war*. In: Uő.: *Notes on Life and Letters*. London, 1921. 130–131.)

¹⁵ Azt, hogy a narrátor „nyugati” pozícióját milyen konkrét sajátosságok jellemzik, ugyancsak érdemes lenne kifejteni, noha ebben a vázlatban elsősorban az orosz világ megjelenítésével foglalkozom. Annyit azonban mindenképpen rögzítenék, hogy nincsen szó a „nyugati” pozíció abszolutizálásáról, Conrad kritikával illeti többek között a svájci társadalmat, és kritikát fogalmaznak meg a regény rousseau-i utalásai is. Ugyanakkor Zdisław Najder kitűnő könyvéből tudjuk, hogy Conrad a mű első változatához képest több lényeges változtatást tett a regény végleges változatában: 1. eltávolította a szövegből az orosz szereplők által Angliára, és általában a Nyugatra tett kritikai megjegyzéseket, illetve „a számok parlamenti zsarnokságára”, valamint „a demokratikusan kormányzott társadalmak nyugodt, de lélektelen életére” vonatkozó megjegyzéseket, mintegy igyekezvén elfogadóbbnak mutatkozni a nyugati demokráciákkal

Elfogadva, hogy a regény felfogható egyfajta polémiaként Dosztojevszkij messianizmusával, és figyelembe véve, hogy a mű a nagy orosz író stílusát idézi, azt mondhatjuk: pamflettel van dolgunk, Dosztojevszkij elleni gúnyirattal, (a regényalakok s az általuk képviselt eszmék csaknem kivétel nélkül ironikus ábrázolása ezt véleményem szerint alá is támasztja), amely egyszerre mind egy bizonyos képet mutat Oroszországról is. Ennek a képnek a legfontosabb elemei Conrad *Önkényuralom és háború* című politikai esszéjének alapvető tételével függenek össze, amelyben az író a nagy orosz birodalmat félelmetesen embertelennek nevezi, amely szinte értelmetlenül az európai vagy akár az ázsiai kultúra és történelem felől. Éppen irracionális eredete miatt nehezen körülhatárolható, és ez szabja meg az ország arculatát: mindenre rátelepedő, embereket és kapcsolatokat minden elképzelhető szinten deformáló jellege határozza meg.

Ha két orosz összetalálkozik, máris rájuk terül a zsarnokság árnyéka, beárnyékolja gondolataikat, nézeteiket, legbensőbb érzéseiket, magánéletüket, nyilvános kijelentéseiket, kísértetként kóborol némaságuk titkai között. (Nysz. 114.)

Emiatt látja úgy a narrátor, hogy Oroszországban az élet nyugati szemmel nézve egyenesen amorális: egyfajta erkölcsi ínség fogalmával leírni, amellyel együtt jár az általános közöny, ami a legnemesebb eszméket is végzetesen deformálja:

Oroszország szelleme [...] a cinizmus szelleme (Nysz. 72.)

Ez hatja át az államférfiak nyilatkozatait, forradalmárainak elméleteit és prófétáinak misztikus jóvendőléseit, s hozzá oly mélységesen, hogy a szabadságot a züllöttség valamilyen formájához teszi hasonlatossá, s a valóságban még maguk a keresztény erények is erkölcstelennek látszanak... (Nysz. 73.)

Ezek a műnek az Oroszországot jellemző alapvető tételmondatai, minden, ami a regényben olvasható, ennek a rendkívül borúlátó és kilátástalanságot sugalló kiejelentésnek az illusztrációja vagy igazolása. Mert ha igaz, hogy minden eszmét, legyen az bármilyen nemes, besároz, bemocskol az orosz zsarnokság természete, akkor nyilvánvaló, hogy az ezeket az eszméket hangoztató emberek is csak deformált egyedek lehetnek. Természetesen

szemben, 2. elhagyta a szövegből az ábrázoltakkal kapcsolatos saját érzelmi érintettségére utaló elemeket, 3. kitörölte azokat a mozzanatokat, amelyekből a szerző dilemmái és Razumov vívódása közötti feltűnő hasonlóságok kiviláglanak. Vö. Najder: i. m. (1. j.) II. 135–136.

ezt az általam itt igen direkt módon megfogalmazott következtetést nem szabad ennyire merev determinista módon értelmezni, hiszen ha így lenne, a regény valószínűleg olvashatatlanul silány volna, de mégis van egyfajta irányultságuk az alakoknak, ami erre mutat. Inkább azt mondhatnánk: a regény a zsarnokság szelleme által különböző mértékben és módon deformált személyiségek/alakok galériáját vonultatja fel. Azt, hogy mi a mérce, a narrátornak a IV. rész első fejezetében kifejtett nézetei árulják el:

Nem azonosítom magamat senkivel ebben az elbeszélésben, amelyben a becsület és szégyen megítélési módjai merőben különböznek a nyugati világ eszméitől: *az egyetemes emberiség alapján foglalkozunk állást, s ez okozza, hogy vonakodom nyíltan kimondani, amit olvasóim valószínűleg már amúgy is sejtenek.* (Nysz. 299.) (kiem. B.M.)

Az erkölcsiség skáláján legalul a genfi „Le petite Russie” emigráns körének önjelölt vezére és élettársa áll. Pjotr Ivanovics, a „nagy feminista”, a női erények prédikátora figuráját részben Mihail Bakunyin, részben Tolsztoj alakja ihlethette. Legalábbis erre utal a Pjotr Ivanovics előéletét bemutató passzus, amelyből többek között azt tudhatjuk meg, hogy a szibériai száműzetéséből a Csendes-óceánon át Angliába szökött egykori rab Nyugaton nagy sikert aratott önéletrajzával, s a történet bizonyos elemeiből Bakunyin Önéletírására ismerhetünk.¹⁶ Ugyanakkor „a nagy férfiúnak” a nemesség és a „romlatlan parasztság” összefogásának szükségességét hirdető proféciája csakúgy, mint az, hogy madame de S. halála után parasztlányt vesz feleségül, Tolsztoj tanainak paródiájaként olvasható. Üres szóvirágokat, hangzatos szólamokat hallunk tőle arról, hogy „fanatikusnak kell lennünk”, „egyet-földet megmozgató erőre van szükségünk, kevesebbkel nem érhetjük be.” (Nysz. 136.) A nagy ember büszkén hirdetett modern életfelfogása abban

¹⁶ Mihail Alekszandrovics Bakunyin (1814–1876) a modern anarchizmus megalapítója, Belinszkij és Herzen köréhez tartozott, de kapcsolatban állt Marxszal és Engelsszel is. 1840-ben külföldre ment, részt vett az 1848-as forradalmi mozgalmakban, az 1849-es drezdai felkelés vezetője, a bukás után halálra ítélték, majd az ítéletet börtönbüntetésre változtatták. Az osztrák hatóságok kiadták a cári Oroszországnak. Szibériába száműzték, ahonnan a Csendes-óceánon át Amerikába szökött, majd Angliába ment. Fokozatosan eltávolodott a szocialista eszméktől, és kialakította önálló anarchista rendszerét. Nagy hatással volt az orosz szellemi életre, Turgenyev és Dosztojevszkij is mintázott róla egy-egy regényalakot (Rugyin, Sztavrogin). Élete utolsó éveiben Olaszországban és Svájcban élt, Bernben halt meg. (Vö. Szőke György: M. B. In: *Világirodalmi Lexikon*, I. Bp., Akadémiai Kiadó, 1974. 641–642.)

merül ki, hogy nyitott kocsi-ban kocsi-kázik végig élettársával, madame de S-sel Genf főut-cáján. A saját fontossá-ga tudatától áthatott „oros-z Mazzini” a Chateau Borelt, ahol laknak, egyenesen „a szellem szabadságának és jö-vőnk magasztos eszméje kialakítására tett erőfeszíté-seinknek egyedülálló központja”-ként nevezi meg. (Nysz. 134.) Forradalmi célja egy közelebb-ről meg nem határozott jö-vő megteremtésére irányul, s ennek miként-jéről mindennél többet árulnak el az emberi életet tökéletesen semmibe vevő szavai. Azt állítja ugyanis, hogy egyelőre „a múlt és a jö-vő között szaka-dék tátong”, amit „szavak és elméletek szekérrakományával” sosem lehet feltölteni, „csupán tömérdek emberi élet feláldozásával.” (Nysz. 218.)

A „forradalmi evangélium lánglelkű szerző-jéről”, a nagy humanistáról a társalkodónő rántja le a leplet, aki a nagy ember személyisé-gének sötét oldalát is ismeri: a kicsinyes despotát, aki megalázza, kihasználja, semmibe veszi. Méltó párja a kapzsi, pénzsóvár, kicsinyes és gátlástalan madame de S-nek, aki a politikai intrikát spiritiszta sugallatokkal fűszerezi. A nő, akiről Razumov azt állapítja meg, hogy olyan, mint „valami Hoffmann meséiből életre kelt hulla,” (Nysz. 223.) saját bevallása szerint „politikai kérdése-kben természetfölötti sugallatoknak” hisz. Oroszországból is azért kellett távo-znia, mert a Sándor cár elleni merénylet-et követően

egy misztikusan házsártos, fellengzős és ijesztően összefü-géstelen írásban bevallja, hogy előzetes tudomása volt a me-rényletről, természetfölötti hírforrásokra célozgat, s epés, rá-galmazó megjegyzésekkel nyíltan azt sugallja olvasóinak, hogy a bűntett nem terroristák keze műve volt, hanem a cári udvar áskálódásainak következménye. (Nysz. 169.)

Jellegzetes figurája a politikai menekültek körének

a több nyelvű, ismeretlen származású, meghatározhatatlan nemzetiségű anarchista, [...] a gyújtó hangú gyalázkodásra képes szürke eminenciás, [...] szenvedélyes röpiratíró, Julius Laspara, az *Élő Szó* szerkesztője, az összeesküvők bizalmasa, vérszomjas fenyegetések és kiáltványok szerzője, aki, mint gyanították, minden cselszövés titkának beavatottja. (Nysz. 289–290.)

A „forradalmárok” vagy inkább „összeesküvők” e csoportja olyan karika-túraszerű alakokból áll, akikre egyenként érvényes *A besúgó* című novella hő-sének jellemzése: „a viszolyogtató szörny egy ritka válfaja.” Conrad nem-csak magát a forradalmi eszmét tartotta ellenszenvesnek, hanem mindazo-

kat, akiket a társadalmi rend felforgatásának gondolata mozgatott, nemzeti hovatartozástól függetlenül. A *besúgó* című elbeszélése anarchista hőstét (aki történetesen francia) ugyanúgy álszent és cinikus figuraként mutatja be, ahogyan Pjotr Ivanovicsot és társaságát. Az anarchizmussal kapcsolatos lesújtó véleményét az az ironikus megjegyzés is erősíti, miszerint „megnyugtató volt, hogy az anarchistákat is az anarchia eszméje kormányozza. Hatékonyságról így nemigen lehet szó.”¹⁷

Ez áll a *Nyugati szemmel* összeesküvőinek működésére is: Razumov odaérkezése éppen azért kelt nagy izgalmat körükben, mert Haldin merényletének visszfényét látják benne, márpedig Haldin merénylete az egyetlen valódi tett, amelyet a regényben a nagy eszme nevében elkövetnek. Másfelől, Razumov önleleplezése azért nem okoz traumát, azért nem vezet semmiféle fordulathoz, mert az egész társaság pszeudo-tevékenységekben éli ki magát, amelyeknek természetesen semmiféle hatásuk nincsen Oroszország jelenére.

Ám maga a genfi kör sem homogén. Ha az imént azt állítottuk, hogy a regényben különböző mértékben és módon deformált személyiségek vannak, az álszent, cinikus gazemberek csoportjától el kell különítenünk azokat, akiket a szegénység vagy a lelki nyomorúság sodort a forradalmárok közé, ahogyan Teklát, Pjotr Ivanovics titkárnőjét, vagy Szofia Antonovná, az elvtársak között nagy tekintélynek örvendő forradalmárt. Mindkettejüket deformálta a forradalmi eszme, ami elsősorban abban mutatkozik meg, hogy semmibe veszik saját életüket, személyiségüket, és nem kímélve testi-lelki épségüket mindent a nagy Ügy szolgálatának rendelnek alá, máskülönben nem állítanak olyat, amit Tekla, aki azt mondja:

Szívesen vállalom, hogy magasabb célok vak eszköze legyek.

Az ügyért áldozni életünket semmiség. De ha az illúzióinkat szétfoszlatják, azt már-már lehetetlen elviselni.

(Nysz. 155-156.)

Tekla, a társalkodónő, az adott körülmények között elsősorban saját illúzióinak áldozata. Furcsa módon alig különbözik tőle ebben a tekintetben az okosnak és tapasztaltnak ábrázolt Szofia Antonovna, „a romboló forradalom igazi szelleme, amelyről lefoszlott minden retorika, miszticizmus, elmélet” – ahogyan Razumov jellemzi. Egész életét az Aljasság elleni magasztos küzdelemnek szenteli (hogy ez pontosan mit tesz, azt nem lehet tudni, csak annyi derül ki róla, hogy sokat és erejét nem kímélve utazik

¹⁷ Joseph Conrad: *A besúgó*. In: Uő.: *A párbaj*. Bp., Európa, 2010. 227., 230. Bojtár Péter fordítása.

a világban), egzaltált mondatai az emberi élet ugyanolyan megvetéséről tanúskodnak, ahogyan Tekla szavai:

Oroszországban mindannyian gonoszságba pólyálva fekszünk, emberevő szörnyetegeknél, vérszívó vámpíroknál is iszonyatosabb lények leselkednek ránk. El kell kergetnünk, végleg meg kell semmisítenünk őket. E feladatnál semmi se számít, ha a férfiak és nők eltökéltek, hűségeseek. (Nysz. 259.)

Ez a látszólag okos nő osztozik Teklával Pjotr Ivanovics istenítésében: mindketten „ihletett férfiúnak” nevezik. Ha típust kellene alkotnunk, ez a két nő testesíthetné meg a „buta hívőt,” akinek kell egy bálvány, aki az Eszme lényegét testesíti meg, s akiben vakon bízunk akkor is, ha napnál világosabb, hogy az méltatlan rá.

Külön kérdés, hogy vajon Razumov alakja hogyan illeszkedik a regény figurái közé. Egyfelől figyelmet kelt az összeesküvők körében, Szofia Antonovna érdeklődését is felkelti, de madame S. is éles szemmel veszi észre, hogy a fiatalember nem illeszkedik azokba a sémákba, amelyekbe a legtöbb külföldön megforduló összeesküvő:

Razumovot egészen más fából faragták, mint a többi jellegzetes forradalmi bizottsági tagot. A titkos ügynököket, a közönséges, modortalan szökevény professzorokat, faragatlan diákokat, az apostolképű egykori vargákat, a héber ifjakat és azokat a különféle közönséges frátereket: fanatikusokat, pedánsokat és proletárokat, akik Pjotr Ivanovics körül forgolódtak. (Nysz. 225–226.)

A narrátor szemében Razumov elsősorban Natalja miatt válik érdekessé. A lány ébredező vonzalma miatt figyeli maga is Razumov reakcióit, latolgatja rejtőzködésének, a Haldin-hölgyektől való távolságtartásának mozgatórugóit. Azonban mégis másként tekint rá, mint a genfi társaság összeesküvőire:

ez a talányos fiatalember mégis jobb benyomást tett rám, mint ünnepelt honfitársa, a nagy Pjotr Ivanovics. De ennek ellenére mégsem találtam okot, hogy különösebben szívélyes legyek iránta. (Nysz. 199.)

Noha Razumov önleplezése először felháborítja, naplójának azokat a sorait, amelyek a fiatal férfi lelki átalakulásáról vallanak, kommentár nélkül közli, hiszen sorai önmagukért beszélnek.

Amikor föladtam Viktor Haldint, végső soron legaljasabban önmagamot árultam el. [...] Végül is az igazság az ő oldalukon áll, s nem az enyémen – láthatatlan hatalmak erejével rendelkeznek. [...] Csak ne értsen félre, Natalja Viktorovna, nem tértem meg. Rabszolgalelkem van? Nem! Független vagyok, s ezért pusztulás az osztályrészem. (Nysz. 366.)

A narrátor „nyugati pozíciójából” nincsen átjárás Razumov alakjához. Ha közeledés, rokonszenv nincs is, legalábbis a Razumov jellemességére vonatkozó megjegyzést a narrátor is elfogadja.

A képzeletbeli erkölcsi skálán legfelül kétségtelenül a fanatikusok, demagógok, álszentek és kettős ügynökök csoportjától fényévnyi távolságban álló Haldin-család helyezkedne el, akiknek különállását az is hangsúlyozza, hogy ábrázolásuk mentes az iróniától. Viktor Haldint a narrátor a IV. részben „nem sötét összesküvőnek”, hanem „tisztá szívű rajongónak” látja, akinek őszintesége, erkölcsi szenvedése és önfeláldozása feltétlenül tiszteletet érdemel. Az anyát mély részvétellel mutatja be, mint a despotizmus tehetetlen áldozatát, Natalja Haldint pedig rokonszenvvel ábrázolja, noha a távolság és az idegenség hangsúlyozottan jelen van ebben a viszonylatban is. „A kor-és nemzetbeli különbség akkora távolságot teremtett köztünk, mintha más-más életszférában élnénk [...]” (Nysz. 133.) Ám a regénynek azok a részei, amelyekben a narrátor a Nataljával való beszélgetéseit írja le, lényegileg különülnek el a mű többi részétől. Nemcsak az iróniától mentes hangnem miatt, hanem azért is, mert ezekben a beszélgetésekben konfrontálódik *közvetlenül* a nyugati és az orosz szemlélet. Két alapvető kérdés van, amelyben a nézetkülönbségek polarizálódnak, s amelyben megmutatkozik a nyugati és az orosz gondolkodás *összebékíthetetlen különbsége*: a szabadság és a forradalom kérdése.

A regény általános logikájának engedelmeskedve, természetesen Natalja sem mentes az eszmei deformációktól. A regény többi orosz szereplőjéhez hasonlóan megnyilatkozásaiban voluntarista utópizmus és messianizmus van:

kell lennie valamilyen, fogalmainknál magasabb rendű szükségszerűségnek – véli Natalja – [...] Mi, oroszok, a nemzeti szabadság valamilyen más módját fogjuk megtalálni, jobbat a mesterséges pártviszálynál. [...] Miránk, oroszokra vár, hogy valamilyen ennél jobb módot fedezzünk fel. (Nysz. 113.)

Natalja és a testvére, Viktor a szabadság bűvöletében élnek. A „tilalmas szabadság” számukra a legnagyobb, de csupán távoli eszmény, olyasvalami, ami bármekkora áldozatot megér. „Bárkinek a kezéből elfogadnám

a szabadságot, akár az éhes ember egy darab kenyeret.” (Nysz. 142.) Noha a kivívott politikai szabadság gyakorlati, nyugati változata az ő orosz szemükben csupán megvetés tárgya, a narrátor belátja, hogy az adott pozícióból értelmetlen volna elítélni nézeteiket.

Nem a mi dolgunk, [...] akik a meghódított szabadság birtoklásával nyugalmat nyertünk, hogy megfellebbezhetetlen ítéletet mondjunk a szertefoszlott szenvedélyes vágyak fölött. (Nysz. 170.)

Hasonlóan összebékíthetetlen különbség van a forradalom kérdésében is a narrátor és Natalja, s így az általuk képviselt nyugati és orosz szemlélet között. Natalja szerint Oroszországot csak a mindent elsöprő népi forradalom mentheti meg. A narrátor érvelése azonban kíméletlenül leplezi le a forradalmi folyamat lényegét, láttelepe mintegy anticipálja a 20. század tapasztalatait:

egy igazi forradalomban a legnemesebb egyéniségek mindig háttérben maradnak. Az erőszakos forradalmat kezdetben szűk látókörű fanatikusok és zsarnokoskodó álszentek irányítják. Aztán a kor öntelt, sikertelen értelmiségére kerül sor. Ezek a vezetők és vezérek. A közönséges csirkefogókról, mint látja, nem beszélek. A lelkiismeretes, emberies és őszinte szellemek: az önzetlenek és az intelligensek elindíthatnak egy mozgalmat, de a gyeplőt hamarosan kiveszik a kezükből. Nem ők a forradalom vezetői. Ők az áldozatai: az undor, a csalódottság, és nemegyszer a lelkifurdalás áldozatai. Groteszkül megcsalt remények, eltorzított eszmék, ez a forradalmi siker meghatározása. (Nysz. 142.)

A bevezetésben feltett kérdésre, vajon oroszellenes volt-e Conrad, a fentiek alapján azt válaszolnám, az író nem lehet kifejezetten oroszellenesnek nevezni. Noha úgy érezte, az oroszokat összebékíthetetlen különbségek választják el a nyugati világtól, amelyhez természetesen magát is sorolta, gyűlölete nem az oroszok ellen általában, hanem az önkényuralom embertelensége ellen irányult. Ugyanakkor bizonyos fajta reménytelenséget érzett az orosz viszonyokat szemlélve, úgy vélte, hogy az önkényuralom rendszere erőteljesen és minden ízében deformálta az orosz társadalmat, ennek veszélyes megnyilvánulását látta Dosztojevskij messianizmusában. Miközben „az egyetemes humánus” álláspontjáról szemlélve nem tudott mit kezdeni az orosz közegben kialakult torz etikai normákkal, részvétellel

fordult az ártatlanul és tehetetlenül szenvedő áldozatok felé. Ezzel az árnyalt képpel tudatosan vagy nem tudatosan, Mickiewicz intencióit idézte fel, aki az *Ősök* III. részének Függelékében hasonló módon tett különbséget az elnyomó hatalom és az elnyomottak között, az utóbbiaktól nem tagadva meg együttérzését.

Az ideológia-kritika szomorúsága

Závaš Kalandra és az elsüllyedt baloldal

Amióta a hagyományos baloldaliság valamennyi ága elvesztette eszmei vonzerejét, vagy egyenesen diszkreditálódott, úgy tűnik föl a gyanútlan szemlélőnek, hogy talán sohasem létezett valamiféle autentikus szocialista hagyomány, amely a szovjet ideológia romjai alatt megőrizte intellektuális életképességét. Ez a negatívum persze nem csupán az 1989 utáni sokágú múltfeledés következménye, hiszen már a kelet-európai szovjetizálás előfeltételei közé tartozott a demokratikus baloldal felszámolása. Ami azonban rejtőzködő hagyományként túlélte a szocializmusnak csúfolt szovjet típusú államkapitalizmust, szétporladt a piaci társadalom körülményei között.

Élhetünk persze a gyanúperrel, hogy az antikommunista marxizmus eltűnése sokrétű eszme- és társadalomtörténeti folyamat terméke. Amikor azonban a legkülönbözőbb anakronisztikus tudatformák újradefiniálása kísér egy nagyléptékű társadalmi átalakulást, az összkép baloldalán árválkodó fehér folt aligha tekinthető csupán ártatlan szükségszerűségnek.

Mi az, ami az eszmei identitások közép- és kelet-európai újratermelésének kavalkádjában kiesett a magas kultúrával érintkező politikai filozófiákból? Változatos, egymást részben átfedő címkék sorolhatók elő az emberjogi liberalizmusba ágyazott demokratikus szocializmustól az antisztálinista marxizmusig, az anarchista szindikalizmustól az eltökélten antinacionalista és diktatúraellenes újbaloldali irányzatokig. Az emberi képességeket gúzsba kötő tőkés társadalmi rendszer elvetése mellett többségük szoros szimbiózisban fejlődött a freudi antropológiával és az avantgarde művészetekkel. Ha csak egy pillantást vetünk az 1968-as prágai tavaszban kicsúcsosodó cseh kulturális önfelszabadítás történetére, világos az összefüggés a baloldali modernség két világháború közötti hagyományával. Az avantgarde művészet recepciója és Karel Kosík nonkomformista marxizmusa a kiismerhetetlen valóságra kérdezett rá, kritikai volt antropológiai értelemben:

A szocializmus történelmi értelme az *ember felszabadítása*, és történelmileg csak addig van létjogosultsága, amíg *forradalmi és felszabadító alternatíva* a nyomorúság, a kizsákmányolás, az elnyomás, az igazságtalanság, a hamisság és a misztifikáció, a szolgaság, a hazugság és a megalázkodás ellenében.¹

A cseh példa azért is megvilágító erejű, mert térségünkben a demokratikus baloldal itt termelte ki magából a legerősebb kulturális hagyományt, amely a meg-megszakadó folyamatosság ellenére egészen a prágai tavasz bukásáig megőrizte mintaadó jellegét az értelmiségi elit egy részének gondolkodásában. Ám éppen a cseh példa szemlélteti a legerőteljesebben a demokratikus alapon álló radikális baloldal törekénységét. A szocialista utópia ígézetében nagyon kevesen – s többnyire csak megkésve és eredménytelenül – szakítottak a totalitáriánus szovjet ideológiával. Az 1921-es pártszakadástól a Šmeral-féle „szociáldemokrata” színezetű kommunista párt 1929-es „bolsevizációjáig”, a sztálini kirakatperektől a negyvennyolcas hatalomátvételig valamennyi paradigmatis konfliktusban a demokratikus baloldal szenvedett vereséget. A kizártak helyébe lépő újabb értelmiségi nemzedék rendszerint a soron következő fordulat után marginalizálódik, mígnem a hatvannyolcas kísérlet bukását követően megszakad az utánpótlás. Valamennyi áramlat, amely egy normatív értelemben vett szocialista eszmekör megalkotásán fáradozott – beleértve a független marxistákat is –, képtelennek bizonyult egy társadalmilag releváns ideológiai ajánlat kimunkálására. A kelet-európai típusú modernizáció kényszerei, illetve a „körülmények hatalma” számtalan mentséget kínál, de az intellektuális átütő erő hiánya az utókor szemében indokolni látszik a baloldal eszmei megroggyanását.

Történeti értelemben mégsem tanulságok nélküli a cseh antisztálinista baloldal vargabetűinek vizsgálata. Annál is kevésbé, mert egy szűk csehországi szubkultúrán kívül gyakorlatilag senki sem ismeri a legegyszerűbb tényeket sem. Pedig ellentétben a magyar baloldal méltatlanul elfeledett figuráival (Csécsy Imre, Justus Pál, Mónus Illés, Faragó László stb.) Prágában 1989 után kiadták a hatvannyolcas marxista újbaloldal képviselőinek (Karel Kosík, Ivan Sviták) számos kötetét. Sőt mi több, a nálunk még hírből se ismert Závíš Kalandra valamennyi művét kinyomtatták, köztük azokat is, amelyek sohasem láttak nyomdafestéket.² S éppen Kalandra az, aki a cseh baloldal tragédiáját a legszemléletesebben testesíti meg. Nem csupán azért, mert 1950-ben felakasztották, hanem mert kritikus értelmiségiként végletes pályát futott be, s végül egy megkerülhetetlen történeti munkát is

¹ Karel Kosík: *Naše nynější krize*. Literární listy, 1968. május 16. 3.

² Závíš Kalandra: *Intelektuál a revoluce*. Szerk. J. Brabec. Praha: Orientace, 1994.

letett az asztalra. Életútjára azért vetül némi figyelem, mert öröksége nem csupán a politikai ideológiákat érinti, hanem egy kulturálisan termékeny személyiségtípus eltűnésére figyelmeztet.

Rendkívüli tehetség volt, akit a társadalmi tudatformák átvilágítása izgatott. Orvos apja, aki az első világháború előtt Masaryk köréhez tartozott, közismert antiklerikális publicista, szociológiai könyvek fordítója. Amikor a baloldali szociáldemokraták 1921-es általános sztrájkja idején az ifjú Kalandra beiratkozott a prágai egyetem klasszika-filológia szakára, pillanatok alatt a bölcsészhallgatók egyletének elnöke lett. A csehszlovák diákszövetség *Avantgarde* című lapjának szerkesztője (három, idővel ugyancsak közismert személyiség, Julius Fučík, Jiří Weil és Ivan Sekannina társaságában). 1923-ban belépett a kommunista pártba, s tagja lett az akkoriban sokat emlegetett „kommunista diákfrakció” (Kostufra) háromfős vezetőségének. Híres emlékiratában a rendkívül szigorú Václav Černý így jellemzi: „A vezető személyiség ebben a közegben Závěš Kalandra volt, történész, magasan intelligens és szimpatikus, becsületes srác.”³ Stanislav Budín, aki később szerkesztőtársa volt a *Rudé právně*-nél, úgy emlékszik, hogy Kalandra nehezen talált bensőséges kapcsolatot elvtársaival, s inkább a kivételesen művelt emberek félénk viselkedésének maszkja mögé rejtőzött. Szokatlan külsejével nagy sikere volt a nőknél: kreol bőre, sovány, csontos arca és mélyreható tekintete egy amerikai indiánéra hasonlított.⁴ Kafka egykori szerelme, az átmenetileg ugyancsak kommunista párttag Milena Jesenská egy korabeli körkérdésre, amely a szépség mibenlétét tudakolta, így válaszolt:

Závěš Kalandra szép. Elsősorban a szemei. De mik lennének ezek a szemek a ráncok nélkül, amelyek körbeveszik. Minden vonala ennek az arcnak élő, és széppé teszi őt.⁵

Az egyetemen Kalandra Parmenidészről írta doktori disszertációját, amelyvel 1927-ben készült el: a tanulmányt beadta, de sohasem védte meg (hetven évvel később jelent meg nyomtatásban).⁶ Bár folyamatosan követte a tudományos szaklapokat, kritikai szennvedélye a politikai közírás felé fordította. Cikkei nélkül aligha lehet elképzelni a kommunista sajtót 1926 és 1936 között. Nem volt szokványos újságíró: nyolc nyelven beszélt vagy olvasott (németül, angolul, franciául, oroszul, spanyolul, olaszul, latinul és

³ Václav Černý: *Paměti I (1921–1938)*. Brno: Atlantis, 1994. 117.

⁴ Stanislav Budín: *Jak to vlastně bylo*. Praha: Torst, 2007. 378.

⁵ Jaroslav Bouček: *Poprava Závěše Kalandry*. Česká kulturní avantgarda a KSČ. Praha: Havran, 2006. 17.

⁶ Závěš Kalandra: *Parmenidova filosofie*. Praha: Herrmann a synové, 1996.

ógörögül), fejből egész passzusokat idézett Marxtól, amikor a vezércikkeit írta. Vehemens, gyakran dühödt publicista volt, történelmi és irodalomtudományi polémiákba bocsátkozott, recenziókat közölt kiállításokról, színházi előadásokról, filmekről. Tömör, szarkasztikus stílusa széles körben ismertté tette. A „valóságos individuumot” kereste, vagyis a tényleges személyiséget az alkotásban. Bírálta Mukařovský absztrakt, matematikai egzakt-ságra törekvő módszerét, amelyet azzal vádolt, hogy fél az individuumtól, a valódi egyéniségtől.⁷ A művészet azonban nem elsősorban a maga sajátosságában izgatta, hanem főként ideológiai szempontból. Mint egyik biográfusa írja, valamennyi témakörbe, ahová Kalandra behatolt, képes volt megragadni egy rendkívül összetett problémát – egy élő probléma magját –, ám ezek megoldásában félrevitte szenvedélyes forradalmisága.⁸ A legizgalmasabb témákban is az osztályharc rejtett formáit fedezte fel. Mivel elsősorban a mítoszalkotás ideológiai aspektusai foglalkoztatták, gyorsan eljutott a modern művészethez, különösen a szürrealizmushoz. A fiatal Marx mellett Freudot tanulmányozta, s ez utóbbi hatása alatt a harmincas években írt egy tanulmányt *A gyönyör és a realitás elve a művészetben* címmel.⁹ 1935 körül szoros kapcsolatba került nem csak Nezvallal és Teigével, hanem Bretonnal és Éluarddal is. A háború után keletkezett egy kézírata *Az álom valósága* címmel, amelyben az individuum tudattalan motívumait vizsgálja a szürrealista művészetben.¹⁰

A húszas évek végén, a kommunista párt rendkívül bonyolult és heves frakcióharcaiban Kalandra még mellékszereplő, ám főként nemzedéki okokból a moszkvai intenciókat követő radikálisokkal szimpatizál. 1928-ig a mérsékelt Šmeral és a forradalmi tetteket követelő zinovjevista baloldal között húzódik a fő törésvonal, miközben a Komintern a párt „bolsevizációjának” jelszava alatt erőszakos tömegakciókat, az általános sztrájk meghirdetését követeli. Az 1928. július 6-án megtartott „Vörös nap”, amelyet a kormányzat kommunista puccskísérletnek tekint, katasztrofális következményekkel jár. A Prágát elárasztó kommunista félkatonai testedző egyesület felvonulását betiltják, a tüntetéseket szétverik, s a hamarosan összeülő pártkongresszuson a sztálinista „hivatásos forradalmárok” diadalmaskodnak. A „bolsevizálás” lényegében azt jelenti, hogy a párt elfordul a cseh munkásmozgalom demokratikus és humanista tradíciójától. A vakhiten alapuló

⁷ Závěš Kalandra: *O metodu literární historie*. In: Kalandra, 1994. 9–15.

⁸ Václav Burda: *Přerušený sen Závěše Kalandry*. Výtvarná práce, 1968/18. 7.

⁹ Závěš Kalandra: *Princip slasti a princip reality v umění*. In: Kalandra, 1994. 34–39.

¹⁰ Závěš Kalandra: *Skutečnost snu*. In: Kalandra, 1994. 312–351.

sztálinista párt vezetését a Gottwald körüli „karlíni srácok” veszik át (Prága Karlín negyedében volt bázisuk, a párt titkársága). A szociáldemokrata hagyományhoz kötődő mérsékelteket és a moszkvai protektorukat időközben elvesztő „zinovjevistákat” eltávolítják a vezetésből, kezdetét veszi a Komintern utasításait maradéktalanul végrehajtó apparátus uralma. Az éles irányváltást röpiratban ítéli el 26 kommunista parlamenti képviselő és szenátor, akiket likvidátornak bélyegezve rögtön kizárnak. Hasonló sorsa jut az a hét közismert kommunista író is, akik tiltakoznak a véleménynyilvánítás szabadságának elfojtása ellen. (Ötüket később visszafogadják, de két neves költő, Seifert és Hora nem tér vissza többé.) Mindennek következtében a párt 1929-ben elveszti szavazóinak egyharmadát, tagsága az ötödére zsugorodik. A középkori skolasztikával sulykolt új doktrína szerint Csehszlovákia félgymarmati helyzetű imperialista ország (a brit és francia érdekek alárendelt szerepű hídfőállása). Amikor a képviselőházban a szocialisták azzal vádolják Gottwald híveit, hogy Moszkvából kapják a szellemi muníciót, elhangzik az emlékezetes válasz: „Igen, Moszkvába járunk tanulni, hogy kitekerjük a maguk nyakát”.¹¹

A Komintern vonalát szolgáló követő Gottwaldékat egyebek mellett azzal támadta a párt belső ellenzéke, hogy a „burzsoá származású diákok diktatúráját” valósítják meg. Ebből annyi volt igaz, hogy a harmincas években járó „karlíni srácok” a legfiatalabb írónemzedék segítségével szorították ki a pártból a „bolsevizációnak” ellenszegülő, eredetileg szociáldemokrata értelmiséget. Ez a hullám repítette a huszonnyolc éves Kalandrát a pártlapok vezető szerkesztői közé (1930 és 1936 között hosszabb-rövidebb ideig a *Rudé právo* és a *Haló noviny* című napilap, illetve a *Tvorba* című kommunista kulturális hetilap szerkesztője vagy főmunkatársa). Ennek a káros és következményeiben veszedelmes „lecsatlakozásnak” a jelentőségét Kalandráék számára elhomályosította az a körülmény, hogy az új pártvezetés átmenetileg pártfogásba vette az avantgarde művészetet, amelyet a Neumann-féle proletkultus irányzat ki akart tessenekelni a „haladó kultúra” térfeléről. Ezzel magyarázható, hogy Karel Teige, az avantgarde nemzetközi jelentőségű teoretikusa 1936-ig, a szocialista realizmus meghirdetéséig részt vett a kommunista párt értelmiségi holdudvarának irányításában, s csak a formalizmus elleni kampány és a moszkvai perek hatására fordult szembe a sztálinista pártvezetéssel.

A harmincas évek elején írja Kalandra a maga korában is elhibázottnak tetsző publicisztikáit, melyekben a szocialista forradalom engedelmes katonájaként a Komintern politikai stratégiáját szolgálta. Mint a külpoliti-

¹¹ Idézi Bouček: i. m. (6. j.) 22.

kai kérdések szakértője, dühös röpiratban marasztalja el a svájci kormány 1932-es döntését, amely betiltotta a Genfben összehívott nemzetközi háborúellenes kongresszust (ahol Rolland, Barbusse, Gorkij, tehát kommunista és társutas értelmiségiek készültek fellépni).¹² A „genfi pacifizmus”, vagyis a Népszövetség leleplezésére készülő kongresszus, amelyre végül Amszterdamban kerül sor, nem azokhoz az antifasiszta összejövetelekhez tartozott, melyeket később Hitler ellen szerveznek, hanem a béke védelmének ürügyén a Szovjetunió elleni – állítólag küszöbön álló – háborút kívánta megakadályozni. A Komintern irányvonalával egyezően Kalandra a Népszövetséget az imperialista kormányok csúcsszervének tekinti, amely falaz a békéről és a lefegyverzésről szóló hazugságoknak, miközben dübörög a szovjetellenes háború előkészítése. A művelt és tehetséges újságíró tudatosan alárendeli magát a kommunista világmozgalom ügyének, amely olyan szofisztikus képtelenségek bizonygatásához vezeti el, hogy Gandhi „objektív” a brit imperializmus ügynöke. 1934-ben, a huszita háborút lezáró Lipany-i csata ötszázadik évfordulójára Kalandra kiad egy kis könyvet, amelyben szembehelyezkedik a cseh történetírás hagyományos felfogásával, amely mellőzi a „huszita forradalom” szociális jellegének vizsgálatát.¹³ A tanulmány politikai következtetése durva aktualizálásba csúszik, amikor az első köztársaság politika garnitúráját azonosítja a husziták népmozgalmat elfojtó győztesekkel.

Ugyanakkor Kalandra már a harmincas évek első felében is többször szembekerül a pártvezetéssel. 1931-ben hibáztatja a német kommunisták taktikáját, amiért a porosz népszavazáson együtt voksoltak a nácikkal a tartományi parlament feloszlatásáért. A német kérdés fokozatosan ébreszti rá, hogy a Komintern alárendeli a nemzetközi forradalom ügyét a szovjet érdekeknek. Kétkedni kezd a hivatalos doktrínában, amely a fasizmust úgy fogja fel, mint a polgári demokrácia szinte normális termékét. Amikor 1933-ban Josef Guttmann, a *Rudé právo* főszerkesztője, a párt második embere memorandumban követeli, hogy a fasizmus ellen, a demokrácia védelmében össze kell fogni a szociáldemokratákkal, mint árulót és szociálfasisztát kizárják a pártból. Kalandra elhatárolódik tőle, miközben védekezni kényszerül a „trockista elhajló” vádjával szemben. 1934-ben, a bécsi munkásfelkelés idején azonban felhívást tesz közzé, amelyben támogatja a szocialista pártok által szervezett szolidaritási sztrájkot. A pártvezetés árulónak bélyegzi, kiteszik a *Rudé právo* szerkesztőségéből, egy évig munkanélküli, de továbbra is publikál kommunista lapokban. Egy vitri-

¹² Závěš Kalandra: *Zápovězená Ženeva*. Praha: Levá fronta, 1932.

¹³ Závěš Kalandra: *Znamení Lipan*. Praha: Levá fronta, 1934.

olós cikkben Karel Čapeket védi a cseh jobboldal támadásaival szemben. 1935-ben ismét a kommunista, bár formailag független *Haló noviny* főszerkesztője, de még ebben az évben leváltják. Néhány hónapra megteszik a *Tvorba* szerkesztőjének, ahol a nacionalizmus kapcsán közvetetten a szovjet külpolitikát is bírálja. Leközl egy reinitens régi kommunista cikkét, aki a párton belüli demokrácia hiányát panaszolja. A szakítás elkerülhetetlen, 1936 áprilisában megfosztják minden tisztségétől, s az esedékes kongresszuson nem újítják meg párttagságát. Ám még ekkor is leteszi a garast az orosz forradalom mellett, amikor Majakovszkij öngyilkossága kapcsán vitába száll barátjával, Laco Novomeskývel:

A forradalomnak közömbös, hogy ki megy végig az útján.
Még ezerszer közömbösebb számára, hogy ezen az úton valakit utolér-e a halál. A sors mindig csak az egyént érinti – de mi múlik ezen?¹⁴

Kalandra szakítása a sztálinizmussal addigi írásaiból is levezethető. Gondolkodói karaktere eltért a kommunista és társutas baloldali értelmiség korabeli képviselőitől, akik a fasiszta fenyegetés árnyékában visszariadtak a kommunista ideológia és a szovjet rendszer bírálatától. Amikor a konfliktusok alapszerkezetét feszegette, nem tért ki a feloldhatatlan ellentmondások elől: a jelen és az emberi jelenlét drámaisága ragadta meg, amely kiköveteli magának a tudományos megismerést. A marxizmust foghíjas, nyitott rendszerként fogta fel, amely hipotézisekkel dolgozik és szaktudományos megerősítésre szorul – s a kritikus értelem semmiféle korlátozást vagy tabut nem vehet tekintetbe. Dicsérte Schopenhauer és Nietzsche kérelhetetlenségét „önmagukkal és a keresett igazsággal szemben”, mert nem cövekeltek le a megismerhetőség határán, hanem átlépve a kritikai megismerés előtt tornyosuló illúziókon, heroikus gesztussal vették górcső alá az emberi tévHITEKET.¹⁵ Éppen Schopenhauer pesszimista voluntarizmusából kiindulva írta meg zseniális elemzését Mácha és Palacký – a 19. század két legjelentősebb cseh alakja – kibékíthetetlen konfliktusáról a szürrealisták nevezetes almanachjába,¹⁶ majd a „hitetlenek lázadását” ostromozó, Dosztojevszkijig visszanyúló Masarykról mutatja ki, hogy a filozófus elnök a saját hitetlenségével küzdve ítéli el nihilizmusba és forradalmiságba

¹⁴ Idézi Bouček: i. m. (6. j.) 30.

¹⁵ Jiří Brabec: *Doslov*. In: Kalandra, 1994. 383.

¹⁶ Závěš Kalandra: *Mácha a Palacký*. In: Ani labuť, ani Lúna. Szerk. Vítězslav Nezval. Praha: Concordia, 1936. 44–62.

tévedt kortársait.¹⁷ A Masarykkal való polémia Kalandrában is megmozdít valamit: vajon érdemes-e a hit metafizikáját mindenáron a kommunista párthoz kötni?

Mintegy másfél évig tart Kalandra Don Quijote-i harca a radikális baloldal megújításáért. Jellemző módon ekkor még Lenin örökségére hivatkozik a bizánci szellemű sztálini diktatúrával szemben. 1936-ban előbb röpiratot ad ki, amelyben helyteleníti a Kommintern spanyolországi politikáját, amely a „demokrácia védelme” ürügyén blokkolni igyekszik a szocialista forradalom kibontakozását. Elemzése kísértetiesen hasonlít Orwell látéletehez, aki a barcelonai anarchisták felkelését és a POUM nevű antisztálinista kommunista párt szétverését Moszkva ügynökeinek tulajdonítja.¹⁸ Ezt követően Guttman és Kalandra közread egy brosúrát a moszkvai perekről, melyet szétküldenek a *Rudé právo* előfizetőinek. Ebben éles szavakkal cáfolják az abszurd vádakat: Lenin egykori munkatársainak kivégzésével a szovjet bürokrácia új osztálya elárulta „október örökségét”, bűnt követett el a „világ proletariátusa” ellen. (Jellemző módon a csehszlovák hatóságok mindkét röpirat első kiadását elkobozzák, a liberális sajtó külpolitikai okokból kedvezően ítéli meg Sztálin „bonapartista” fordulatát.)¹⁹ 1937-ben Kalandráék csoportja megindítja a „kommunista ellenzék” *Proletár* című lapját (az év folyamán kilenc száma jelenik meg). Ebben a moszkvai vérbíróság „akasztófahumorát” kipellengérezve Kalandra a „teljes demoralizálódást” veti a sztálini pereket védő kommunisták szemére. A válasz nem marad el: a kommunista pártlapok gyalázkodó cikkeire Julius Fučík teszi fel a koronát, amikor a fasizmust szolgáló, trockista „agent provocateur”-öknek nevezi az antisztálinista ellenzéket.²⁰ Kalandra reakciójára jellemző, hogy az általa időközben szerkesztésre átvett *Světlozor* című képes folyóirat áprilisi számában fotómontázst közöl, amelyen a patetikusan gesztikuláló Visinszkij és egy k. und k. egyenruhás GPU-tiszt társaságában saját magát ülteti a vádlottak padjára II. Ottokár király morvamezei meggyilkolása miatt. Talán maga sem gondolta, hogy az áprilisi tréfa alig tizenhárom év múlva számára is valósággá válik.

A baloldali ellenzék talajvesztése után Kalandra visszatér tudományos munkáihoz, de 1938 válságos hónapjaiban Milena Jesenská beviszi Peroutka mértékadó liberális hetilapjának szerkesztőségébe. Ettől fogva különbö-

¹⁷ Závist Kalandra: *Religiozita poznání T. G. M. a F. X. Š.* In: Kalandra, 1994. 106–122.

¹⁸ George Orwell: *Hódolat Katalóniának*. Budapest: Interart, 1989.

¹⁹ Ld. erről részletesen Ivan Pfafl: *Česká levice proti Moskvě 1936–1938*. Praha: Naše vojsko, 1993. 5–61.

²⁰ Jiří Brabec: *Závist Kalandra*. Orientace, 1969/4. 84.

ző álneveken ő írja a *Prítomnost* hűvösen ironikus külpolitikai kommentárjait. Folyamatosan publikál a német megszállás után is, egészen a lap augusztus végi betiltásáig. Az egyik utolsó lapszámban realista döntésnek nevezi a Ribbentrop–Molotov-paktumot, amely megfelel az orosz diplomácia hagyományának, s nem szolgáltatja ki a szovjet államot a nyugati hatalmak esetleges pálfordulásának.²¹ A Gestapo a háború kitörésének napján tartóztatja le, hat évet tölt német koncentrációs táborokban.

Hazatérése után légüres térbe kerül, grafikus felesége tartja benne a lelket, aki gondoskodik anyagi biztonságáról. Ekkor fejből újra megírja monumentális történeti-antropológiai munkáját a cseh előidők mítikus hagyományáról, amelynek eredeti kéziratát a Gestapo annak idején elkobozta.²² A kétkötetes *Cseh pogányság* tökéletesen szakszerű, de egyúttal provokatív mű, amely James George Frazer etnológiai alapozású vallástörténeti munkáit felhasználva dekonstruálja a cseh nemzeti tudatban rögzült mondákat. Feltette a kérdést, amely a nemzeti historizmus örökségét ápoló történetírás kontextusában botránykőnek számít:

A Kosmas által feljegyzett mondák által vajon átszűrődik-e némi fény a pogány ókor sötétjéből, vagy mindez csupán legrégibb krónikásunk fantáziájának terméke, vagy külföldi irodalmi minták átvétele?²³

Ha erre a kérdésre választ akarunk kapni, Kalandra szerint előbb azt kell eldönteni, hogy Kosmas műve vagy a sokat vitatott Kristián-legenda tartalmazza-e a cseh mondák legrégibb változatát. Ezért munkájának teljes első kötetét annak szenteli, hogy a cseh mondák legrégibb forrásai közül kizárhassa a Kristián legendát – szembefordulva Pekař-zsal, s visszatérve Dobrovský nézetéhez, aki szerint 14. századi hamisítványról van szó. A második kötetben, mások munkáit felhasználva Kalandra aprólékosan igazolja, hogy a Kosmas által előadott mondáknak nincs történelmi magjuk, de nem is a szerző képzeletéből vagy olvasmányaiból fakadnak. A legrégibb cseh mondák hősei, akiket Kosmas mint történeti alakokat ábrázol, egy „euhémerezációs” folyamat termékei, amelynek során az istenek és démonok emberi alakot öltenek. A cseh pogányság „ciklikus panteonját”²⁴ rekonstruálva Krokot (illetve Krok halálát) tekinti kiinduló pontnak. (Čech ősatya

²¹ Jan Albert: *Starosti Pavla Grekova*. *Prítomnost*, 1939/30. 461–463.

²² Závěš Kalandra: *České pohanství*. Praha: Borový, 1947. (Második kiadás: Praha: Dauphin, 2002.)

²³ Kalandra, 2002. I. 23–24.

²⁴ I. m. II. 490.

csupán „héros epónimos”-a a cseh népnek – nem tartozik sem a történelemhez, sem a mitológiához, eredete pusztán népi etimológia). Krok a természeti termékenyítő erők dagályának és apályának istene, akit a tél végén mindig „meg kell ölni”, hogy felszabaduljon az út a tavasz visszatérése előtt. Krok lányai az istenségek uralmát testesítik meg: az első a tavasz kezdetét, a második a nyár tetőpontját, a harmadik a téli napfordulót jelképezi. Libuše ítélete kifejezi a nyár győzelmét a tél fölött, Libuše házassága Přemysl Oráč-csal mágikus házasság a termés biztosítására. A lányok háborúja arra a tavaszi szertartásra utal, amely a fiatal férfiak és nők felfokozott erotikus energiáit lecsapolva a földműves munkák sikeréért kezekedik. A legszenzációsabb állítás az utolsó fejezetben vár az olvasóra, amikor Kalandra az első cseh szenteket is besorolja a pogány panteonba. Szt. Ludmila Demeter istennő megfelelője, a gabona ajándékozója, és a „baba” (vén banya, szipirtyó) megfojtása mágikus menyasszonyi szertartás.

Kalandra művének értékelése külön tanulmányt igényelne, a maga korában is erősen vitatták. Ösztönző erejét azonban nem csupán a könyv új kiadása mutatja, hanem a közelmúltban elhunyt két legismertebb szakember tisztelgő véleménye is. Minden fenntartása mellett Jan Lehár 2003-ban megjelent recenziója „szenzációs” nevezi Kalandra érvelését,²⁵ Dušan Třeštík pedig neki ajánlja utolsó könyvét: „Záviš Kalandra, cseh entellektüel emlékére, aki tévedett”.²⁶ A történeti filológia elmúlt hatvan évének eredményei alapján ugyanis kétségtelennek látszik, hogy a Kristián legenda 10. századi datálása helytálló, s ebben az esetben az első cseh szenteket nem lehet besorolni a pogány istenségek közé. Ma már egyébként is egyre többen tekintik önkényesnek a „kulturális antropológia” néven időközben nagy karriert befutott mítoszkutatást, amely az antik kultúrák és a paraszti folklór összekapcsolásával közelít az írásbeliséget nélkülöző primitív társadalmakhoz. A balti mitológiát elemezve legutóbb Bojtár Endre mutatta ki, hogy a folklórt a nyelvvel azonosító etnográfiai módszer hívei önkényesen azonosítják a mitológiát a társadalmi tudattal, s állításaik gyakran nem állják ki a forráskritika próbáját.²⁷

Visszatérve Kalandra 1945 utáni pályájához, a német koncentrációs táborok tapasztalatai véglegesen meggyőzték az individuális szabadságjogok minden ideológia felett álló elsőbbségéről. A politikai elemzés kényszerétől azonban nem tudott szabadulni, különböző álneveken több tucatnyi cik-

²⁵ Jan Lehár: *Na okraj nového vydání Českého pohanství*. Česká literatura, 2003/5. 597–600.

²⁶ Dušan Třeštík: *Mýty kmene Čechů*. Praha: Lidové noviny, 2008.

²⁷ Bojtár Endre: *Bevezetés a baltisztikába*. Budapest: Osiris, 1997. 35–36, 173–199.

ket között a jogállami demokráciát elfogadó két szocialista párt sajtójában. Pesszimista hangulatáról érzékletes képet fest Stanislav Budín, a pártba éppen visszafogadott egykori renegát, aki emlékiratában felidézi egy 1946-os véletlen utcai találkozást:

Záviš teljesen szkeptikus volt, rossz sejtelmekkel, borús aggodalmakkal. Kétkedett az ipar államosításának helyességében, mert úgy vélte, a kormányt mindinkább uraló egyetlen párt kezében összpontosuló túlzott gazdasági hatalom katasztrofális következményekkel járhat a demokratikus szabadságok területén. [...] Amikor a kulturális élet kíváncsára terelődött a szó, ironikus tömörséggel csak ennyit mondott: „Kinyitni a Metrót, becsukni Nejedlýt.”²⁸

A Metro az avantgarde művészek háború előtti kávéháza, Nejedlý pedig a patetikusan locsogó sztálinista oktatási miniszter, aki a kommunista és a pánszláv ideológia ötvözésén munkálkodott. Kalandra több cikkben is bírálta a kommunista taktikát, amely a hazafias érzésekkel kufárkodva a pillanatnyi érdekek szerint váltogatja politikai jelszavait, s minden lehetséges módon igyekszik megfélemlíteni ellenfeleit. A legtöbb demokratához hasonlóan 1947 nyarán reménykedett a Marshall-terv elfogadásában, amely megerősítette volna az ország szuverenitását, s örömmel üdvözölte a szociáldemokrata párt irányváltását, amikor a kriptokommunista Fierlinger helyébe a demokrácia mellett elkötelezett Laušmant választották elnöknek. A kommunista hatalomátvétel napjaiban írt utolsó cikkében elítélte a gondosan megrostált szakszervezeti kongresszus küldötteit, amiért teljes mellszélességgel a puccsisták mellé álltak:

A kongresszus összehívásának módja a munkásdemokrácia megcsúfolása. A szakszervezetek csak eszközül szolgálnak a KSČ vezetőinek kezében, akik meg akarják dönteni a parlamenti demokráciát, s el akarják leplezni a totális rezsim bevezetését.²⁹

Kalandrát 1949. november 9-én tartóztatták le államellenes összeesküvés vádjával. Mivel semmiféle konkrét bizonyíték nem állt rendelkezésre, három napig kínozták, amíg aláírta beismerő vallomását. Ügyét hozzácsapták a korszak legnagyobb kirakatperéhez, amely Milada Horáková, volt szocialista képviselőről kapta ma használatos nevét, s amelynek kapcsán a nem

²⁸ Budín: i. m. (4. j.) 379.

²⁹ Idézi, Bouček: i. m. (5. j.) 121.

kommunista pártok több ezer aktivistáját tartóztatták le. Kalandra egyáltalán nem ismerte Horákovát, ám a nép ellenségeinek tablóján rá osztották ki a „trockista kártevő” szerepét. A nyilvános tárgyaláson ironikusan karikírozta az ügyész képtelen vádjait, végül Horáková asszonnyal együtt mint kémet és hazaárulót halálra ítélték. A hivatalos sajtó trockista, prostituált újságíróként emlegette, aki hivatásos bűnöző, undorító szerzet, vipera a kövek között. A trockizmus vádja csupán a rituális színjáték része volt, megse kísérelték bizonyítani, hiszen Kalandráék csoportja még 1936–38-ban is elhatárolódott a IV. Internacionálé híveitől. Amikor 1948-ban Egon Bondy, a trockizmussal kacérkodó bohém anarchista hozzá fordult tanácsért, Kalandra igyekezett lehűteni ifjú barátját: „Ha Trockij győzött volna Sztálin ellenében, a dolgok ugyanolyan rosszul végződnek.”³⁰

A halálos ítélet kimondása után Franciaországban André Breton nagyszabású tiltakozó akciót indított Kalandra életének megmentésére. Nyílt levélben fordult Paul Éluard, ünnepelt kommunista költőhöz, hogy egykori barátjuk érdemeire tekintettel vesse latba befolyását. Éluard meghökkenítő választ adott: „Túl sok feladat nehezedik rám, hogy az ártatlanságukat hangoztató ártatlanokért kiálljak, mint sem a bűnüket bevalló bűnösökért feleljem a szavam.”³¹ A csehszlovák kormánynak címzett táviratot végül aláírta Camus, Sartre, Simon de Beauvoir, Max Ernst. Kegyelmet kért Gottwald elnöktől Albert Einstein, a Princeton és a Harvard egyetem. Az ítéletet 1950. június 27-én végrehajtották.

*

Hatvan év múltán a könyvtárakat böngészve adódik a kérdés: Mi az, ami legkisebb közös többszörösként az antikommunista marxizmus és a vele rokon irányzatok eszmei poggyászából ma is használható, s megvitatásra érdemes? Attól tartok, vajmi kevés. A személyiség méltóságából fakadó egyenlőségi eszme és az antinacionalista beállítódás ma már a liberális demokrácia alapértékei közé tartozik. A hatalmi szerkezetek legitimációját szolgáló tudatipar kritikája immár beépült a társadalomtudományok érvkészletébe. A marxi értelemben vett proletariátus fogalmát visszakarta az ókortudomány. A szocializmus eleve képlékeny ideálképe a nyugati világban legfeljebb erkölcsi felszólításként értelmezhető mint a demokratikus politika kiterjesztésének programja. A kapitalizmus valamennyi válfajában benne rejlő barbarizálódási tendencia kivédése immár kulturális kérdéssé vált, amelyet semmiféle politikai ideológia sem helyettesíthet. A

³⁰ Egon Bondy: *Prvních deset let*. Praha: Maťa, 2002. 42–43.

³¹ André Breton: *Otevřený dopis Paulu Eluardovi*. Analogon, 1969/1. 67.

modern, baloldali értelmiség feladata az ideológiák kritikai átvilágítására szűkül, vagyis arra az égetően szükséges küldetésre, hogy a humanista erkölcs alapján mindannak elvi kritikusa legyen, ami a szabadságot elnyomja. Mindez cseppet sem kevés, ha a szabadság, erkölcs és kritika hármas egységét szegezi szembe a hatalmi kizárólagosság, az erkölcsi autokrácia és a gondolati engedelmesség elvével. A marxista örökség ebben a keretben érvényes támpontokat ad a társadalmi tudatformák szakadatlan kritikájához. Feltéve persze, ha az ideológia és a gondolati rendszerek közé nem teszünk egyenlőségjelet.

Bojtár Endre műveinek bibliográfiája

KÖNYVEK (BOOKS)

1. *A kelet-európai avantgarde irodalom* (East European Avantgarde Literature)
Budapest, Akadémiai Kiadó, 1977. 158 pp.
2. *A szláv strukturalizmus az irodalomtudományban* (Slavic structuralism in the theory of literature)
Budapest, Akadémiai Kiadó, 1978. 145 pp.
3. *Egy keleteurópeér az irodalomelméletben* (An East European in the theory of literature. Selected Essays)
Budapest, Szépirodalmi Kiadó, 1983. 231 pp.
4. *Slavic Structuralism* (English version of item nr. 2.)
Amsterdam–Philadelphia, John Benjamins, 1985. 160 pp.
5. *Kevés szóval litvánul* (A Grammar and Textbook of Lithuanian language)
Budapest, Tankönyvkiadó, 1985. 311 pp.
6. „Az ember feljő...” („The Man arises...”. The Enlightenment and the Romanticism in the Literatures of Central and Eastern Europe)
Budapest, Magvető, 1986. 204 pp.
7. *Európa megrablása* (The Rape of Europe. The annexation of the Baltic States in the light of documents)
Budapest, Szabad Tér Kiadó, 1989. 334 pp.
8. *Litván kalauz* (Companion to Lithuania’s cultural history)
Budapest, Akadémiai Kiadó, 1990. 132 pp.
9. *East European Avant-garde Literature* (The English version of item nr. 1.)
Budapest, Akadémiai Kiadó, 1992. 156 pp.
10. *Kelet-Európa vagy Közép-Európa* (Eastern or Central Europe. Selected Essays)
Budapest, Századvég, 1993. 242 pp.
11. *Oloupení Evropy* (The Czech version of the item nr. 7.)
Praha, Mladá Fronta, 1994. 268 pp.
12. *Bevezetés a baltisztikába* (An introduction to Baltic Studies. The Culture of the Balts in the Antiquity)
Budapest, Osiris, 1997. 316 pp.
13. *Foreword to the Past: A Cultural History of the Baltic People.*
Budapest, CEU Press, 1999. 419 pp. (The English version of the item nr. 12)
14. *Književnost istocnoevropske avangarde* (The Serb version of the item nr. 1.)
Beograd, Narodna knjiga – Alfa, 1999. 167 pp.

15. *A kelet-európeér pontossága* (Accuracy of the Eastern European. Selected essays)
Budapest, Krónika Nova Kiadó, 2000. 245 pp.
16. *Litván–magyar szótár* (Lithuanian–Hungarian Dictionary)
Vilnius, Lietuvos Kalbos Institutas, 2007. 984 pp.
17. *Litván–magyar szótár* (Lithuanian–Hungarian Dictionary)
Internetes változat (http://www.morphologic.hu/index.php?option=com_wrapper&Itemid=502)
18. „*Hazát és népet álmodánk...*” Felvilágosodás és romantika a közép- és kelet-európai irodalmakban („We had a dream about our country and people...”
The Enlightenment and the Romanticism in the Literatures of Central and Eastern Europe)
Budapest, Typotex, 2008. 330 pp.
19. „*Vysnívali jsme si vlast a národ...*” (The Slovak version of the item nr. 18.)
Bratislava, Slovak Academic Press, 2010. 164 pp.

TANULMÁNYKÖTETEK BEN MEGJELENT ÍRÁSOK (SECTIONS IN BOOKS)

- *A cseh szocialista líra fejlődése 1918 és 1929 között.* In: „Jöjj el, szabadság!” Bp., 1967. 176–226.
- *Néhány szó a XX. századi lengyel–magyar irodalmi kapcsolatok kutatásáról.* In: Tanulmányok a lengyel–magyar irodalmi kapcsolatok köréből. Bp., 1969. 587–590.
- *Władysław Broniewski és József Attila.* In: Tanulmányok a lengyel–magyar irodalmi kapcsolatok köréből. Bp., 1969. 565–585.
- *A lengyel „integrális” iskola.* In: L. Nyíró (ed.): Irodalomtudomány. Bp., 1970. 203–225.
- *Címszavak.* In: Világirodalmi Lexikon. 1–18. Bp., 1970–1995.
- *Vostocnoevropejskij ekspressionizm v bolgarskoj poezii.* In: Actes du Premier Congrès International de Etudes Balkaniques et Sud-Est Européennes. Sofia, 1971. 193–197.
- *Érték és közérthetőség.* In: Művészet és közérthetőség. Bp., 1972. 102–104.
- *A lengyel avantgarde líra fejlődése.* In: Meghallói a Törvényeknek. Bp., 1973. 421–450.
- *Az irodalomtudományi strukturalizmus fantomja ellen.* In: A strukturalizmus-vita. I. Bp., 1977. 148–150.
- *Az irodalmi mű értéke és értékelése.* In: A strukturalizmus-vita. I. Bp., 1977. 151–192.
- *Nach dem Strukturalismus.* In: J. Odmark (ed.): Language, Literature and Meaning. I.: Problems of Literary Theory. Amsterdam, 1979. 283–323.
- *Költő – magaslesen.* In: Ez most a divat. Bp., 1981. 56–65.

- *A narratológia Lengyelországban.* In: Az irodalmi elbeszélés elméleti kérdései. Szeged, 1980. 102-109.
- *Az irodalom gépezete.* (Puskin és Esterházy) In: Tanulmányok a kelet-európai irodalmak és nyelvek köréből. Bp., 1980. 149-167.
- *A kelet-európai romantika.* In: Irodalom II. (Gimnáziumi tankönyv) Bp., 1980. 194-210.
- *A két világháború közötti marxista irodalomtudomány.* In: A marxista irodalomelmélet története. Bp., 1981. 333-340.
- *Orosz realizmus.* A kelet-európai irodalmak a romantika után. Vajda János. In: Irodalom III. (Gimnáziumi tankönyv) Bp., 1982. 51-85; 147-168.
- *Poésie de langues baltiques.* In: Le tournant du siècle des Lumières. 1760-1820. Bp., 1982. 463-467.
- *Die Avantgarde in der ukrainischen Lyrik der zwanziger Jahre.* In: M. Semenko: Ausgewählte Werke. Würzburg, 1983. 218-233.
- *Die Aufklärung in Mittel- und Osteuropa.* In: Aufklärung und Nationen im Osten Europas. Bp., 1983. 66-114.
- *Quelques problèmes de la théorie littéraire polonaise contemporaine.* In: Essays presented to György Mihály Vajda. Szeged, 1983. 109-116.
- *A „pártosság” fogalma az újabb irodalomelméleti irányzatok fényében.* In: A művészeti pártosságról. Bp., 1983. 255-271.
- *Echos futuristes: Lituanie.* In: Les avant-gardes littéraires au XXe siècle. Bp., 1983. 210-211.
- *József Attila és a kelet-európai költészet.* In: „A mindenséggel mérd magad!” Bp., 1983. 33-44.
- *Hodnota a hodnocení literárního díla.* In: Teorie literatury v zrcadle madarské literární vědy. Praha, 1986. 308-325.
- *Novite javlenija v literaturoznaniето.* In: Granici i vazmoznosti na literaturiznaniето. Sofia, 1986. 65-71.
- *Die baltischen Literaturen in Ungarn.* In: Hungaria Litterata, Europae Filia. Bp., 1986. 133-135.
- *A kelet-európai pontossága.* In: Helyünk Európában. Bp., 1986. II. 340-342.
- *A közép-kelet-európai irodalom a XIX. században.* In: Hungaro-Polonica. Bp., 1986. 185-190.
- *Bevezetés.* In: Struktúra, jelentés, érték. Bp., 1988. 7-11.
- *A nemzeti kérdés és a filológia Közép-és Kelet-Európában.* In: A magyar nyelv és kultúra a Duna völgyében. I. Bp., 1989. 41-45.
- *Das Postmoderne und die Literaturen Mittel-und Osteuropas.* In: 1988 Suvaziovimo darbai. Lampertheim, 1989. 23-33.
- *Ami összehasonlítható – és ami nem.* In: M. Balogh, T. Berkes (eds): Ami összehasonlítható, és ami nem. Békéscsaba, 1989. 7-9.
- *Az irodalmi irányzat.* In: Az irodalomtörténet elmélete. I. Bp., 1989. 379-403.
- *A „balti” név és eredete.* In: „Tagjai vagyunk egymásnak”. Bp., 1991. 392-395.

- *Az irodalmi mű értéke és értékelése.* In: A strukturalizmus után. Bp., 1992. 13-56.
- *Hogyan lettem baltista és miért?* In: „...mennyre hátra van még az ember”. Bp., 1993. 110-113. – Uez.: „Slavica Pragensia”, (XXXVII) 1995. 225-229.
- *A lett irodalom címszavai.* In: The Everyman Companion to East European Literature. London, 1993.
- *T. Sevcenko, J. Wolker, K. Baczyński.* In: 88 híres vers a világirodalomból. Bp., 1994.
- *J. Hašek: Švejk.* In: Ötven nagyon fontos regény. Bp., 1994. 201-206.
- *A. Mickiewicz: Ha eljövök...* In: Száz nagyon fontos vers. Bp., 1995. 330-334.
- *Literatura Europy Środkowowschodniej w XIX wieku.* In: Węgry - Polska w Europie Środkowej. Kraków, 1997. 269-273.
- *Kell-e összehasonlító irodalomtudomány?* In: T. Berkes (ed): Bohemia et Hungaria. Bp., 1998. Osiris. 60-63. – Uez.: T. Berkes (ed): Keresztirányok. Közép- és kelet-európai összehasonlító kultúrtörténet. Bp., Balassi, é. n. [2000] 39-44.
- *Fejezetek.* In: Irodalom III. Bp., Krónika Nova, 1999. 51-77; 129-150.
- *Címszavak.* In: A világ nyelvei. Bp., Akadémiai, 1999. 139-143; 847-851; 854-857; 1201-1203.
- *Post festa torzó.* In: Az értelmező közösségek elmélete. Bp., Balassi, 2001. 180-186.
- *The National Idea in Contemporary Hungarian Literature.* In: The National Idea As A Research Problem. Warszawa, Ślawistyczny Ośrodek Wydawniczy, 2002. 367-377.
- *Apie Toma Venclova.* In: D. Mitaite (red.): Tomas Venclova. Vilnius, Liet. Literatūros ir Tautosakos Institutas, 2002. 198-203.
- *Írások Esterházyról, Kertészről, Nádasról.* In: Esterházy – Kertész – Nádas: Kalauz. Bp., Magvető, 2003. 161-225.
- *The Avant/garde in East-Central European literature.* In: M. Cornis-Pope – J. Neubauer (eds.): History of the Literary Cultures of East-Central Europe. I. Amsterdam – Philadelphia, John Benjamins, 2004. 364-375.
- *Die Winterreise des Sisyphos.* In: M. Szegedy-Maszák – T. Scheibner (eds.): Der lange, dunkle Schatten. Bp. – Bécs, Kortina – Passagen Verlag, 2004. 327-342.
- *Mythologization of the Contemporary Baltic Consciousness.* In: Ying-hsiung Chou et al (eds.): Cultural Dilemmas during Transitions. Taiwan, National Science Council, 2004. 95-105.
- *Irodalmában él a nyelv.* In: Kenyeres Zoltán-émlékkönyv. Bp., Anonymus, 2004. 202-205.
- *Lehetséges-e regionális irodalomtörténet?* In: A. Veres (ed.): Az irodalomtörténet esélyei. Bp., Gondolat, 2004. 169-175.
- *Közép-Európa fogalmáról (Vázlatos dekonstruktív-destruktív összefoglalás).* In: A. Veres – M. Szegedy-Maszák (eds.): Elért bizonyosság. Bp., Krónika Nova, 2005. 19-23.

- *A Comparative Study of A Region's Literatures?* In: M. Czibere – Á. Kerékjártó (eds.): Bouquet Hongrois. Groningen, Rijksuniversiteit, 2005. 21-27.
- *Az értelmezői közösségről.* In: I. Horváth Iván – C. Gy. Kálmán (eds.): *A címódó civil.* Bp., Krónika Nova, 2005. 23-27.
- *Az intertextualitás játéka József Attila-versek és a cseh költészet között.* In: L. Kabdebó (ed.): „Szabad ötletek...” Miskolc, 2005. 136-140.
- *Mythologizing Contemporary Baltic Consciousness.* In: M. Cornis-Pope – J. Neubauer (eds.): *History of the Literary Cultures of East-Central Europe. III.* Amsterdam-Philadelphia, John Benjamins, 2007. 290-294.
- *Pitfalls in Writing a Regional Literary History of East-Central Europe.* In: M. Cornis-Pope – J. Neubauer (eds.): *History of the Literary Cultures of East-Central Europe. III.* Amsterdam-Philadelphia, John Benjamins, 2007. 419-427.
- *A demokráciától a parancsuralomig: a három balti állam útja 1918 és 1940 között.* In: Gy. Gábor (ed.): *A párizsi toronyór.* Bp., Pallas, 2007. 97-112.
- *Pogány bűnök – keresztény kegyelem.* In: „Mielz valt mesure que ne fait estultie”. Bp., Krónika Nova, 2008. 65-70.
- *Egy regionális irodalomtörténet múltja, jelene és...* In: J. Görözdí – G. Magová (eds.): *Az irodalmi recepció kreativitása.* Bratislava, Ústav svetovej literatúry – Veda, 2008. 201-211. (Ugyanitt szlovákul is.)
- *Keletas zodziu apie Aleksandra Stroma.* In: L. Donskis (ed.): *XX a. zmojus: Aleksandro Stroma portretai.* Kaunas, Versus Aureus, 2008. 118-140.

TANULMÁNYOK (MAJOR ARTICLES)

- V. Vančura „Marketa Lazarová” című regénye magyar fordításának bírálata. „Helikon”, 1962. 218-226.
- A kelet-európai típusú újkabkori irodalmi nyelvek kialakulásának néhány kérdése. „Magyar Nyelv”, 1964/3. 332-344.
- Zur Frage der Ausgestaltung der neuzeitlichen Literatursprachen in Osteuropa. „Studia Slavica”, 1964/3-4. 405-424.
- A szovjet összehasonlító irodalomtudomány 1960 óta. „Helikon”, 1964/1. 62-72.
- A kelet-európai szocialista líra néhány kérdése. „Helikon”, 1965. 502-513.
- A groteszk a mai cseh irodalomban. „Kritika”, 1965/10. 27-34.
- Quelques problèmes de la poésie socialiste est-européenne entre 1914 et 1929. „Acta Litteraria”, 1967/1-4. 227-242.
- Poésie pure – poésie communiste. „Acta Litteraria”, 1968/3-4. 307-330.
- Az irányzatok kérdése a két világháború közötti kelet-európai lírában. „MTA I. Oszt. Közl.”, 1968. 86-90.
- Le problème des tendances dans la poésie est-européenne entre les deux guerres. „Studia Slavica”, 1968. 67-73.

- A kelet-európai avantgarde költészet történetéhez. „Valóság”, 1969/6. 63-74.
- Komunistické l’art pour l’art. „Slavia”, 1969/3. 380-399.
- L’école „intégraliste” polonaise. „Acta Litteraria”, 1970/1-2. 380-399.
- Az irodalmi mű értéke és értékelése. „Valóság”, 1970/12. 8-22.
- Verselemzés (Tandori Dezső: Hommage). „Kritika”, 1971/9. 18-27.
- Az irodalmi mű mint az értelmezés tárgya. „Kritika”, 1971/3. 24-27.
- A kelet-európai pontossága. „Új Symposion”, 1971/4. 187.
- Knjizevna Avangarda u Istocnoj Evropi. „Umjetnost Rijeci”, 1971/2. 129-131.
- Literaturos kurinio verte ir vertinimas. „Pergale”, 1971/7. 130-135.
- Wert und Wertung des literarischen Werkes. „Zagadnienia rodzajów literackich”, 1972/1. 71-108.
- A cseh irodalom útja. „Helikon”, 1972/2-3. 427-433.
- Az avantgarde a húszas évek ukrán lírájában. „Alföld”, 1972/4. 3-15.
- Vostocnoevropejszkij avantgard kak literaturnoe napravlenie. „Acta Litteraria”, 1973/1-2. 173-207.
- Metamorfozy podmiotu dzieła. „Pamiętnik Literacki”, 1973/2. 249-259.
- Awangarda wschodnioeuropejska jako kierunek literacki. „Miesięcznik Literacki”, 1973/11. 31-44; /12. 58-68.
- Jel és dolog a kelet-európai avantgarde irodalomban. „Literatura”, 1974/2. 68-77.
- The Eastern European Avant-garde as a Literary Trend. „Neohelicon”, 1974/3-4. 93-126.
- Az irodalmi irányzat. „Literatura”, 1975/3-4. 29-42.
- A szláv strukturalizmus az irodalomtudományban. „Magyar Filozófiai Szemle”, 1975/3-4. 369-394.
- Der slawische Strukturalismus als Richtung der Literaturwissenschaft. „Acta Litteraria”, 1976/1-2. 55-84.
- Signe et chose dans la littérature d’avant-garde de l’Europe de l’Est. „Zagadnienia rodzajów literackich”, 1977/1. 67-79.
- A marxista irodalomtudomány történetiségéről. „Kritika”, 1977/9. 18-19.
- Povijesnost marksističke znanosti o književnosti. „Umjetnost Rijeci”, 1977/1-3. 37-46.
- A funkcionális strukturalizmus az irodalomtudományban (J. Mukařovský). „Kultúra és Közösség”, 1977/2. 5-24.
- A kelet-európai felvilágosodás. „Valóság”, 1977/12. 1-18. – Ua.: Keresztirányok, 47-73.
- The Enlightenment in East-European Literature. „Studia Slavica”, 1977. 375-379.
- Az irodalmi mű jelentése (Konrád György: A látogató). „ITK”, 1978/2. 227-238.
- Die Genauigkeit des Osteuropaers. „Neue Zürcher Zeitung”, 1978/41. 63.
- Die Aufklärung in Osteuropa. „Acta Litteraria”, 1978/3-4. 251-291.
- Az irodalomtudomány újabb feladatairól. „Literatura”, 1979/1. 3-6.
- Dichter im Hochstand. C. K. Norwid. „Neue Zürcher Zeitung”, 1979/220. 67-68.

- Der ontologische Strukturalismus in der Literaturwissenschaft. R. Ingarden. „Neohelicon”, 1979/2. 47-82.
- Die Geschichtlichkeit der marxistischen Literaturwissenschaft. „Zagadnienia rodzajów literackich”, 1979/1. 53-64.
- Sinn und Wert des literarischen Werkes. „Acta Litteraria”, 1980/1-2. 107-117.
- Strukturalizmus és „metafizika” között. „Literatura”, 1980/2. 228-233.
- Az irodalmi mű jelentése és értéke. „Valóság”, 1981/3. 42-48.
- József Attila és a kelet-európai költészet. „Életünk”, 1981/7. 638-645.
- Mechanizm literaturi. Puskin i Esterházy. „Studia Slavica”, 1982. 357-370.
- Der Katastrophismus. „Neohelicon”, 1982/1. 73-78.
- A romantika a kelet-európai irodalmakban. „Valóság”, 1983/12. 81-95. – Ua.: Keresztirányok, 103-127.
- Egzoticsnoszt isztocsnoevropljanina. „Knjizevna Recs”, 1983/203. 15.
- Literaturnoe napravlenie. „Hungaro-Slavica”, 1983. 9-16.
- A mai lengyel irodalomelmélet néhány kérdése. „Literatura”, 1983/1-4. 69-75.
- Zeichen und Ding in der ungarischen Gegenwartsliteratur. Gy. Konrád's „Der Besucher”. „Zeitschrift für Kulturaustausch”, 1984/2. 138-144.
- A belorusz irodalom Magyarországon. „Szovjet Irodalom”, 1984/2. 181-186.
- Néhány szó Czesław Miłoszról. „Vigilia”, 1985/5. 399-403.
- Filosofskij roman. S. T. Kondrotas. „Litva Literaturnaja”, 1986/3. 113-119.
- From Báthory to the Present: Lithuania through Hungarian Eyes. „Baltic Forum”, 1986/Spring. 49-60.
- Tény és vélemény. „Liget”, 1986/tavaszi. 81-90.
- Osteuropa oder Mitteleuropa? „Neue Zürcher Zeitung”, 1986/240. 37-38.
- Nuo Batorio ligi siu dienu. „Ausra”, 1987/3. 12-14; /4. 29-30.
- Irodalomelméleti elmélkedések. „Valóság”, 1987/8. 79-89.
- Kelet-Európa vagy Közép-Európa? „Életünk”, 1987/6. 525-537.
- Eastern or Central Europe? „Cross Currents”, 1988/7. 253-269.
- Pontosítások a magyar (?) - belorusz (?) - lengyel (?) - litván (?) kapcsolatok egy fejezetéhez. „Életünk”, 1988/7. 640-649. – Ua.: Keresztirányok, 294-309.
- Das Drama „Herkus Monte” von J. Grušas als Ausdruck der nationalen Existenzangst. „Baltisches Jahrbuch”, 1988. 263-267.
- 1968-as beszámoló a Prágai Tavaszról. „Gondolat-jel” (Szeged), 1988/2. 29-35.
- The Case of Gáspár Békés. „Journal of Baltic Studies”, 1988/4. 323-334.
- A posztmodernizmus és a közép-és kelet-európai irodalmak. „Kritika”, 1988/7. 61-64.
- Tény és vélemény. „Liget”, 1988/1. 109-118; /2. 86-102; 1989/1. 105-117; /2. 106-111; /3. 114-118; 1990/4. 101-117.
- Baltikumi helyzetjelentés. „Élet és Irodalom”, 1989/7-8-9.
- Litvánia megkeresztelkedése. „Vigilia”, 1989/2. 123-129.
- Die Postmoderne und die Literaturen Mittel- und Osteuropas. „Neohelicon”, 1990/1. 47-57.

- The Avant-Garde in Central and Eastern European Literature. „Art Journal”, 1990/1. 56-62.
- Postmodernismus a literary střední a východní Evropy. 1991/21-23.
- Napló. „Magyar Napló”, 1992. május. 1.
- Litvániai vihar egy „nemzeti költő” körül. „2000”, 1991/10. 58-62.
- Gaspar Bekiesz i jego „nagrobek”. „Akcent”, 1992/2-3. 168-178.
- Az írás nélküli történetírás nehézségei. „2000”, 1995/10. 36-45; /11. 39-48.
- Marginália (Tomasz Mianowicz: A hadiállapot: Egy forgatókönyv részletei). „2000”, 1996/4. 47-56.
- Államok, nemzetek – nemzettudat. „História”, 1998/4. 6-11.
- Kik azok a vendek és kik voltak a venetek-venedek? „Vasi Szemle”, 1999/4. 511-538. – Ua.: Folklorisztika 2000-ben. Bp., 2000. II. k. 488-492.
- Marginália (Esterházy Péter: Harmonia coelestis). „2000”, 2001/5. 56-65.
- A közép- és kelet-európai összehasonlító (irodalom)történet mai lehetőségeiről. „Regio”, 2001/2. 160-165.
- Vai eksiste regionala literaturas vesture? „Karogs” (Riga), 2002/3. 161-167.
- On the Comparative Study of the Region’s Literatures. „Neohelicon”, XXIX (2002) 1, 27-33.
- Létezik-e regionális irodalomtörténet? [Ugyanez lettül is] in: I. Klevere – J. Pusztay: A magyar államiság ezer éve. Szombathely, Berzsenyi Dániel Főiskola. 2002. 5-14; 5-13.
- Téli utazás Sziszüphossal. „Magyar Narancs”, 2002. dec. 19. 60-62.
- Sziszüphosz téli utazása. „2000”, 2003/1. 28-34.
- „Píšu, abych se pomstil světu” (I. Kertész) „Lidové noviny”, 2003. ápr. 26. 13-15.
- Ar egzistuoja regionine literatūros istorija? „Kultūros Barai”, 2003/3. 21-25.
- A demokráciától a parancsuralomig: a három balti állam útja 1918 és 1940 között. „Limes”, 2003”. 99-108.
- Kis Esterházy. „2000”, 2005/12. 61-65.
- Where is Central Europe? „Lituanus”, 2006/1. 17-28.
- Margináliák: Szegedy-Maszák Mihály (ed.): A magyar irodalom történetei. „2000”, 2007/11. 51-65.
- A zsidókérdés mint litvánkérdés. „Kritika”, 2009/7-8. 14-21.
- A litvákok. „2000”, 2009/12. 3-16.

KISEBB CIKKEK (MINOR ARTICLES)

- A szocialista irodalom születése. „Helikon”, 1964. 277-281.
- Čapekéről – nyugaton és keleten. „Helikon”, 1964. 81-89.
- József Attila „hibás” Wolker-fordítása. „ITK”, 1965/2. 206-208.

- Attily Józsefa „chybny” překlad Wolkra. „Zprávy Vlastivědného muzea v Prostějově”, 1964/1. 3-6.
- Írói arcképek – J. Wolker. „A könyv”, 1965/12. 396-397.
- Varsói levél egy irodalomtörténeti műről. „Valóság”, 1965/6. 93-96.
- A cseh „kis formátumú” színház. „Helikon”, 1965. 91-94.
- A szovjet axiológiáról. „Helikon”, 1967. 494-496.
- Szomszédaink könyvei – magyarul. „Kritika”, 1967/12. 44-46; 1968/12. 63.
- Arcképvázlat V. Páralról. „Valóság”, 1968/6. 98.
- Két könyv Majakovszkijról. „Valóság”, 1968/3. 107-111.
- A lengyel integrális iskola. „Kritika”, 1969/12. 63-64.
- Literarische Avantgarde in Osteuropa. „Budapester Rundschau”, 1969/42. 10.
- A kelet-európai avantgarde mint irodalmi irányzat. „Helikon”, 1969. 247-250.
- Donelaitis „felfedezése”. „Élet és Irodalom”, 1970. máj. 23. 6.
- Egy rendhagyó regény. „Új Írás”, 1970/6. 106-109.
- Bájos és jópofa rajzfilmek. „Filmvilág”, 1971. márc. 1.
- A riportút vége. „Filmkultúra”, 1976/4. 39-43.
- Az avantgarde irodalom öröksége. „Köznevelés”, 1977. máj. 20. 13-14.
- Magyar elbeszélések ukránul. „Tükör”, 1977. máj. 8. 31.
- S. Wyspiański. „Tükör”, 1978. febr. 12.
- J. Iwaszkiewicz. „Élet és Irodalom”, 1979. márc. 3. 7.
- Filológus és filológia Közép- és Kelet-Európában. „Magyar Nemzet” 1984. febr. 11. 8. – Ua.: Keresztirányok, 18-24.
- Vajda György Mihály hetven éves. „Magyar Nemzet”, 1984. febr. 4. 8.
- Eszmecsere a felnégyelésről. „Új Tükör”, 1985. aug. 25. 23.
- Fordítás közben. „Könyvvilág”, 1986/9. 7.
- Két litván költő. „Életünk”, 1988/7. 628.
- Sziklay László halálára. „ITK”, 1987-88/3. 384-385.
- Németh László kontra Márai? „Élet és Irodalom”, 1988. ápr. 15.
- Feltámadt könyvek. „Kritika”, 1988/11. 25-26.
- Bücher aus der Versenkung – M. Kundera, Cz. Miłosz. „Budapester Rundschau”, 1988/46. 9; /47.9. (Ua. oroszul „Vengerszkie Novosztji”, 1989/1.)
- Előre, vissza – vissza, előre! „Szabad Demokraták”, 1989/3. 15-16.
- Néhány szó a litvánokról. „Napló”, 1989. jún. 10.
- Kik azok a pruccok? „Élet és Irodalom”, 1989. jan. 6. 13.
- Porig sujtásban. „2000”, 1989/1. 61-62.
- Évnapra. „Magyar Nemzet”, 1989. aug. 26. 9.
- A „hídember”. „Kortárs”, 1989/3. 143.
- Hiányos rajz. „Szovjet Irodalom”, 1990/3. 130.
- Széljegyzet. „2000”, 1990/4. 31.
- Összeomlás – után, alatt, előtt? „Magyar Nemzet”, 1990. nov. 17. 21.
- Kas jis, rytu europietis? „Literatura ir Menas”, 1991/márc. 2.

- Mi közöm hozzá? „Magyar Napló”, 1991. okt. 18.
- „Fasiszta nép”. „HVG”, 1991. okt. 26. 70.
- Kotta és ecset. „Magyar Hírlap”, 1992. okt. 8.
- A balti államok és Európa. „Európa Fórum”, 1992/4. 73-78.
- Jogfosztás vagy önvédelem? „HVG”, 1992. szept. 23.
- Lernen als Strategie. „Neue Zürcher Zeitung”, 1994. aug. 31.
- Fájdalmas köszöntő. „Európai Utas”, 1995/1. 87.
- Kulturális hírek. „Magyar Hírlap”, 1996. márc. 26. 10.
- List do redakcji. „Kultura”, 1998/1-2. 604-605.
- Néhány szó Nádas Péterről. „Élet és Irodalom”, 1998. szept. 18.
- Néhány szó a mai magyar irodalomról. „Mancs”, 1998. nov. 19. 38-39.
- Köszöntő. In: Könyv Tandori Dezső 60. születésnapjára. Bp., 1998.
- Vajda György Mihály nyolcvanöt éves. „Élet és Irodalom”, 1998/5. 6.
- Dazi vardi par muslaiku ungaru literaturu. „Literaturas Avize”, 1999/ 4-5. 32-33.
- Véleményszabadság. „Magyar Hírlap”, 2000. júl. 10.
- Ünnepi szavak Esterházy Péterről. „Élet és Irodalom”, 2001. jan. 26.
- Vásárhelyi Miklós halálára. „Magyar Narancs”, 2001. aug. 23.
- Litván, lengyel, két jó barát. „Élet és Irodalom”, 2001/37. 10.
- Olvasói levél. „Magyar Narancs”, 2001. nov. 22.
- Slavnostní slova o Péteru Esterházym. „Souvislosti”, 2001/2. 109-111.
- A rendszerváltás a balti államokban. „História”, 2001/9-10. 25-28.
- Kétezer leütés. „2000”, 2002/1. 1.
- 1 könyv – 1 (történelmi) bohóctréfa. „Élet és Irodalom”, 2002. május 24. 3.
- Az intertextualitás játéka József Attila-versek és a cseh költészet között. „Parnasszus”, 2002/2. 27-32. – Ua.: Croato-Hungarica. Zágráb, 2002. 361-366.
- Hry intertextuality mezi básněmi Attily Józsefa a českou poezií. „Amicus-Revue”, 2002/1-2. 30-34.
- Esterházy-laudáció. „Élet és Irodalom”, 2002. okt. 4.
- Nádas Péter. „Élet és Irodalom”, 2002. okt. 11.
- Punktualnoszty vosztocsnoevropejca. In: Vengri i Evropa. In: V. Szereda, J. Gority (ed.) Moszkva, Novoe Literaturnoe Obozrenie, 2002. 337-341.
- Medgyessynek nem kell mennie. „Népszabadság”, 2002. nov. 9. 22-23.
- Van-e értelme az összehasonlító irodalomtörténetnek, s ha nincs, miért van? In: F. Zemplényi et al (eds.): Látókörök metszése. Bp., Gondolat Kiadói Kör, 2002. 82-88.
- Kis-mimum. „Élet és Irodalom”, 2003. jan. 2. 8.
- A Sosztakovics-ügy(ek). „2000”, 2003/1. 38.
- Egy úr Vilnából. „Magyar Narancs”, 2004. aug. 26. 14.
- Menni lehetetlen nem menni: A győzelem napja Moszkvában. „Magyar Narancs”, 2005. április 7. 50-51.
- Gombrowicz-év. „2000”, 2005/10. 41.

- Literární teoretik Petr Rákos. In: S. Kolmanová (ed.): Amicus Ročenka 2005. Praha, Amicus, 2006. 55-58.
- Családban marad. „Magyar Lettre”, 2008/ősz. 73-76.
- Tisztelt jelenlévők, kedves barátaim. „2000”, 2008/5. 10-11.
- E-mail. „2000”, 2009/11. 76.
- Morális vagy egzisztenciális kérdés-e az irodalomtörténet-írás? „Helikon”, 2009/4. 617-622. (Veres Andrással)
- Voigt Vilmos 70. „Élet és Irodalom”, 2010/3. 9.

ELŐ- ÉS UTÓSZAVAK (PREFACES, POSTSCRIPTS)

- Ukrán elbeszélők. Bp., 1968.
- H. Markiewicz: Az irodalomtudomány fő kérdései. Bp., 1968.
- Lengyel költők antológiája. Bp., 1969.
- K. Donelaitis: Évszakok. Bp., 1970.
- A csikos trolibusz. Mai litván elbeszélők. Bp., 1970.
- J. Scserbak: Fejezetek Jaropil város krónikájából. Bp., 1971.
- J. Grušas: Leány, galambokkal. Bp., 1972.
- K. Saja: Jónás, a próféta. Bp., 1972.
- J. Marcinkevičius: Táj, látomással. Bp., 1973.
- R. Ingarden: Az irodalmi műalkotás. Bp., 1977.
- J. Marcinkevičius: Három dráma. Bp., 1979.
- V. Drozd: Délszak. Bp., 1979.
- K. Saja: A szöttek. Bp., 1979.
- Litván költők. Bp., 1980.
- A. Ważyk: A lengyel avantgarde furcsa története. Bp., 1982.
- S. T. Kondrotas: A kígyó pillantása. Bp., 1986.
- Cz. Miłosz: Múzsáim palotája. Bp., 1987.
- A csodamalom. Balti népmesék. Bp., 1989.
- V. Havel: Kísértés. Bp., 1990.
- Vengru noveles raida. In: Vengru noveles. Vilnius, 1990.
- T. Venclova: Mondjátok meg Fortinbrasnak. Bp., 1992.
- Cz. Miłosz: Szülőházam, Európa. Pozsony – Budapest, 1993.
- B. Hrabal: Skizofrén evangélium. Pozsony, 1996.
- A katolikus egyház a balti országokban. Bp., 2000. 335-342.
- T. Venclova: Litvánok és ... Bp., Európa, 2003. 265-267.
- Kertész Imre. [lettül] In: I. K.: Bezliktenis. Riga, Tapals, 2008. 166-189.

KÖNYVBÍRÁLATOK (REVIEWS)

- L. Doležel: O stylu moderní české prózy. „Filológiai Közlöny”, 1961/3-4. 432-435.
- M. Obst – A. Scherl: K dějinám české divadelní avantgardy. „Helikon”, 1963. 491-492.
- M. Kundera: Umění románu. „Helikon”, 1963. 492-493.
- J. Fried: Időzavar. „Nagyvilág”, 1963/4. 617-619.
- A. Jelínek: Vítězslav Nezval. „Helikon”, 1964. 323-324.
- K. Wyka: Modernizm polski. „Helikon”, 1964. 319.
- Tarybu Lietuvos rašytojai. „Helikon”, 1964. 337.
- K. Chvatík: B. Václavek a vývoj marxistické estetiky. „Kritika”, 1964/2. 47-49.
- K. Čapek: Elbeszélések. „Kritika”, 1964/11. 63.
- I. Klíma: Hodina ticha. „Nagyvilág”, 1964/7. 1102.
- H. Zaworska: O Nowa Sztuka. „Kritika”, 1965/7. 48.
- W. Zalewski: Pruski mur. „Nagyvilág”, 1965/8. 1256-1257.
- V. Vančura: Három folyó. „Élet és Irodalom”, 1965/34. 4.
- Szalatnai Rezső: A cseh irodalom története. „Élet és Irodalom”, 1965/4. 6.
- J. Jelínek – J. B. Bečka – M. Těšitelová: Frekvence slov v českém jazyce. „Nyelvtudományi Közlemények”, 1964/1. 247-249; „Studia Slavica”, 1965. 429-431.
- M. Głowiński: Poetyka Tuwima a polska tradycja literacka. „Helikon”, 1965. 577.
- J. Levý: Umění překladu. „Helikon”, 1965. 582.
- J. Janovszkij: Versniki. „Nagyvilág”, 1965/11. 1732-1733.
- T. Konwicki: Sennik współczesny. „Nagyvilág”, 1965/2. 275-277.
- M. Porebski: Granica współczesności. „Valóság”, 1965/10. 112-113.
- Slovník českých spisovatelů. „Helikon”, 1965. 570.
- E. Strohsová: Zrození moderny. „Helikon”, 1965. 109-110.
- E. Szokol: Zsizny I tvorcsesztva Jana Rainisa. „Helikon”, 1965. 573.
- S. Żółkiewski: O kulturze Polski Ludowej. „Helikon”, 1965. 437-438.
- S. Mrozek: Multság. „Nagyvilág”, 1966/12. 1894-1895.
- Mai lengyel és bolgár dekameron. „Kritika”, 1966/2. 43-44.
- Illés László: Józanság és szenvedély. „Kritika”, 1966/9. 61-62.
- A. Hutnikiewicz: Od czystej formy do literatury faktu. „Helikon”, 1966. 191-192.
- H. Markiewicz: Główne problemy wiedzy o literaturze. „Helikon”, 1966. 194-196.
- Az Orientace c. folyóiratról. „Kritika”, 1967/8. 63.
- Tanulmányok a csehszlovák-magyar irodalmi kapcsolatok köréből. „ITK”, 1967/1. 96-98.

- A. Mokrejs: Umění, skutečnost, poznání. „Valóság”, 1967/9. 113-114.
- J. R. Nowak: Új tendenciák a magyar irodalomban. „Kritika”, 1968/6. 42.
- Hankiss Elemér: A népdaltól az abszurd drámáig. „Valóság”, 1969/5. 111-112.
- R. Jakobson: Hang-Jel-Vers. „Kritika”, 1969/12. 63-64.
- M. Wallis: Secesja. „Kritika”, 1969/9. 60.
- Robert Kalivoda: Moderní duchovní skutečnost a marxizmus. „Kritika”, 1970/10. 61-63.
- Botka Ferenc: Kassai Munkás. „Helikon”, 1970. 116-117; „Budapester Rundschau”, 1970/35.
- J. Andrzejewski: Jő, hegyeken szökellve. „Nagyvilág”, 1970/9. 1398-1399.
- J. Baluch: Poetyzm. „Helikon”, 1971. 273-274.
- Török Endre: Orosz irodalom a XIX. században. „Valóság”, 1971/8. 100.
- H. Markiewicz: Przekroje i zbliżenia. „Helikon”, 1971. 273.
- Z. Mathauser: Nepopulární studie. „Helikon”, 1971. 271-273.
- Szabolcsi Miklós: Jel és kiáltás. „Valóság”, 1971/10. 103.
- K. Chvatik: Strukturalismus és avantgarde. „Valóság”, 1971/7. 94.
- Trudü po znakovim szisztemam. III. „Helikon”, 1971. 255-258.
- S. Lem: Fantastyka I futurologia. „Helikon”, 1972. 512-514.
- S. Lem: Filozofia przypadku. „Valóság”, 1972/1. 104-105.
- O interpretácii umeleckého textu. I-II. „Helikon”, 1972. 138.
- J. Szymak: Twórczość Ilji Sielwinskigo. „Helikon”, 1972. 518.
- D. Tschizewskij: Vergleichende Geschichte der slawischen Literaturen. „Helikon”, 1972. 497-498.
- V. Effenberger: Realita a poesie. „Helikon”, 1972. 485-487.
- J. Sławiński: Koncepcja języka poetyckiego awangardy krakowskiej. „Helikon”, 1972. 495-497.
- Szabolcsi Miklós: Signal et cri. „Acta Litteraria”, 1972/3-4. 439-440.
- V. Drozd: Katasztrófa. „Alföld”, 1973/2. 71-72..
- D. Tschizewskij: Vergleichende Geschichte der slawischen Literaturen. „Neohelicon”, 1973/3-4. 442-444.
- K. Chvatik: Strukturalismus a avantgarda; Z. Mathauser: Nepopulární studie; J. Sławiński: Koncepcja języka poetyckiego awangardy krakowskiej; V. Effenberger: Realita a poesie; Szabolcsi Miklós: Jel és kiáltás. „Studia Slavica”, 1973. 443-454.
- Török Endre: La littérature russe au XIXe siècle. „Zagadnienia rodzajów literackich”, 1973/4. 95-96.
- R. Jakobson: Questions de poétique. „Acta Litteraria”, 1973. 478-480.
- Expressionismus as an international literary phenomenon. „Nagyvilág”, 1974/10., „Helikon”, 1974. 503-505.
- Expressionism as an international literary phenomenon. „Acta Litteraria”, 1974. 180-182.

- Szabolcsi Miklós: Sign and cry. „Zagadnienia rodzajów literackich”, 1974/1. 109-111.
- Gesellschaft, Literatur, Lesen. „Helikon”, 1975. 121-122.
- A lett irodalom kis tükre. „Szovjet Irodalom”, 1978/9. 180.
- Török Endre: Lev Tolsztoj. „Valóság”, 1979/12. 105-107.
- Fried István: Kelet-és Közép-Európa között. „Kortárs”, 1988/3. 149-156. – Ua.: Keresztirányok, 361-369.
- T. Garton Ash: A balsors édes hasznai. „Könyvvilág”, 1991/6. 3.
- T. Venclova: Mondjátok meg Fortinbrasnak. „Könyvvilág”, 1992/10. 7.
- Fejtő Ferenc: A népi demokráciák története. „Bukasz”, 1993/3. 314-321. – Ua.: Keresztirányok, 382-395.
- Voigt Vilmos: Irodalom és nép északon. „Helikon”, 1998/3. 369-372.
- Ex libris (Vermes G., Komoróczy G., K. Jaspers, A. Koestler). „Élet és Irodalom”, 1999/2. 13.
- Passuth Krisztina: Avantgarde kapcsolatok Prágától Budapestig, 1907-1930. „Bukasz”, 1999/3. 239-245.
- B. Gudrike: A magyar irodalom lett nyelven; E. Sakse: A magyar tulajdonnevek helyesírása és kiejtése lettül. „Élet és Irodalom”, 1999/40. 15.
- Félhomályos alagsor. Bart István: Világirodalom és könyvkiadás a Kádár-korszakban. „Magyar Narancs”, 2003. április 24. 36-37.
- Baltic Postcolonialism. „Helikon”, 2008/4. 235-37.
- Két könyv a kelet-európai zsidóságról. „Holmi”, 2009/5. 98-99.

INTERJÚK (INTERVIEWS)

- „Literaturas ir Menas”, 1969. máj. 31.
- „Pergale”, 1971/7.1 30-132.
- „Nemunas”, 1979/8. 28-30.
- „Ország-Világ”, 1979/30.
- Literatūros panorama. Vilnius, 1983. 168-172.
- „Szovjetúnió”, 1985/2.
- „Draugas”, 1986. máj. 31.
- „Könyvvilág”, 1987/2.
- „Gimtasis krastas”, 1987. dec. 3.
- „Gondolat-jel” (Szeged), 1988/2. 27-28.
- „Magyar Nemzet”, 1989. ápr. 8.
- „168 óra”, 1989. szept. 26.
- „168 óra”, 1990/17. 26.
- „Világ”, 1990/27. 38-40.

- „Lidové noviny”, 1990. jún. 8.
- „Odra”, 1991/4. 86-89.
- „Atgimimas”, 1990, márc. 14.
- „Magyar Napló”, 1991.okt. 18.
- „Právo lidu”, 1991. okt. 24.
- „Új Szó”, 1991. okt. 30.
- „Magyar Hírlap”, 1992. jan. 18.
- „Magyar Nemzet”, 1992. márc. 4. 11.
- „Magyar Narancs”, 1993. febr. 25.
- „Kultūros Barai”, 2000/4.
- Magyar Rádió, 2000. május 22-26.
- Válogatottak a szabadságra. Gartner Éva beszélget Bojtár Endrével. In. T. Berkes, A. Barabás, I. Horváth (eds.): 60. Bp., „2000”, 2000. 3-33.
- „Népszabadság”, 2003. december 24.
- „Ezek a kis népek”. Bojtár Endrével beszélget Halasi Zoltán. „2000”, 2008/5. 3-9.
- „Magyar Narancs”, 2009. március 23.

SZERKESZTÉS (EDITING)

- „Helikon” c. folyóirat, 1966-1971
- „2000” c. folyóirat, 1989-től

Könyvek (Books)

- Lengyel költők antológiája. Bp., 1969.
- A csikos trolibusz. Mai litván elbeszélők. Bp., 1970.
- Vengru poetai. (Ady, József, Radnóti, Weöres, Nagy). Vilnius, 1972.
- J. Marcinkevičius: Táj, látomással. Bp., 1973.
- Az aranycipellő. Ukrán népmesék. Bp.-Uzsgorod, 1974.
- Litván költők. Bp., 1980.
- Lélekcseré. Mai litván drámák. Bp., 1982.
- A művészi pártosságról. Bp., 1983.
- Cz. Miłosz: Múzsáim palotája. Bp., 1987.
- Struktúra, jelentés, érték. A cseh és a lengyel strukturalizmus az irodalomtudományban. Bp., 1988. 365.
- A csodamalom. Balti népmesék. Bp., 1989.
- Vengru noveles. Vilnius, 1990.
- Cz. Miłosz: Szülőházam, Európa. Bp., 1993.
- The Comparable and the Incomparable. Bp., 1996. 239.

Könyvsorozatok (Series of Books)

- *Res Publica Nostra*. Közép- és Kelet-Európai Összehasonlító Irodalomtudomány (Studies in Central and Eastern European Comparative Literature) Budapest, Balassi Kiadó.
- *Europica Varietas* (Books on the history of the Central and Eastern European Region) Budapest, 2000-Osiris Kiadó.
- *Arany Közép Európa* (Golden Central Europe. Books of modern fiction from Central and Eastern European Literatures) Budapest, 2000-Osiris Kiadó.

FORDÍTÁSOK (TRANSLATIONS)

Tudományos-értekező művek

- K. Kosík: A konkrét dialektikája. Bp., 1967. 236.
- H. Markiewicz: Az irodalomtudomány fő kérdései. Bp., 1968.
- J. Janoušek: A társadalmi kommunikáció. Bp., 1969. 240.
- J. Černý: A futbalról - komolyan. Bp., 1971. 174.
- Soros György: A lehetetlen megkísértése. Bp., 1991. 250.
- Zöllner: Ausztria története. Bp., 1998. 553.
- N. Davies: Európa története. Bp., 2001. 1326.

Szépirodalmi művek

- L. Aškenazy: Kutyaélet. Bp., 1961. 133.
- K. Saja: Kik laknak a nagybőgőben? Bp., 1973. 200.
- F. Nepil: Saját manccsal írtam. Bp., 1983. 65.
- K. Saja: Az örökös. Bp., 1987.
- S. T. Kondrotas: A kígyó pillantása. Bp., 1986. 295.

